Társadalomkritikai és kulturális folyóirat. Megjelenik évente négyszer.

Dokumentum

Michael Löwy: **A kommunizmus halála?** Nyolc tézis a „létező szocializmus” válságáról (1990) 5

Változatok egy témára

Geoff Mulgan: **A kapitalizmus után**
A „mi jöhet a kapitalizmus után” – nyitott kérdés, mert a mostani válság után, ez mindenesetre biztos, már semmi sem lehet ugyanaz, mint előtte volt. A tendenciák nyitottak; lehetséges, hogy a status quo rövid távon helyreállítható, ám valószínű, hogy csak átmenetileg állnak helyre a válság előtti vagy ahhoz hasonló viszonyok 8

Leo Panitch: **A teljesen modern Marx**
A szellemi elsivárosodás évtizedei után Marx újra a bestseller-listák élére került, legalábbis *A tőke* több ezer eladott példánya erre utal. A közelmúlt tévedhetetlenséget sugalló nagy elbeszélései után felértékelődik a globalizáció, a kapitalizmus korrekt, mély, történeti, dialektikus – egyszóval marxi – analízise 21

David Harvey: **Szerveződés az antikapitalista átmenet érdekében**
A kommunista hipotézis újjáélesztésére irányuló mai próbálkozások a kollektív társadalmi szerveződés olyan új formáit keresik, amelyek révén a termelés és az elosztás megszervezése a piaci hatások és a tőkefelhalmozás helyett új alapokra helyezhető. A figyelem a hierarchikus rendszer helyett a termelők és a fogyasztók autonóm, önigazgató közösségeinek horizontálisan összekapcsolódó hálózatára irányul. A kommunikációs technológiák mai fejlettségi szintje alapján egy ilyesféle rendszer egyáltalán nem tűnik kivitelezhetetlennek. A 2009-es év jelentheti egy olyan hosszan elhúzódó nekilendülés kezdőpontját, amelynek során a világ egyik-másik részén lépésről lépésre felbuzognak a kapitalizmus meghaladásának nagyléptékű, mélyre nyúló alternatívái 26

Andreas Bieler: **Az európai munkásság reakciója a globalizáció, a neoliberális átalakulás és növekvő egyenlőtlenség jelenségeire**
Mit jelentett a neoliberalizmus az európai munkásmozgalom és -érdekképviselet számára, s milyen eséllyel képes ma a munka korlátozni a tőkét, vagy legalább hatékonyan képviselni a munkások érdekeit? A tanulmány cáfolja a tézist, hogy a nyugat-európai szakszervezetek kritikátlanul felsorakoztak volna a neoliberális politika mögé, cserben hagyva a munkásokat. E hiedelem a szakszervezetek politikai gyengeségéből fakad. Az európai munkásmozgalom nemzeti alapon szerveződött, s alkupozícióit jelentősen meggyengítette a termelés kihelyezése, a munka informalizálódása, illetve az a fejlemény, hogy a gazdaságnak kevesebb

munkaerőre van szüksége, mint a kapitalizmus fordista korszakában. A szerző azonban lát biztató jeleket az európai együttműködésre a munka világában.... 48

Történelem

A győzelem, a nagy honvédő háború 65. évfordulójára 71

Mezei Bálint: **Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás és az eurokommunizmus határvonalainak, elvi alapvetéseinek kialakulása**
Az 1968-as események negyvenedik évfordulója során méltán sok szó esett a prágai tavasz életre hívta reformok hatásairól és a szovjet katonai beavatkozás következményeiről. A tanulmány egy kevésbé kutatott téma, a nyugat-európai – elsősorban az olasz és francia – kommunista pártok reakcióit, a Szovjetuniótól való fokozatos elhidegülésük kezdetét kívánja bemutatni. Az „emberarcú szocializmust" hirdető Dubček vezette Csehszlovák Kommunista Párt programja és útkeresése táplálta a nyugati testvérpártoknak a „keleti rendszer" megváltoztathatóságába vetett reményeit..... 74

Kultúra

Feitl István: **Kulturális világtrend: a múzeumfejlesztés**
A múzeumba járás divatba jött, növekszik a látogatók száma – bármilyen meglepőnek is tűnhet ez a jelenség a dekulturálódás korában. A múzeum egyfelől része a kultúriparnak, másfelől a képiség, a teatralitás, az élménycentrikusság folytán közelebb is kerül a nézőhöz, aki ma már korántsem passzív látogató, mint volt korábban..... 103

Analízis

Szvetlana P. Glinkina: **A korrupció mint jelenség: elmélet és oroszországi gyakorlat**
A cikk felvázolja a korrupció jelenségének történeti és elméleti fogalmát, döntően az oroszországi tapasztalatok és szakirodalom alapján. A korrupció konkrét megjelenési formáit a rendszerváltás és következményeinek összefüggésrendszerében ragadja meg mint a tőkés világgazdaság eliminálhatatlan jelenségét, amely a tőke természetének elidegeníthetetlen vonása. Az orosz állam a rendszerváltás időszakában maga volt a korrupció legfőbb hordozója, éppen az állami tulajdon magánkisajátítása érdekében. A szerző érzékelteti a mai orosz társadalomnak a korrupcióhoz való apatikus viszonyát is 116

Hugo Radice: **Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése**
Amíg a modernizációs elmélet az elmaradottságból való kitörést ígérte, a dependenciaelméletek a polarizációk történetét írták meg. A világrendszer-elmélet félperiféria-fogalma mindkettő részleges tagadásaként, a tőke-, illetve a munkaintenzív térségek közötti munkamegosztás jellemzése kapcsán keletkezett. A szerző szerint a világrendszer-elmélet alábecsüli a termelésen belüli osztályharcot. A szocialisták azért nem képesek a kapitalizmus reális alternatívájával előállni, mert elfogadták, hogy a politika és az állam a társadalom anyagi létezésétől elkülönítve létezik. A kritikai elemzésnek az osztályharcra kell fókuszálnia, s el kell szakadnia attól az illúziótól, hogy a centrum és a periféria közötti viszonyrendszer határozza meg a globális kapitalizmus alapdinamikáját..... 159

Tromf

Szigeti Péter: **A félperiféria-vita jelentősége**
Miért van az, hogy a kapitalizmust meghaladó kísérletek majdnem mindig a félperiférián keletkeztek, nem pedig a centrumban, s nem is a perifériákon? – egészíti ki a szerző a félperiféria-vita jelentőségét ezzel a fontos szemponttal. A magyarázat az egyenlőtlen fejlődésben rejlik. Ám a kapitalizmus transzcendálása az egyenlő fejlődés nélkül eddig megoldatlannak bizonyult 175

Olvasójel

Koltai Mihály: **Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája.** Szerkesztette: Szalai Erzsébet. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2009 ... 188

Másképp – Más kép

Tütő László: **A liberalizmus: fasizmus. (Lukács György koncepciójáról)**
„Plebejus demagógiáját elvont filozófiai madárnyelven írja" – fogalmazott Lukács Györgyről egy kritikusa. Jelen vázlat a lukácsi „demagógia" közérthetőbbé tételére tesz kísérletet 196

Immanuel Wallernstein és az Eszmélet szerkesztőbizottsága, 2010. február 20.

Következő számunk tartalmából:

- A félperifériáról (folytatás)
- Szovjet autógyártás és rendszeralternatíva
- Bulgakov és a szovjet-orosz kultúra „tertium datur”-ja
- A cigányok és a „kívülállás kultúrája”
- Prostitúció és globalizáció

Köszönetet mondunk azoknak, akik 2008. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át az Eszmélet Sajtó Alapítvány javára ajánlották fel. Kérjük olvasóinkat, szimpatizánsainkat, hogy folyóiratunk megjelentetésére a soron következő szja-bevallás időszakában is gondoljanak. Adószámunk: 18067068-2-42.

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2010-ben

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Oktatási és Kulturális Minisztérium
OKM

a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
a Lukács György Alapítvány és
a Szabad Sajtó Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat az Eszmélet Baráti Kör havi rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

*

Kéziratok megőrzésére a továbbiakban sem vállalkozunk. Szerzőinket kérjük, ha tehetik, tanulmányaikat a kéziraton kívül küldjék el e-mail mellékletként is az eszmelet@eszmelet.hu e-mail címre.

A kommunizmus halála?

Nyolc tézis a „létező szocializmus”válságáról (1990)*

1. Nem lehet meghalni a megszületés előtt. A – helyes értelemben vett – kommunizmus nem halt meg, mivel még meg sem született. A szocializmus szintén. Amit a jobboldal „kommunista államoknak”, a keleti hivatalos doktrína pedig „reálisan létező szocializmusnak” nevez, az valójában azon posztkapitalista társadalmak együttese, melyek felszámolták az alapvető termelési eszközök magántulajdonát, de még nagyon messze vannak a szocializmustól; azaz egy olyan társadalomtól, ahol a társult termelők a termelési folyamat urai, ahol a társadalom a legszélesebb demokratizmuson valamint a gazdasági és politikai önkormányzáson alapul. Messze vannak egy olyan társadalomtól, amely felszabadult az osztály-, etnikai és nemek közötti kizsákmányolás és elnyomás minden formája alól.

2. Amit a konzervatív és liberális sajtó a „kommunizmus halálának” nevez (felületes zsurnaliszta kifejezés, amely az uralkodó ideológia legitimálását szolgálja), az egy valós tényre utal: a szocializmusba való átmenet önkényuralmi és bürokratikus formáinak mély válságára, amely válság a Szovjetunióban a húszas és harmincas évek folyamán létrehozott sztálini stb. modellből fakad. 1989-ben valójában a lengyelországi, magyarországi, csehszlovákiai, NDK-beli és romániai neosztálinista rendszerek látványos összeomlásához asszisztáltunk. A legfontosabb kivétel pillanatnyilag Kína, ahol a munkások és diákok millióinak demokratikus mozgalmát a hatalmi gerontokrácia – Teng Hsziao Pingnek, az Amerikai Egyesült Államok nagy barátjának és a „gazdasági modernizáció” kezdeményezőjének irányítása alatt – brutális katonai elnyomással átmenetileg megsemmisítette. De a kínai bürokráciának ez az önkényuralmi támadása – Albánia és Észak-Korea archaikus sztálinista helótáiról nem is beszélve – képtelen megakadályozni, hogy előbb vagy utóbb a demokratikus mozgalom új lendületet kapjon. Nem a „kommunizmus” haldoklott és volt halálra ítélve, hanem annak bürokratikus karikatúrája: a nómenklatúra hatalmi monopóliuma, a szükségletek feletti diktatúra, a parancsuralmi gazdaság.

3. Ez a válság – bár pozitívabb formában – a Szovjetunióban is megnyilvánul. Több évtizedes hanyatlás és bürokratikus stagnálás után az

emberek részt vesznek a sztálinista örökség lerombolásának erőteljes folyamatában, melynek motorját a – Gorbacsov és csapata által megígért – felülről jövő reformok és az alulról jövő demokratikus mozgalom (a népi frontok, az ökológiai, szocialista és reformer klubok, a határ menti nemzetek megmozdulásai) közötti dialektika adja. Az új szovjet vezetés ellentmondásokkal átszőtt reformpolitikája egy jelentős politikai nyitást (a glasznosztyot) piacgazdasági reformokkal (peresztrojkával) kombinál, ami veszélyezteti a munkásosztály vívmányait. A fegyverzetcsökkentés nagyon pozitív kezdeményezésével az is együtt jár, hogy lényegesen csökken a harmadik világ (különösen Közép-Amerika) forradalmainak a támogatása.

4. Az a politikai és társadalmi harc, amely a Szovjetunióban és más posztkapitalista országokban mind a nómenklatúrán belül, mind a civil társadalomban kibontakozott, több alternatívát hordoz a sztálinista modellből való „kiút" keresése során:

I. A tekintélyelvű politikai rendszer – a bürokratikus diktatúra – fenntartása, jelentős piaci reformokkal kombinálva (Teng Hsziao Ping modellje).
II. A politikai struktúra viszonylagos demokratizálása, és piaci mechanizmusok bevezetése a gazdaságirányításba (Szovjetunió, Bulgária).
III. Nyugati mintájú demokratizálás és a piacgazdaság teljes visszaállítása (a régi ellenzék egy részének és a nómenklatúra széles köreinek programja Lengyelországban és Magyarországon).
IV. Az önkormányzásra alapozva a gazdaság demokratikus tervezése és a politikai hatalom általános demokratizálása (szakszervezeti és szocialista ellenzéki program Kelet-Európában, a párt kritikus köreinek rokonszenvétől kísérve). E konfrontáció jövője messze nem lefutott.

5. Ellentétben azzal, amit a liberális sajtó, a polgári közgazdászok és a nyugati kormányok – szép egyetértésben – állítanak, a „parancsuralmi gazdaság" (a bürokratikusan centralizált tervezés) összeomlása után nem a kapitalizmus (a piacgazdaság és a profitrendszer) az egyetlen lehetséges, aktuálisan létező alternatíva a posztkapitalista országokban. Tertium datur: van egy harmadik út, a szocializmus demokratikus útja – azaz az általános önkormányzás (az alapoktól a csúcsig), a társadalom által megvalósított demokratikus tervezés, amelyben plurális és nyílt vita után szabadon határozzák meg a fő gazdasági választásokat, a beruházási prioritásokat, a gazdaságpolitika irányvonalát.

6. A keleti országok számos közgazdászának és reformer vezetőjének állításával ellentétben semmilyen közvetlen logikai kapcsolat nincs a piacgazdasági reformok és politikai demokrácia között, az ún. gazdasági „szabadság" és politikai szabadság között. Teng Hsziao Ping Kínája e doktrína látványos cáfolatát adta. Kína – ezen túl – azt mutatja, hogy ha a piaci reformok átmenetileg meg is tudják oldani a bürokratikus

tervezés bizonyos problémáit, új, szintén súlyos problémákat hoznak létre: munkanélküliség, falusi népesség elvándorlása, korrupció, árak emelkedése, növekvő társadalmi egyenlőtlenségek, szociális szolgáltatások visszafejlesztése, emelkedő bűnözés, a gazdaság alávetése az imperialista tőkének és a nemzetközi bankok előírásainak. Mindez végül oda vezetett, hogy a piaci reformok azzal a kockázattal járnak, hogy a munkások legfőbb szociális vívmányai (foglalkoztatás garantálása, létminimum biztosítása stb.) semmivé válnak.

7. Azok a gonosz tettek és bűncselekmények, amelyeket a poszt-kapitalista társadalmak bürokratikus rendszerei a kommunizmus és a szocializmus nevében elkövettek (a harmincas évek véres tisztogatásaitól kezdve az 1968-as csehszlovákiai és 1979-es afganisztáni bevonulásig), súlyosan ártottak a szocialista jövő eszméjének, és elősegítették a népesség jelentős részének a polgári ideológiához való csatlakozását – keleten éppúgy, mint nyugaton. Ám mindkét blokkban mélyen meggyökerezve megmarad a dolgozókban a vágyakozás egy szabad és egyenlő társadalomra, szocialista demokráciára és önkormányzásra. Innen nézve a szocializmus és a kommunizmus nemcsak nem „halott", de a legégetőbb aktualitás marad: nem egy állítólag létező állapot, hanem olyan program, amely másfél évszázad óta az egész világon áthatja a kizsákmányolt osztályok és elnyomott csoportok felszabadító harcát.

8. Ma a kommunistának – inkább, mint bármikor – „a fennálló könyörtelen kritikusának" kell lennie. Elutasítva a létrehozott rend apologetikus ideológiáit, a tőkés piacot vagy a szükségletek feletti diktatúrát legitimáló „realista" értelmezéseket, a kommunista a Remény Elvét, egy emancipált társadalom konkrét utópiáját testesíti meg. De nincs kész válasz a szocializmusba való átmenet problémáira. Hogyan kombinálódik a képviseleti demokrácia és a közvetlen demokrácia? Hogyan kapcsolódik a demokratikus tervezés a piac elkerülhetetlen maradványaival? Hogyan egyeztethető össze a gazdasági növekedés az ökológiai parancsokkal? Senki nem tarthat igényt az igazság monopóliumára: ezek a kérdések – és sok más hasonló – megkövetelik a pluralista és nyílt vitát, a kölcsönös tanulási folyamatot.

Jegyzet

* Az írás 12 tézisre bővített változatát ld. Monthly Review, 1991. május.

(Fordította: Tütő László)

A kapitalizmus után

Az Egyesült Államok bankrendszere több mint 3000 milliárd dolláros veszteséggel kénytelen szembesülni. Japán depresszióba süllyedt. Kína a zéró növekedés felé tart. Néhányan még hisznek benne, hogy egy sürgős sebészeti beavatkozás visszaállíthatja a status quót. Ám sokkal többen látják úgy, hogy az olyan ritka fordulópontok egyikéhez érkeztünk, amelyek után már semmi nem lesz többé a régi.

De ha véget ér egy álom, akkor milyen új álmok várakoznak vajon a homályban? Netán a kapitalizmus képes lesz alkalmazkodni? Vagy ismét fel kell tennünk azon sorsdöntő kérdések egyikét, amelyek idestova két évszázada ott gomolyognak a politikai gondolkodásban: mi jöhet a kapitalizmus után?

Ennek a kérdésnek a vizsgálatát még néhány évvel ezelőtt is inkább elnapolták. Nagyjából annyira tűnt fontosnak, mint azt firtatni, hogy mi jöhet az elektromosság után. A globális piacok Kínát és Indiát saját pályájukra állították, és a kapitalizmus győzelme teljesnek tűnt. Már csak olyan kiszikkadt ellenfelei akadnak, mint a középkorias iszlám, vagy a G8-as csúcstalálkozók helyszínei körül hőbörgő nekivadult csoportok. Azt mondták, hogy a multinacionális cégek immár nagyobb birodalmakat kommandíroznak, mint a legtöbb nemzetállam, és bizonyos szempontból márkáik bűvkörébe vonták a tömegeket.

Ám éppen a kapitalizmus tanulsága az, hogy semmi sem állandó – ahogy Marx írja, „minden, ami egykor biztos volt, semmivé foszlott". A kapitalizmuson belül legalább annyi olyan erő van, ami aláaknázza azt, mint olyan, ami képes tovább működtetni.

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy vajon mivé alakulhat a kapitalizmus, mire keresztülvergődi magát a jelenlegi válságán. Nem jósolok sem újjászületést, sem pedig összeomlást. Ehelyett analógiákat mutatok olyan rendszerekkel, amelyek egykor éppen ennyire állandónak tűntek. A 19. század első felének európai monarchiái lebírták forradalmi kihívóikat, akiknek álmait Waterloo sara – úgy tűnt – végképp maga alá temette. A világot császárok és királyok kormányozták, akik igen komoly alkalmazkodási képességekről tettek tanúbizonyságot. Támogatóik, akárcsak a kapitalizmus mai védelmezői, meggyőző érveket sorakoztattak fel amellett, hogy a monarchia a társadalom természetében gyökerezik. A hierarchia akkor természetes volt; ma az egyéni nyereségvágy függvénye. Azután következett a tömegdemokrácia, amely kipróbáltatott

és végül könnyűnek találtatott. Ma pedig a szocializmus tűnik fel olyan fényben, mint jó szándékú kísérlet, amely megbukott, mivel idegen volt az emberi természettől.

Az, ami a hadseregekkel történt, szintén használható keretet ad, amikor a kapitalizmus jövőjéről töprengünk. Csupán néhány nemzedéknyire vagyunk azoktól a társadalmaktól, ahol a hadsereg magas státuszú, a tisztelet fényében sütkérező csoportot képezett. A háború a természet rendjéhez tartozott, a vitás kérdések megoldásának kikerülhetetlen módja volt. Ám mára – meglepő módon – a világ hadseregeinek túlnyomó részét megszelídítették és civilizálták, gyakorta kegyetlen urakból professzionális szolgákká változtatták.

Nem akarom azt mondani, hogy a kapitalizmus jobban el fog tűnni, mint a háború. Az összetett, egymáshoz ezer szálon kötődő piacgazdaságok ezután is óriási értéktöbbleteket fognak kitermelni, amelyet az új tudományos ismeretek egyre hömpölygő folyama táplál majd. De ahogyan a monarchia is a perifériára szorult egykorvolt központi szerepéből, a kapitalizmus sem fogja olyan mértékig meghatározni a társadalmat és a kultúrát, ahogyan ma teheti. Röviden: meglehet, hogy a kapitalizmus is inkább szolga lesz, mint úr, és hanyatlása felgyorsítja ezt a folyamatot. A korábbi gazdasági válságok is kegyetlenek voltak, ám különféle ideákat vontak be a margóról a figyelem középpontjába, és felgyorsítva szuszakolták őket keresztül azon a három fázison, amelyeken Schopenhauer szerint minden új gondolatnak át kell mennie: először kigúnyolják őket, azután hevesen ellenzik, végül pedig természetesnek veszik.

***

Ahhoz, hogy megértsük a kapitalizmus jövőjét, meg kell értenünk a jelenlegi állapotát. Ez nem is olyan egyszerű. A kapitalizmus magába foglal egy piacgazdaságot, de nem minden piacgazdaság kapitalisztikus. Hozzátartozik a kereskedelem, ám az is létezett már jóval a kapitalizmust megelőzően. Tőke jelenik meg benne, ám az egyiptomi fáraók és a fasiszta diktátorok is értéktöbbletek felett rendelkeztek.

A kapitalizmus legjobb meghatározását talán a francia történész, Fernand Braudel adta, amikor úgy írta le, mint a hagyma és a faanyag, a vízvezetékek és a főzés mindennapi piacgazdaságaira épülő különféle rétegek összességét. Ezek a helyi, regionális, nemzeti és globális rétegek egyre absztraktabb formát öltenek, míg végül a csúcson megjelenik a testetlen pénzügyi rendszer, amely visszahat minden szintre, nem kötődik egyetlen adott helyhez vagy iparághoz sem, és mindent áruvá formál. A kapitalizmus akkor vált „izmussá”, amikor Genova és Velence, London és Brugge virágzó bankjai és kereskedelme összekapcsolódtak a leleményes manufaktúra-iparral, hogy olyan világot hozzanak létre, amelyet az absztrakt tőkék birtokosai uralnak, akik kiszorítják a centrális pozícióra törekvő más rétegeket, a katonáktól a tudósokon és a bürokratákon át egészen a kézművesekig.

A kapitalizmusnak számos beágyazódott formája is kialakult a mai befektetési alapokig és határidős tőzsdeügyletekig vezető úton. Volt, amikor szoros szövetséget kötött az állammal (a szilikon-völgyi beruházások 40 százaléka állami forrásokból származott), óriási ipari konglomerátumok alakultak ki (mint például Koreában); vagy olyan változatok, mint Kína sajátos merkantilista-kommunista hibridkapitalizmusa, illetve Délkelet-Ázsia iparmágnások uralta kapitalizmusa. Voltak olyan szabadpiacok, amelyek nyílt teret kínáltak a piaci kalózkodásnak – mint az USA a 19. században –, és olyan nagymértékben társadalmasított piaci formák, mint amilyen Svájcot jellemezte a 20. század folyamán.

Ám, ahogy azt Karl Marx megjósolta, a kapitalizmus expanzív: a tizenkilencedik század tőkései egyforma lelkesedéssel vásároltak politikusokat, műgyűjteményeket, vidéki birtokokat és egyetemeket. A mai kapitalisták gond nélkül viszonyulnak a céges szponzoráláshoz, legyen szó akár gyémántkoponyákról* vagy régi mesterekről, szoftverekről vagy éppen űrkutatásról. Módszereik beszivárogtak az egészségügybe, a mezőgazdaságba és a jótékonykodásba (bár a „filantrokapitalizmus" ideája, amely szerint a gazdagok felelőssége megmenteni a világot, nem valószínű, hogy túlélné a válságot). Bármit áruvá lehet változtatni, bármi eladható és megvásárolható – a szextől a művészeten át a vallásig – és a kapitalizmus nem létezhet az invenciók nélkül. Még a klímaváltozás is a fellendülés lehetőségét hordozza a kapitalizmus számára, a kutatás és fejlesztés új hullámait finanszírozó adófizetőkkel, és a kormányokkal, amelyeket rávesznek a széndioxid-kibocsátás adás-vételének szponzorálására, amely új, pazar lehetőségeket nyújt a kereskedőknek, a brókereknek és a befektetőknek a meggazdagodásra.

A kapitalizmust összetett, bonyolult viszonyok fűzik a politikához. A politika néha korlátozni és visszafogni igyekszik a kapitalizmust, máskor viszont a kapitalizmus törekszik a politika alávetésére. Nagy-Britanniában mind a konzervatív, mind pedig a liberális párt lényegében a befektetési alapok szponzorálásától függ. A Munkáspártot a City befektetői mentették meg a csődtől, és cserébe a párt bankárok sorát kérte fel a legkülönfélébb olyan bizottságok vezetésére, amelyeknek hatásköre – mint a közegészségügy, vagy a jóléti reformok – amúgy igencsak távol állt volna tevékenységüktől. Boris Johnson a londoni foglalkoztatáspolitikát és szakképzést olyasvalaki irányítása alá adta, aki korábban egy befekte-

* A „gyémántkoponya" az extravagáns popművész, Damien Hirst alkotása, egy platinából készült gyémántokkal telerakott koponya. Eredeti címe: „Az Isten szeretetéért". Az ékszer minden idők legmagasabb kikiáltási árán, 50 millió fontért került eladásra 2007-ben Londonban, ám később kiderült, hogy a vásárló egy olyan konzorcium volt, amelynek maga Hirst is tagja. Az eset igen nagy vihart kavart. (*A ford.*)

tési alapot vezetett. Ugyanezt a mintát láthatjuk az Egyesült Államokban is, ahol a Wall Street mindkét pártot behálózta – ez az egyik oka, hogy oly nehezükre esett reagálni arra a válságra, amely ennyire rácáfolt várakozásaikra. (Obama kezdeti lépései részben éppen azért látszanak időnként bizonytalanabbnak és kevésbé radikálisnak, mint Rooseveltéi, mert míg annak idején Roosevelt többé-kevésbé külső tanácsadókra támaszkodott, addig Obama a Wall Street olyan belső embereit vette maga mellé, mint Larry Summers vagy Tim Geithner.)

A kapitalizmus expanzív és kreatív jellegét mind a Világgazdasági Fórum résztvevői, mind annak radikális kritikusai bátorítják, azt feltételezve, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlenül tovább növekszik – és még az eddigieknél is jobban összefonódik a politikával és a kultúrával. Egy olyan korban, amikor hétéves gyerekeket toboroznak arra, hogy társaiknak Barbie-babákat árusítsanak, ez meglehetősen hihetőnek is tűnik. A tudatmódosító drogoktól a számítógépes játékokon át az extrém sportokig a kapitalizmus minden lehetséges és lehetetlen eszközt felhasznál, hogy olyan mértékig áthathassa az emberek legmélyebb vágyait is, amilyenre korábban csupán a vallások voltak képesek.

Ám csupán néhány évtizeddel ezelőtt mégis óriási volt az érdeklődés aziránt, hogy vajon mi fogja meghaladni a kapitalizmust. A válaszok a kommunizmustól a menedzserizmusig terjedtek, és a szabadidő és szórakozás Aranykora beköszöntének álmától a közösséghez és az ökológiai harmóniához való visszatérés vágyáig sok minden szóba került. Ma ezek az utópiák a Társadalmi Világfórum körüli csoportosulásokban jellemzőek, vagy a nagyobb vallások perifériáin, meg az internet körül kikristályosodó radikális szubkultúrákban, és moderáltabb formában a világ megannyi alapítványában. Ezek mindegyike rá van szorulva, hogy új követőket toborozzon. Ám gyengeségük – akárcsak a mai antikapitalista irodalom legnagyobb részének (David Korten, Wendell Berry, Alain Lipietz, Michael Albert és mások) gyengesége – főleg abban áll, hogy nemigen adnak receptet saját vízióik megvalósítására, és arra, hogy miként lehet legyőzni az alaposan beágyazódott, ettől eltérő érdekeket.

Evvel ellentétben a marxizmus intellektuális ereje abban áll, hogy leszögezi: a kapitalizmus korántsem volt az a mindenható rendszer, amelyet ma olyan szerzők írnak le, mint Michael Hardt és Antonio Negri, hanem sokkal inkább egy olyan rendszer, amely óhatatlanul kénytelen elpusztítani önmagát. Marxista értelemben a technológiai fejlődés a változás motorja lehet, amely a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásában forradalmi erővé válik. A 19. században a proletariátus elnyomorodását tekintették ilyen mechanizmusnak; a 20. század áthangszerelt nézetei szerint a tudásmunkások (*knowledge worker*) befolyásának növekedése (illetve bizonyos elképzelések szerint proletarizálódásuk) lesz ilyen hatással. Így vagy úgy, de a kapitalizmus kitermeli saját sírásóit.

Az, hogy nem így történt, hogy a kapitalizmus éppen hogy alaposan kiterjedt és megerősödött, olyan végletekbe kényszerítette a marxizmust, mint a francia protest-párt, a *Nouveau parti anticapitaliste*, vagy az akadémikus marxizmus megszelídített érveibe, amely alámerül a szövegelemzés absztrakt mélységeibe.

Ám a nyughatatlan kapitalizmus továbbra is alapot ad azoknak az elképzeléseknek, amelyek lehetséges önpusztulását jósolják. Egy nemzedékkel ezelőtt a társadalomtudós Daniel Bell úgy vélekedett a „kapitalizmus kulturális ellentmondásairól", hogy a kapitalizmus le fogja rombolni azokat a tradicionális normákat, amelyeken nyugszik – a kemény munka ethoszát, az örökség átadását a gyermekeknek, a túlhajtott hedonizmus elutasítását. Erre jó példa volt az 1990-es évek Japánja – a lazsáló tinédzserekkel, akik elvetették szüleik munkamorálját, amely a gazdasági csoda hajtóereje volt.

Az ehhez kapcsolódó érvrendszerek közül némelyik a demográfiát tekinti a dolgok Achilles-sarkának. A kapitalista materializmus redukálta az emberek gyermekvállalási kedvét, akik elutasították, hogy a családi élet taposómalmában feláldozzák jövedelmüket és szórakozásaikat. (És a meritokrácia még inkább arra ösztönözte a szülőket, hogy legfeljebb egy vagy két gyermeket vállaljanak.) A születési ráta mind Európában, mind pedig a fehér amerikaiak körében csökkenésnek indult. Egy bizonyos ponton az ebből eredő demográfiai kiegyensúlyozatlanság már azzal fenyeget, hogy aláássa az összes társadalomban meglévő generációs mátrixot – az idősek egyre növekvő arányú csoportja mind többet követel a fiatal, aktív dolgozók folyamatosan zsugorodó csoportjától. A megtakarítások arányának zuhanása – amely 2007-re nagyjából a zéróra csökkent az Egyesült Államokban, miközben inkább 30 százalék körül kellene lennie ahhoz, hogy megfelelhessen az elöregedés támasztotta követelményeknek –, komoly jele annak, hogy a kapitalizmus elveszítette képességét saját jövője biztosítására. (Ironikus módon Kína, magasabb megtakarítási rátájának dacára, még nagyobb veszélyben lehet, hiszen az egyetlen gyermek vállalását propagáló politika gyorsabban változtatja az országot egy fiatal társadalomból az öregek társadalmává, mint bármikor eddig az emberiség történetében.)

Más kritikák azt hangsúlyozzák, hogy milyen veszélyeket hordoznak a kapitalizmus sikerei is. A termelékenység óriási léptékű fokozódása azt eredményezi, hogy a termelő szektorok kisebb részesedést kapnak a GDP-ből, és ezáltal az adott gazdaságok egyre inkább az eredendően nehezebben növelhető szolgáltatási szektorra támaszkodnak. Egy ehhez kapcsolódó problémát találunk a fogyasztás területén is. A lakosság anyagi igényeit sikeresen kielégítő kapitalizmus azt veszélyezteti, hogy az emberek elfordulnak a kemény munkától és a pénzhajhászástól, hamarabb nyugdíjba vágynak, és háromnapos hétvégéket követelnek. A kapitalizmus egyetlen válasza erre az, hogy újabb és újabb szükségleteket generál, a státusz, a szépség vagy éppen az elhízás feletti aggo-

dalmakra apellálva, ami perverz módon a fejlett társadalmakban élőket rosszabb pszichológiai állapotba kergeti, mint szegényebb országokban élő embertársaikat.

***

Mindezek a kritikák sok szempontból jogosultak, de egyik sem ad túl sok iránymutatást arra, hogy miként fognak megoldódni a kapitalizmus ellentmondásai, és nem sokat tudnak mondani magának a tőkének nyugtalan dinamikájáról sem. Ahhoz, hogy lássuk, a jelenlegi válság miként kapcsolódik a fenti hosszú távú trendekhez, nem Marxhoz, Keyneshez vagy Hayekhez kellene fordulnunk, hanem a venezuelai közgazdász, Carlota Perez munkáihoz, akinek írásai egyre inkább a figyelem középpontjába kerülnek.

Perez a technológiai változások hosszú távú mintáit kutatja. Nézete szerint a gazdasági ciklusok nagy jóléttel kecsegtető új technológiák és infrastruktúrák felemelkedésével veszik kezdetüket; ez azután a spekulatív beruházások fékevesztett áradását táplálja, ami a részvény- és egyéb árak drámai növekedését eredményezi. Ezekben az időszakokban virágzik a pénzügyi szektor, és a laissez faire politikák válnak normává. A felívelő időszakokat azután drámai összeomlások követik, akár 1797-et, 1847-et, 1893-at, 1929-et vagy 2008-at tekintjük. Az összeomlást és a zűrzavar időszakát követően valóban realizálódik az új technológiák és infrastruktúrák potenciálja, ám erre csupán akkor kerülhet sor, ha olyan új intézmények alakulnak ki, amelyek jobban megfelelnek az új gazdaság jellemzőinek. Amikor ez megtörténik, a gazdaságok a növekedés és a társadalmi fejlődés hullámait élik át, mint a háború utáni gazdasági csoda belle époque-ja idején.

Az új társadalom és az új gazdaság elemei már a nagy válságot megelőzően észlelhetőek voltak – és elősegítették az 1920-as évek spekulációs szappanbuborékainak felduzzadását. De sem a hatalmon lévők nem értették meg őket, sem pedig az intézményekbe nem sikerült beágyazódniuk. Azután az 1930-as évek folyamán a gazdaság megváltozott – ahogy Perez írja: „az acéliparon, a nagy elektromos berendezéseken, az óriási mérnöki munkákon és a kiterjedt vegyiparon alapuló gazdaság […] egy olyan rendszerré alakult, amely a fogyasztók ellátását és a jelentős méretű védelmi beruházásokat állította a középpontba. Radikális kereslet-menedzsmentet és a bevételek újraelosztására irányuló intézkedéseket kellett bevezetni, amelyek számára talán a legfontosabb az állam közvetlen gazdasági szerepvállalása volt." Ennek eredménye a tömegfogyasztás kiterjedése volt, és egy olyan gazdaság kialakulása, amelyet az elektromosság, az úthálózat és a telekommunikáció új infrastruktúrái támogattak. Az 1930-as évek során nem volt egyértelmű, hogy milyen intézményi innováció lesz a leginkább sikeres (a fasizmus, a kommunizmus és a korporativizmus egyaránt versenyben voltak), de a második világháborút követően az állam által ellenőrzött kapitalizmusnak

egy olyan formája emelkedett ki, amelyet a kertvárosok és autópályák, a jóléti államok és a makroökonómiai menedzselés jellemeztek, és ami a háborút követő növekedés alapjául szolgálhatott.

Ebből a szempontból nézve a nagy válság egyszerre volt katasztrófa és a reformok felgyorsítója. Hozzájárult olyan új gazdasági és jóléti politikák bevezetéséhez – például Új-Zélandon vagy Svédországban –, amelyek később az egész fejlett világban *mainstream*mé váltak. Az Egyesült Államokban bankreformhoz, a *New Deal*hez, és a frontról visszatérők újrafoglalkoztatásáról szóló törvény (Servicemen's Readjustment Act) bevezetéséhez vezetett. Nagy-Britanniában a válság és a háború a jóléti állam és a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (National Health Service) kialakítását eredményezte.

Perez, és őt megelőzően Joseph Schumpeter munkásságának egyik tétele az, hogy a régiből sok mindent el kell takarítani, mielőtt az új rátalálhat leginkább sikeres formáira. A hanyatló iparágak feltámasztása ebből a szempontból meglehetősen kockázatos politikának tűnik. Perez azt sugallja, hogy meglehet, ismét az intézményi innovációk és kísérletek egy nagy periódusának a határán állunk, amelyek új kompromisszumokra vezethetnek a tőke, a társadalom és a természet igényei között. Visszatekintve, ezek a periodikus alkalmazkodások éppoly inherens velejárói a kapitalizmusnak, mint a pénzügyi válságok – valójában a kapitalizmus csupán a válságokon és az intézményi reformokon keresztül képes hozzáidomulni a változó feltételekhez, és újra megtalálni azokat a morális iránytűket, amelyek a piacok jó működéséhez szükségesek. A 19. század alkalmazkodási folyamatai a forradalomtól való félelem jegyében formálódtak, és olyan dolgokat köszönhetünk nekik, mint az állami nyugdíjrendszerek, a közoktatás, a szakszervezetek vagy az általános választójog, amelyek valóra váltották a 19. századi liberalizmus ideáit. A következő alkalmazkodási periódusra fél évszázaddal később, a válságot és a háborút követően került sor, amely minden gazdag ország számára normává tette a szociáldemokrácia vagy kereszténydemokrácia valamilyen változatát, és arra ösztönözte az államokat, hogy kivéve részüket a GDP-ből, a piacokat irányító láthatatlan kezek mellé láthatóakat is felsorakoztassanak.

***

Ha valóban a küszöbön áll egy új, nagy alkalmazkodási periódus, akkor azt az ökológia, a globalizáció és a népesedés hármas szorítása fogja meghatározni. A részletes előrejelzés, hogy mindez miként fog végbemenni, értelmetlen lenne; mint mindig, most is legalább annyi lehetséges negatív forgatókönyv van, mint pozitív, a militarizmus és az önkényuralom újraéledésétől a kisebbségek stigmatizálásán keresztül egészen az ökológiai katasztrófa felgyorsulásáig. Ám az új technológiák között – a nagysebességű hálózatoktól az új energiákig, a csökkentett széndioxid-kibocsátású üzemektől a nyílt forráskódú szoftverekig és a

géntechnológiáig – van egy közös pont: a kapitalizmust potenciálisan mindegyik inkább szolgálóként, mint úrként teremti újra, legyen szó akár a pénz, a munka, a mindennapi élet vagy az államszervezet világáról.

A tőke maga jó kiindulópont. A jelenlegi gazdaság egyik megkülönböztető jegye, hogy a tőkekihelyezések rendszerei nagymértékben elváltak a reálgazdaságtól. Az új tudományos ismeretek pénzügyi alapjait sokkal inkább a kormányok, és nem a piacok biztosítják, és az árukat, technológiákat és szolgáltatásokat termelő nagy cégek költségvetésének jelentős része inkább vállalaton belül generálódik, mintsem a tőzsdei mozgások eredménye lenne. Ugyanakkor a pénzpiacok tevékenységének túlnyomó része olyan finánctőkére támaszkodik, amely önmaga ellenében is működik, egyre átláthatatlanabb eszközökre támaszkodva.

Ezzel szemben már a válságot megelőzően is voltak törekvések, amelyek a tőkét a reálgazdaság érdekében igyekeztek újjászervezni, és nagyobb átláthatóságot szorgalmaztak. Voltak gyakorlati érveik (a piaci kockázat annál nagyobb, minél jelentősebb a különbség a pénzvagyon és a mögötte álló értékek között), és morálisak is (minél nagyobb ez a különbség, annál kevesebb lehetőség van arra, hogy a piac morális felelősséggel funkcionáljon). Az ilyen irányú szándékok tartalmazták azt a még tapogatózó jellegű törekvést, hogy a nyugdíjalapok könnyebben elszámoltathatóak legyenek befektetéseik társadalmi és környezeti hatásainak tekintetében (például az olyan nagy amerikai alapok esetében, mint a CalPERS vagy a Calvert); azt az igényt, hogy a tőzsdéknek ellenőrizniük kellene befektetőik átláthatóságát és tisztességességét; az offshore adóparadicsomok megszüntetésére való törekvést; a szociális beruházások iparágának lassú, de szilárd növekedését (amelyre ma az USA-ban a befektetéseknek mintegy egytizede jut); és a valódi vállalkozótőke növekedését, amely hajlandó vállalni az új elképzelések és technológiák bevezetésének kockázatát (sajnálatos módon az angol ipar túlnyomó részére nem illik ez utóbbi meghatározás). Ismét hallhatunk érveket olyan nyílt tulajdonú bankok létrehozása mellett, amelyek finanszíroznák a lakásépítést, az infrastruktúrát vagy az innovációt; a Tobin-adó mellett, vagy rövidtávú beruházások extraprofitjának megadóztatása érdekében. Ha majd a brit kormány beleun abba, hogy bankok tulajdonosa legyen, akkor nyílván azt is meghatározza majd, hogy azok a bankok takarékpénztárakként vagy nyílt részvénytársaságokként kapnak-e nagyobb esélyt a túlélésre.

A történet másik érdekes eleme, hogy a tőke növekedése olyan trösztök és alapok kezében van, amelyek most azzal a dilemmával kénytelenek szembesülni, hogy komoly vagyonukat (50 milliárd font Nagy-Britanniában) ne csupán az éves osztalékok kifizetésére fordítsák, hanem saját értékrendszerük megjelenítésére is. Maga Bill Gates is ott találta magát e dilemma előtt, amikor kritikusai rámutattak, hogy alapítványa gyakran olyan beruházásokat eszközöl, amelyeknek eredménye inkább ellentétes az elérni kívánt, manifeszt célokkal.

Önmagában minden pénzt újra át lehet vizsgálni. A pénzcsinálás lehetőségéhez fűződő privilégiumok a jövőben több felelősségvállalással fognak párosulni, de sok lelkesedést láthatunk a különféle, egyre megszokottabbá váló alternatív pénzek területén is, mint amilyenek a németországi helyi valuták, vagy éppen az időbankok.

A fogyasztás az a másik terület, ahol a változás jelei igazán szembeötlőek. A nagymértékben eladósodott országokban (ilyen az USA és Nagy-Britannia is) egyszerűen kevesebb kell, hogy legyen a fogyasztás, és nőnie kell a megtakarítások arányának. Eléggé ironikus módon számos, a válság közvetlen hatásainak mérséklésére tett intézkedés – így például a értékforgalmi adók csökkentése, vagy a pénzügyi stimuláló programok – pontosan az ellenkező hatást fejtik ki, mint amire hosszabb távon szükség van. Ugyanakkor vannak már komoly mozgalmak a tömegfogyasztás szertelenségeinek megnyirbálására: a „slow food" mozgalom, az „önkéntes egyszerűség", a növekvő elhájasodás elleni rengeteg próbálkozás, mind annak a jelei, hogy a fogyasztói mentalitást egyre többen nem afféle kedélyes cimborának, hanem sunyi gonosztevőnek tekintik. Sao Paolo polgármestere, Gilbert Kassab 2006-ban betiltotta a városban a hirdetőtáblákat. David Cameron hadat üzent a fiatal gyermekeket megrontó toxikus kapitalizmusnak, és eljátszott a gondolattal, hogy személyes széndioxid-kvótákat kellene megállapítani a nagy széndioxid-kibocsátású életmód visszaszorítása érdekében. Ezeknek a trendeknek a megerősödése arra utal, hogy a gazdaság egyensúlya a termelés és a szolgáltatás felől egyfajta „támogató gazdaság" felé mozdul el, amely a kapcsolatokon és a törődésen alapul (az óvodáktól és a különféle terápiáktól az organikus ételek heti elosztásáig). Ezt a trendet segítik a hálózati technológiák, és a piac perifériáin egyre erősödik azon csoportosulásoknak a szubkultúrája, amelyek saját termékeiket kínálják a bennük tömörülő vásárlóknak (ennek jó példája az Ebbsfleet United Angliában: ez a futballklub napjainkban legalább húszezer drukker közös tulajdonában van, akiket az internet hozott össze, és a csapat tavaly megnyerte az Angol Amatőr Kupát).

Ezek a változások is azt mutatják, hogy miként tud a kapitalizmus elmozdulni a természet lerombolásának gyakorlatától valamiféle finomabb egyensúly felé. A németországi BMW üzemeit meglátogatva az ember egy olyan kapitalizmus működését figyelheti meg, amely arra törekszik, hogy a gépkocsikba kerülő anyagok mindegyike újra feldolgozható legyen. Ezek a termelési rendszerek már egy másféle ipar elképzelését jelzik; ennek fogják szentelni a 2010-es Sanghaji Világkiállítást, ahol a világ leggyorsabban növekvő iparú országa bemutatja egy olyan alacsony széndioxid-emissziójú kapitalizmus vízióját, amely meglehetősen különbözik a Kína által az elmúlt két évtized során követett úttól.

A tudás maga is kettéosztja a kapitalista modelleket és kooperatív alternatívákat. Egy évtizede még minden kormány iparpolitikája arra törekedett, hogy premizálja a szellemi tulajdon létrehozását és védelmét.

Az egyetemeket arra késztették, hogy áruba bocsássák elképzeléseiket és ötleteiket, azon az alapon, hogy pénzügyi ösztönzés nélkül esély sem lesz a biotechnológia, vagy az új generációs mesterséges értelem kifejlesztésére. Ám itt is kialakultak olyan modellek, amelyek nem feleltek meg ezeknek a várakozásoknak. Az interneten használt szoftverek jelentős része nyílt forráskódú. A kreatív közösségi hozzáállás (creative commons) egyre inkább teret nyer a kultúra területén a hagyományos szerzői jogokkal szemben, és a Wikipédia a posztkapitalizmus akaratlan szimbólumává emelkedett.

A harmadik szféra, ahol a változások tanúi lehetünk, a munka világa. A munka sokféle lehet, és a különféle változatok között óriási különbségek vannak a fizetések, a munkavégzés vagy a befolyás tekintetében. Egyes területeken a válság új elemeket adhat ahhoz a régi elképzeléshez, hogy inkább a munkásoknak kellene a tőkét alkalmazniuk, mint fordítva. Olyan kooperatívák jöttek létre és prosperálnak, mint a Mondragon-csoport (amelynek több, mint százezer dolgozója van, akiknek száma minden évtizedben megduplázódik), és olyan, a dolgozók tulajdonában lévő cégek, mint a John Lewis. A hosszú távú trend más szektorokban is az, hogy egyre több ember akar a munkában célt, és nem eszközt látni, és a fizetések mellett egyfajta önmegvalósítást is találni. Mindazonáltal, ebben az esetben az a döntő kérdés, hogy vajon a kapitalizmus képes lesz-e új módon alkalmazkodni a családhoz. A kapitalizmus egyre intenzívebben szivárog be a családi életbe, és a várható nagy foglalkoztatottság-növekedés számos szektora éppen a család perifériáin található, az egészségvédelem és a nevelés területén. Ám annak is mindenütt vannak jelei, hogy fokozódnak a feszültségek a munka és a család között, ahogy a munkavállalók egyre növekvő része – főleg a nők közül – arra kényszerül, hogy a munkája mellett egyszerre viseljen gondot a gyerekekre és az idős szülőkre. Ez megerősíti, hogy milyen életbevágó fontossága van a családnak a jövő állampolgárait meghatározó gyakorlat és attitűd kialakításában, bár még mindig messze vagyunk a jogok és viszonyok új felépítményének kialakulásától.

Sok ezen változások közül arra készteti az államokat, hogy ismételten átgondolják a kockázatok társadalmasításának hogyanját és mikéntjét. Az utolsó két alkalmazkodási etap – a tizenkilencedik század végén és a huszadik század közepén – éppen a kockázatokról szólt, amikor a kormányzatok felvállalták, hogy megóvják az embereket az öregkori elszegényedés fenyegetésétől, vagy attól a veszélytől, hogy egészségi állapotuk vagy munkahelyük elveszítése taszítsa nyomorba őket. Úgy látszik, Kína is nekilendült, hogy ezen a téren behozza a Nyugatot: rettenetesen szüksége van egy életképes jóléti államra és közegészségügyi rendszerre ha a kommunista párt a hatalomban marad, és továbbra is politikai ellensúlyt kíván képezni a kapitalizmus túlkapásaival szemben. Másutt a gondoskodás és a nevelés lesz a fő csatatér. Ahogy a társadalom öregszik, mindenki számára ésszerű lesz, hogy biztosítsa magát,

és még akár az is, hogy ezeket a biztosításokat a DNS-vizsgálatok és az életmód figyelembevételével kalkulálják ki. Ám a tapasztalatok azt mutatják, hogy nehéz olyan öregségi biztosításokat kidolgozni, amelyek egyszerre hatékonyak, és még igazságosnak is látszanak. A többség számára, ahogy a várható életkor kitolódik és az önellátásra való képtelenség lassan normává válik, egyre nagyobb a szakadék az igényeik és a kínálat között. Egy nemzedéken belül ott fogunk állni a kollektív gondoskodás óriási expanziójának a küszöbén, mert egyként fenyeget majd bennünket az önellátásra való képtelenség és a szenilitás veszélye, illetve az, hogy segítő utódok és társak nélkül egyedül maradunk. Ez a gondoskodás az emberek egészségi állapotának sokkal akkurátusabb ismeretén, illetve a kezelés nagyobb hatékonyságán fog alapulni, és kétségkívül üzleti lehetőséggé válunk. Ám az erősen kétséges, hogy ez valamiféle kapitalisztikus jellegű üzlet lesz.

A kormányok vélhetően jobban belefolynak majd a pénzügyi szolgáltatásokba. Mind ez ideig a pénzügyi szolgáltatások figyelemreméltó lassúsággal alakítottak ki olyan kínálatot, amely jobban megfelel az aktuális igényeknek – így például olyan változtatható jelzálog-konstrukciókat, amelyeket az ember félrerakhat arra az időre, amikor kikerül a munkából. Ám néhány kormányzat (mint Dánia vagy Szingapúr esetében) személyi, költségvetési alapú számlákat kínál az állampolgárainak, és nem nehéz elképzelni olyan szolgáltatást, ahol az emberek pénzt kölcsönözhetnek egy időre, a gyereknevelés vagy éppen a munkanélkülivé válás miatt, és azután azt a banki szolgáltatásoknál jóval kisebb költségekkel, adó formájában fizetnék vissza az elkövetkező két-három évtizedben, vagy éppen az ingatlanjaikra terhelnék őket.

Személyes jóléti számlák; személyes egészségbiztosítás; személyes széndioxid-kvóták. Bármelyik részét képezheti egy olyan felépítménynek, ahol a megreformált állam együttesen kezeli a kockázatokat, és egyben személyre szabja szolgáltatásait. Mindegyik olyan *new deal*ek része lehet, amelyek az új jogokat a takarékosságra irányuló nagyobb ösztönzéssel elegyítik, amiből az egészségügy és az oktatás finanszírozható, és megoszthatóak a munka nagyobb rugalmasságának költségei.

Az utolsó nagy alkalmazkodási periódusok az államról szóltak, és a recessziók csapásai alatt az államok egyre több aktív szerepet vállaltak. Ám a biztonság néhány legfőbb garanciája kívül esik a kormányzatok közvetlen hatókörén. Az Egyesült Államokban húsz év alatt tíz százalékról huszonöt százalékra nőtt azoknak a száma, akiknek saját bevallásuk szerint nincs kivel megbeszélniük fontos dolgaikat. A modern biológia és a társadalomtudományok megerősítették, hogy nagymértékben társadalmi lények vagyunk – boldogságunk, önértékelésünk, értékünk, sőt az életünk is a másokkal való kapcsolatoktól függ. Nincs inherens ellentmondás a kapitalizmus és a közösség között. De megtanultuk, hogy ezek a kapcsolatok nem automatikusak: ápolni és díjazni kell őket, és azok a társadalmak, amelyek az értéktöbblet jelentős részét annak

reklámozásába forgatják vissza, hogy az egyéni fogyasztás a legjobb út a boldogsághoz, nagy árat lesznek kénytelenek fizetni ezért.

Az, hogy a társadalmi kapcsolataink legalább annyira fontosak, mint a jövedelmünk, talán megváltoztatja a politika hozzáállását is. A gazdasági lejtmenet rövid távú hatásaként először minden figyelem a GDP kiábrándító csökkenésére összpontosul. Ám a hosszabb távú trendek annak felismerése felé mutatnak, hogy a GDP-nél fontosabbak a különféle társadalmi intézkedések sikerei, beleértve a jó életet. A múlt évben az OECD Nobel-díjasok ragyogó karát mozgósította, akik azt hangsúlyozták, mi minden lehet „a GDP-n túl": Sarkozy elnök kijelentette, hogy kész elfogadni néhány javaslatukat, Obama olyan intézkedéseket tervez, amelyekkel az egészségügyi ellátás színvonalát emelné, zöldebbé tenné a városokat és jobb oktatást biztosítana, ahelyett, hogy csupán azt méricskélné, mennyit költöttek az emberek.

Túl van a GDP-n a vállalatok irányításának egy pluralistább elképzelése is. Évtizedekig a tőzsdéken jegyzett nyílt kft-k jelentették a normát. Ám a jelenlegi válság arra emlékeztet minket, hogy a változatosabb üzleti formák egyben nagyobb rugalmasságot is jelentenek. Azok a lakásszövetkezetek, amelyeket nem privatizáltak, jobban átvészelik a válságot a privatizáltaknál. A különféle alapok könnyebben túlélik a válságot, mint a hagyományos üzleti formák, és Nagy-Britannia mintegy 55 ezer szociális vállalkozása hamarabb magához fog térni, mint azok, amelyeknek nincs szociális küldetésük. Nem meglepő, hogy a konzervatívok kacérkodnak az olyan politikák gondolatával, amelyek megerősítenék a hitelszövetkezeteket és a közösségi befektetési alapokat, a mezőgazdasági szövetkezeteket és az energiaszolgáltató cégeket – mindez egy olyan gazdasági vízió része, amely felválthatná az 1980-as évek privatizációs lendületét.

A kapitalista válság természetesen globális, és megmutatja a fél évszázaddal ezelőtt felállított nemzetközi intézmények korlátait. Kína egyre fontosabb szerepet kezd játszani a megerősített Valutaalapban és Világbankban, de mögötte már ott sorakozik India és Brazília is. A G20 véget vetett annak, hogy a G8 az egyetlen klub, amelyik számít. És a partvonal mellett már ott sorakoznak a lehetséges új intézmények, a széndioxid-kibocsátás ellenőrzésére és kezelésére, vagy bárminek a felügyeletére a globális migrációtól a biotechnológia szabályozásáig; és az olyan, még kevésbé formális intézmények, amelyek a világ közvéleményét kapcsolják be a döntésekbe, az e-parlamentektől az olyan globális aktivista kampány-platformokig, mint például az *Awaaz* online újság.

Senki sem tudhatja előre, hogy ezekből a lehetőségekből melyik válik majd valósággá. Alapjában véve a társadalmi rendszerek előtt számtalan út áll. Ám a történelem azt mutatja, hogy a kulcsfontosságú pillanatokban az evolúció roppant szelektívnek bizonyul. Csupán néhány modell bizonyul életképesnek és fenntarthatónak a meghatározó technológiák, értékrendek és hatalmi struktúrák között.

A válság első szakaszában a kapitalizmus utolsó korszakának nagy, bukásra álló (de jó kapcsolatokkal rendelkező) iparágai voltak azok, amelyek a legnagyobb sikerrel követelték ki maguknak a támogatásokat. Ám az érvek elmozdulnak – a múlt hibáinak bebetonozásánál fontosabbá válik, hogy miként képesek az újjáépítés projectjei elősegíteni a jobb foglalkoztatást, biztosítani a jövőt (mint San Franciscóban, ahol az elektromos gépkocsiknak építenek ki infrastruktúrát, vagy Korea kiterjedt zöld munkahely programja esetében). Mind ez ideig nem tudni, hogy ki lesz az a politikus, aki képes lesz megfogalmazni egy, a huszonegyedik század igényeinek jobban megfelelő „szolgálókapitalizmus" vízióját. David Cameron tett néhány ilyen irányú lépést – egész komolyakat ahhoz képest, hogy tőzsdei alkuszok nemzedékeinek leszármazottja. Gordon Brown egy parókia szülötte, de ő is mélyen belekeveredett a válságba. Obama ideális adottságokkal rendelkezne egy új vízió felvázolásához, ám eddig éppen annak a rendszernek a bajnokaival vette körül magát, amely összeomlani látszik.

Mindennek eredményeképpen egy komoly politikai űr tárul fel. Rövid távon ezt düh, félelem és zavarodottság fogja betölteni. Hosszabb távon talán a kapitalizmus egy új víziója talál majd helyet benne, amely egyaránt új kapcsolatot épít a társadalommal és a természettel; egy olyan elképzelés, amely tisztában lesz vele, hogy mit akarunk és mit nem. A demokráciák korábban mindig megszelídítették, vezették és újjáformálták a kapitalizmust. Véget vetettek az emberek adás-vételének, megszüntették a szavazatokkal és a közhivatalokkal való kereskedelmet, a gyermekmunkát és a szervkereskedelmet, jogokat és szabályokat vezettek be, miközben erőforrásaikat arra mozgósították, hogy kielégítsék a kapitalizmus igényeit a szaktudásra és a tudományra – és a konfliktusoknak, illetve az együttműködéseknek ebből az elegyéből táplálkozott a világ soha nem látott fejlődése az elmúlt évszázadban.

Hogy megtudjuk, mi vár ránk, lehet, hogy felfelé kell tekintenünk. A látóhatár talán a legalkalmasabb annak a felmérésére, hogy melyek egy társadalom értékei, és kik diszponálnak a megtermelt többletek felett. Néhány évszázaddal ezelőtt a városok legnagyobb épületei az erődök, templomok és kolostorok voltak; azután egy ideig a paloták. Nagyjából a tizenkilencedik századra a középületek, a vasútállomások és a múzeumok túlszárnyalták őket. Azután a huszadik század végén mindenütt bankok emelkedtek. Nem sokan hiszik azt, hogy sokáig ott maradnak. De hogy mit hoz a jövő – nagy szórakoztató-palotákat és sportcsarnokokat; egyetemeket és kiállítótermeket; víztornyokat és függőkerteket; vagy éppen biotechnikai birodalmakat? Fel kell frissítenünk képzelőerőnket, és keresztültekinteni az éppen szétterjedő viharfelhőkön, hogy meglássuk, mi rejtezik mögöttük.

(Eredeti megjelenés: Prospect Magazine, 2009. április 26.)

(Fordította: Konok Péter)

A teljesen modern Marx

A gazdasági válság robbanásszerűen megnövelte a Karl Marx iránti érdeklődést. *A tőke* eladásai világszerte megugrottak (egyetlen német kiadó ezerszámra forgalmazta, míg egy évvel korábban mindössze százat adott el belőle); mindez azt mutatja, hogy a válság oly pusztító és kiterjedt, hogy a globális kapitalizmus – és főpapjainak kara – egyfajta ideológiai örvénybe került.

Ám még ha visszaszorultak is a neoliberális ortodox krédók, vajon miért éledt újjá Marx? Kezdjük ott, hogy Marx messze meghaladta saját korát, mikor megjósolta az elmúlt évtizedekben sikeres globalizációt. Részletesen előre látott számos olyan végzetes tényezőt, amelyek a mai globális gazdasági válság kirobbanásához vezettek: ezeket egy olyan világ belső, inherens „ellentmondásainak" nevezte, amely az egymással versenyző piacokból, az árutermelésből és a pénzügyi spekulációból épül fel.

Legismertebb művében, amelynek megírásakor még egy évszázad sem telt el a francia és az amerikai forradalom óta, Marx előre figyelmeztetett az AIG vagy a Bear Stearns összeomlására, ami másfél évszázaddal utána remegtette meg a világot. Teljesen tisztában volt azzal a – szavai szerint – „felettébb forradalmi" szereppel, amelyet a burzsoázia, a mai Wall Street-i bankárok és cégvezetők elődje játszott az emberiség történetében. Ahogy rámutatott a *Kommunista Kiáltvány*ban, „A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat […] Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának."

Ám Marx a maga korában sem volt a kapitalista globalizáció reklámembere, és ma sem az. Ezzel szemben megértette, hogy „az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón", és előre látta, hogy a kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlenül „még egyetemesebb, még hatalmasabb válságokat készít elő". Marx felismerte, hogy a szerencsétlen spekuláció miként képes válságokat kirobbantani, és azokat az egész gazdaságra kiterjeszteni. És átlátott azon politikai illúziókon is, amelyek szerint az ilyen válságokat a növekedést elősegítő reformok útján tartósan el lehet kerülni.

Mint minden forradalmár, Marx is még a saját életében szerette volna látni a régi rend bukását. Ám a kapitalizmusban még rengeteg erőtartalék

volt, és ő csupán egy – jóllehet, éles szemű – pillantást vethetett azokra a tévedésekre és útvesztőkre, amelyek az elkövetkező nemzedékekre vártak. Azok, akik ma olvasnak bele Marxba, azt fogják látni, hogy sok, a mára nézve is helytálló dolgot írt, legalábbis azok számára, akik „fel kívánják éleszteni a forradalom szellemét", nem csupán „megsétáltatni" egy kicsit a híres kísértetet.

Ha a mai felfordulást látná, Marx minden bizonnyal élvezettel mutatna rá, hogy a kapitalizmus inherens hiányosságai miként vezettek el a jelenlegi válsághoz. Láthatná, hogy a pénzügyi szektor modern fejlődése, így például az értékpapírok vagy a határidős tranzakciók miként tették lehetővé a piacok számára a globális gazdasági integráció kockázatainak kiterjesztését. Ezek nélkül az innovációk nélkül az elmúlt évtizedek tőkefelhalmozása jelentősen kisebb mértékű lett volna. Akárcsak akkor, ha a pénzügyi rendszer nem hatolt volna be mind mélyebben és mélyebben a társadalom szöveteibe. Ennek eredményeként a fogyasztói kereslet (és így a prosperitás) az elmúlt években mindinkább a hitelkártyákra és a jelzáloghitelekre alapozódott, miközben a szakszervezetek befolyásának csökkenése és a társadalmi jóléti kiadások megkurtítása egyre kiszolgáltatottabbá tette az embereket a piaci sokkhatások iránt.

Ez a mesterségesen fenntartott, illékony pénzügyi rendszer járult hozzá az elmúlt évtizedek általános gazdasági növekedéséhez. Ugyanakkor elkerülhetetlenül egy csomó pénzügyi szappanbuborékot is produkált, amelyek közül a legveszélyesebb az Egyesült Államok ingatlanpiacain alakult ki. Ennek a kipukkadása azután éppen azért gyakorolt világszerte olyan erőteljes hatást, mivel az központi szerepet játszott mind az amerikai fogyasztói kereslet, mind pedig a nemzetközi pénzügyi piacok fenntartásában. Marx kétségkívül rámutatott volna, hogy ez a válság tökéletes példája annak, amikor a kapitalizmus olyan, mint a „varázsló, aki többé már nem képes irányítani azokat az erőket, amelyeket az alvilágból idézett meg".

Jelenlegi problémáink súlyossága ellenére Marxnak nem lennének illúziói afelől, hogy a válság önmagában is változásokat fog előidézni. Nagyon jól tudta, hogy a kapitalizmus természeténél fogva elősegíti és táplálja a társadalmi elszigetelődést. Ez a rendszer – írta – „nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzés nélküli »készpénzfizetést«". És valóban, a kapitalizmus a társadalmat „az önző számítás jeges vizébe" taszítja. Az ebből eredő társadalmi elszigetelődés passzivitásra ösztönöz az egyéni válságokkal szemben, legyen az a munkahely elveszítése, vagy éppen a kilakoltatás. Ez az elszigetelődés az, amely megakadályozza, hogy egymásra találjanak az aktív és tájékozott emberek közösségei, és radikális alternatívákat fogalmazzanak meg a kapitalizmussal szemben.

Marx mindenekelőtt azt a kérdést tenné fel, hogy miként törjük meg ezt a mindent átható társadalmi passzivitást. Úgy látta, hogy az ő korában kialakuló szakszervezetek és munkáspártok előrelépést jelentenek. Ezért

*A tőké*ben arról írt, hogy a „közvetlen cél" nem más, mint „a proletariátus osztállyá szerveződése", amelynek „első feladata" az, hogy „kivívja a demokráciát". Ma ugyanezért támogatná az új kollektív entitások, szövetségek és intézmények kialakítását, ahol az emberek szembeszegülhetnek a kapitalista status quóval, és eldönthetnék, hogy miként tudják szükségleteiket jobban biztosítani.

Az aktív változtatás igényének eddig semmilyen hasonló víziója nem emelkedett ki a jelenlegi válságból, és Marx éppen ezt tartaná a legzavaróbb hiányosságnak. Bár az Egyesült Államokban újabban „szocialistának" tituláltak néhány nagy figyelmet keltő javaslatot, ám ezek is csupán azért tűnhetnek radikálisnak, mert túlmennek azon, amit a Demokrata Párt balszárnya még hajlandó lenne támogatni. Így például Dean Baker, a Centre for Economic and Policy Research társigazgatója kétmillió dollárban maximálna bizonyos Wall Street-i fizetéseket, és adót vetne ki a tőzsdei tranzakciókra, amely progresszíven növekvő díjat szedne a részvények, kötvények és egyéb pénztőkék forgalma után. Marx erre a javaslatra úgy tekintene, mint az adott keretek között maradó gondolkodás tipikus példájára, hiszen explicite magában foglalja (bár limitálja) azt, amit ma széleskörűen a probléma gyökerének állítanak be: hogy a kockázat elkülönül a következményektől. Ám Marx azokra éppen ilyen gúnyosan tekintene, akik szerint a bankok államosítása – amint arra Svédországban és Japánban is sor került az ottani pénzügyi válságok idején az 1990-es években – valódi változásokat eredményezhet.

Ironikus módon a manapság közkézen forgó megoldási tervek közül a legradikálisabb javaslatokat a London School of Economics egyik közgazdásza, Willem Buiter fogalmazta meg, aki az Angol Bank Monetáris Politikai Bizottságának egykori tagja, és egyáltalán nem marxista. Buiter azt tanácsolja, hogy az egész pénzügyi szektort tegyék közszolgáltatássá. Mivel a mai világban – érvel Buiter – a bankok nem létezhetnek állami betétbiztosítás, valamint állami központi bankok nélkül, amelyek végső esetben segítséget nyújthatnak nekik, ezért nincs igazán ok arra, hogy továbbra is magántulajdonban lévő, profitorientált intézményekként működjenek. Ehelyett köztulajdonba kellene venni őket, és közintézményként, afféle közszolgáltatásként működtetni. Ez a javaslat azt visszhangozza, amiről Marx is írt a *Kiáltvány*ban „a hitelek állami bankokban való centralizálásáról". Számára a pénzügyi rendszer efféle nagyjavítása újra megerősíti annak fontosságát, hogy a munkásosztály „a demokráciát kivívva" radikálisan megváltoztassa az államot, és a társadalomra kényszerített szervből a társadalom igényeit kiszolgáló szervvé változtassa.

„A gazdaság financializálásától a pénzügyek szocializálásáig vezető út – írja Buiter – kis lépést jelent az ügyvédeknek, de nagy lépés az emberiség számára." Valóban, nem kell feltétlenül marxistának lenni ahhoz, hogy az embernek radikális elképzelései legyenek. Ahhoz ugyanakkor valamiképpen marxistának kell lenni, hogy az ember észrevegye – még

egy a maihoz hasonló időszakban is, amikor a tőkésosztály kibillent egyensúlyából, demoralizált és zavarodott –, meglehetősen valószínűtlen, hogy a radikális változás „az ügyvédek egy kis lépésével" veszi majd kezdetét (feltételezhetően úgy, hogy az összes „játékost" leültetik egy teremben, és aláíratnak velük egy-két dokumentumot). Marx elmondta volna, hogy a népi erők radikális új mozgalmakban és pártokban manifesztálódó előretörése nélkül a pénzügyek szocializálása terméketlen talajra fog hullani. Az 1970-es évek hasonló válságának idején számos európai szociáldemokrata párt radikálisai álltak elő ilyesféle javaslatokkal, ám nem tudták rávenni pártjaik vezetőit, hogy támogassák ezeket az indítványokat, amelyeket régimódinak, elavultnak tituláltak.

A gazdaság demokratizálásának radikális megoldásairól szóló vitákat a következő évtizedek során is lesöpörték az asztalról a legkülönfélébb pártok, és még ma is annak az árát fizetjük, hogy sikerült marginalizálni az ilyen törekvéseket. A kapitalista piacok logikájába szervesen beépült az irracionalizmus – ezt Marx remekül leírta –, és ez ma ismét nyilvánvalóvá vált. Saját felszínen maradása érdekében minden gyár és cég igyekszik megszabadulni számos munkásától, és kevesebbet fizetni azoknak, akik megmaradnak. A munkahelyek biztonságának megingatása az egész gazdaságban aláaknázza a keresletet. Amint azt Marx nagyon jól tudta, a mikroracionális viselkedés eredményezi a legszörnyűbb makroökonómiai problémákat. Most láthatjuk, hová vezet, ha Marxot figyelmen kívül hagyva Adam Smith „láthatatlan kezében" bízunk.

A mai pénzügyi válság olyan irracionalitásokat is feltár, amelyek kívül esnek a pénzügyek területén. Az egyik példa erre az amerikai elnök, Barack Obama felhívása, aki úgy gondolja, a széndioxid-kvóták kereskedelme megoldást nyújthat a klímaválságra. Ennek az állítólagosan progresszív javaslatnak az értelmében azok a cégek, amelyek megfelelnek a széndioxid-kibocsátás standardjainak, kvótájukat eladhatják olyanoknak, amelyeknek ez nem sikerült. A kyotói megállapodás hasonló rendszert vezet be az államok között is. Ám meglehetős veszélyeket hordozva, mindkét tervezet azokon a képlékeny határidős piacokon nyugszik, amelyek lényegükből eredően oly nyitottak a manipulációkra, és annyira érzékenyek a hitelek összeomlására. Marx azt hangsúlyozná, hogy ha megoldást akarunk találni az olyan globális problémákra, mint az éghajlatváltozás, szakítanunk kell a kapitalista piacok logikájával, ahelyett, hogy állami intézmények bevonásával megerősítenénk azt. Ahogy a Kiáltványban leszögezte: „Együttes cselekvés – legalábbis a civilizált országoké – a proletariátus felszabadulásának egyik első feltétele."

Ám az új intézmények és a változásért síkra szálló mozgalmak kiépítésének munkája minden ország számára otthon kezdődik. Bár Marx felhívása így szólt: „Világ proletárjai, egyesüljetek!", emellett azt is hangsúlyozta, hogy a munkásságnak minden országban „mindenekelőtt a saját burzsoáziájával kell leszámolnia". A fennálló gazdasági, politikai és jogi intézmények megváltoztatására szolgáló intézkedések „természe-

tesen országról országra különbözni fognak". Ám Marx minden esetben azt hangoztatná, hogy a radikális változáshoz az embereknek először is ismét ambiciózusan kell gondolkodniuk.

Vajon milyen valószínűséggel fog ez bekövetkezni? Még egy olyan pillanatban is, amikor a pénzügyi válság a világ népeinek nagy részét vérezteti ki, amikor kollektív nyugtalanságtól remeg minden korosztály, minden vallási- és népcsoport, és amikor, mint mindig, a megszorítások és a terhek legkeményebben az egyszerű dolgozókat sújtják, a prognózis bizonytalan. Ha élne, Marx ma sem azt akarná látni, hogy pontosan mikor és hogyan ér véget a válság. Vélhetőleg sokkal inkább arra mutatna rá, hogy az ilyen válságok szerves részei a kapitalizmus folyamatos dinamikájának. Azok a reformista politikusok, akik úgy hiszik, hogy képesek lennének elbánni az inherens osztályegyenlőtlenségekkel, és a kapitalista társadalom visszatérő válságaival, korunk igazi romantikusai: ők azok, akik egy naiv utópisztikus víziót dédelgetnek arról, hogy milyennek kellene lennie a világnak. Ha a jelenlegi válság valamire rámutatott, akkor arra egyértelműen, hogy Marx volt a legnagyobb realista.

(Eredeti megjelenés: Foreign Policy, 2009. április 15.)

(Fordította: Konok Péter)

Immanuel Wallerstein

Szerveződés az antikapitalista átmenet érdekében

A kapitalista fejlődés történeti földrajza olyan kulcsfontosságú útelágazáshoz érkezett, ahol a hatalom földrajzi leosztásának konfigurációi igen gyorsan változnak, annak megfelelően, ahogy időbeni dinamikája valóban komoly kihívásokkal kénytelen szembesülni. A háromszázalékos növekedést (amelyet általában úgy tekintenek, mint egy egészséges kapitalista gazdaság működéséhez minimálisan szükséges növekedési rátát) egyre nehezebb a legkülönfélébb megszorító intézkedések bevezetése nélkül fenntartani (ilyen megszorítások jellemezték a tőkepiacok és a pénzügyi tranzakciók rendszerét már az elmúlt két évtizedben is). Nyomós érvek szólnak amellett, hogy nincs alternatívája egy olyan globális szintű irányításnak, amely végül képes lehet levezényelni az átmenetet egy zéró növekedésű gazdaságba. Amennyiben pedig ez valamiféle méltányos, igazságos módon fog végbe menni, akkor nincs alternatívája a szocializmusnak vagy a kommunizmusnak. Az 1990-es évek vége óta a Társadalmi Világfórum vált a központi hordozójává annak a gondolatnak, hogy „lehetséges egy másfajta világ". Most hát rajta a sor, hogy meghatározza, miként lehetséges egy másfajta szocializmus vagy kommunizmus, és miként lehet megvalósítani az átmenetet ezekbe az alternatívákba. A jelenlegi válság egyfajta ablakot nyit a szóba jöhető, elképzelhető lehetőségekre.

A jelenlegi válság azokból az intézkedésekből ered, amelyekkel az 1970-es évek krízisét igyekeztek megoldani. Ezek között a lépések között megtalálhatjuk az alábbiakat:

a) A szervezett munka és annak politikai szervezetei elleni eredményes támadásokat, amelynek során mobilizálták a globális munkaerő-tartalékokat, munkaigény-csökkentő technológiai újításokat vezettek be, és kiélezték a versenyt. Ennek következménye egyrészt a munkabérek globális csökkenésében mutatkozott meg (a munkabérek részaránya a GDP-ben a világon szinte mindenütt csökkent), másrészt pedig egy addiginál is hatalmasabb, bármikor felhasználható munkaerő-tartalékot hoztak létre, amely marginális körülmények között tengődik.
b) Aláásták a hatalmi monopóliumok korábban uralkodó struktúráját, és az addigi (nemzetállami) monopolkapitalizmust egy olyan kapi-

talizmussal váltották fel, amely sokkal hevesebb és agresszívebb a nemzetközi verseny porondján. Az intenzívebb globális verseny a nem pénzügyi vállalatok profitjának csökkenését eredményezte. A földrajzilag egyenlőtlenül megoszló fejlődés, illetve a territoriális versengés a kapitalista fejlődés kulcsfontosságú elemeivé váltak, és megnyitották a lehetőséget a hegemonikus hatalom eltolódása előtt, amely elsősorban – de nem kizárólag – Kelet-Ázsia javára ment végbe.

c) A tőke legképlékenyebb, leginkább mozgékony formáját – a pénztőkét – kihasználták és alkalmassá tették arra, hogy globális szinten újraossza a tőkeforrásokat (végső soron az elektronikus piacokon keresztül); így gerjesztve az ipar leépítését a hagyományos centrumokban, valamint az indusztrializáció új (és különösen elnyomó) formáit, a természeti erőforrások és a mezőgazdasági nyersanyagok kisajtolását a felemelkedő, fejlődő piacokon. Az áhított cél a pénzügyi vállalkozások jövedelmezőségének növelése volt, illetve az, hogy más módon legyenek képesek új, fiktív tőkepiacok létrehozásával globalizálni és – legalábbis úgy gondolták – enyhíteni a kockázatokat.

d) A társadalmi skála másik végén mindez azt jelentette, hogy a kapitalista osztály hatalmának megerősítése érdekében nagyobb mértékben támaszkodtak a „kifosztáson alapuló felhalmozásra". A bennszülött illetve paraszti populációkat sújtó eredeti tőkefelhalmozás újabb és újabb hullámait még inkább fölerősítette az alsóbb osztályok elszegényedése a centrális gazdaságokban (amint az az Egyesült Államok-beli „másodrendű ingatlanpiac" – *sub-prime housing market* – esetében is láthatóvá vált, ahol óriási vagyonveszteségeket sóztak az afroamerikai népesség nyakába).

e) Az egyébként hanyatló fizetőképes keresletet azáltal támogatták meg, hogy a hitelgazdálkodást (mind állami szinten, mind a vállalkozások és a háztartások esetében) a végső határaiig erőltették (ez különösen az USA-ra és Nagy-Britanniára jellemző, de megjelenik számos más országban, így például Lettországban vagy Dubaiban is).

f) A termelésben mutatkozó vérszegény profitráták ellensúlyozására egész sor ingatlanpiaci buborékot konstruáltak, amelyek mindegyike Ponzi-jelleggel bírt, és annak az ingatlanbuborék-óriásnak a részévé vált, amely 2007-2008 folyamán durrant szét. Ezek az ingatlanbuborékok a finánctőkére alapozódtak, és létrehozásukat olyan kiterjedt pénzügyi innovációk könnyítették meg, mint a határidős ügyletek, vagy az értékpapírosított hitelkötelezettség (CDO).

Azoknak a politikai erőknek, amelyek ezek mögött az átalakulások mögött szövetkeztek és mobilizálódtak, határozott osztályjellegük volt, és önmagukat egy megkülönböztetett ideológia palástjába burkolták,

amelyet neoliberalizmusnak neveztek. Ez az ideológia azt hirdette, hogy a szabad piacok, a szabad kereskedelem, a személyi kezdeményezőkészség és vállalkozó kedv az ember személyes jogainak és szabadságainak legerősebb garanciái, és hogy a „gondoskodó államot" mindenki üdvére le kell építeni. Ám a gyakorlatban mindez azt is jelentette, hogy az államnak a háttérből őrködnie kell a pénzügyi intézmények integritása fölött, ami (1982-től, a mexikói és a fejlődő országok-beli adósságválsággal kezdődően) az „erkölcsi kockázat" (*moral hazard*) aranykorát hozta el a pénzügyi rendszer számára. Az állam (mind helyi, mind pedig nemzeti szinten) mindinkább egy „kedvező üzleti klíma" kialakítására törekedett, hogy egy erősen versengő környezetben ezzel ösztönözze a beruházásokat. Az emberek érdekei másodrendűekké váltak a tőke érdekeivel szemben, és amennyiben ezek között konfliktus alakult ki, akkor az emberek érdekeit áldozták fel (ahogyan ez az IMF strukturális kiigazítási programjaiban már az 1980-as évektől standard gyakorlattá vált). A rendszer így teremtette meg az anyagiakat arra, hogy egyfajta valódi kommunizmust hozhasson létre – a kapitalista osztály számára.

Ezek a feltételek természetesen attól függően igen különbözőek lehettek, hogy a világ melyik részét nézzük, milyenek ott az osztályok közötti erőviszonyok, a politikai és kulturális tradíciók, és miként mozdult el a politikai-gazdasági hatalom egyensúlya.

Hogyan tekintsen a baloldal e válság dinamikájára? A válságok idején mindenki számára sokkal inkább átláthatóvá válik a kapitalizmus irracionalitása. A tőkefelesleg és a munkaerő-felesleg egyszerre van jelen, és az óriási mértékű emberi szenvedés, a kielégítetlen szükségletek tengerében nem látszik mód arra, hogy miként lehetne őket ismét közös nevezőre hozni. 2009 nyarának közepén az Egyesült Államok tőkeállományának egyharmada kihasználatlanul állt, miközben a munkaerő 17 százaléka vagy munkanélküli volt, vagy kényszerűségből részmunkaidőben dolgozott, vagy egyszerűen „elkedvetlenedve" kilépett a munkaerőpiacról. Mi lehet még ennél is irracionálisabb?

Vajon képes lehet-e a kapitalizmus túlélni ezt a megrázkódtatást? Persze. De milyen áron? És e mögött a kérdés mögött ott rejlik egy másik is. Képes lehet-e a kapitalista osztály a gazdasági, társadalmi, politikai, geopolitikai és környezeti problémák és nehézségek tömkelege dacára is reprodukálni saját hatalmát? A válasz ezúttal is egy határozott „igen". Ám az emberek tömegei kénytelenek lesznek a hatalmon lévők javára lemondani munkájuk gyümölcseiről, feladni számos jogukat és keservesen kiküszködött vagyontárgyukat (mindenfélét, a házuktól egészen a nyugdíjjogosultságukig), környezetük nagymértékű leromlását elszenvedni, hogy azokat az életszínvonal-csökkentő intézkedéssorozatokat ne is említsük, amelyek az éhínséget és a nyomort jelentik mindazok számára, akik már ma is a szegénység határmezsgyéjén egyensúlyoznak. Az osztályok közötti egyenlőtlenség növekedni fog – ahogyan ennek már napjainkban is tanúi lehetünk. És mindez vélhetőleg sokkal több politikai

elnyomást, rendőri erőszakot és militarizált állami ellenőrzést követel majd meg az elégedetlenség féken tartására.

Ám mivel mindebben oly sok dolog nem jósolható meg, és a globális gazdaság szférái egymástól is annyira különbözőek, a válságok idején minden következtetés sokkal bizonytalanabbá válik. Egy-egy adott helyen a lehetőségek vagy az új, akkor formálódó kapitalistáknak kedveznek, akik valamilyen addig ismeretlen területen ragadják magukhoz a kezdeményezést a korábbi osztály- és territoriális egyeduralkodóktól (ahogyan az Egyesült Államokban az 1970-es évek közepétől a Szilikon-völgy vette át Detroit korábbi vezető szerepét), vagy pedig olyan radikális mozgalmak malmára hajtják a vizet, amelyek kérdésessé teszik a már amúgy is megingott osztályhatalom újratermelését. Amennyiben kijelentjük, hogy a kapitalista osztály és a kapitalizmus képes a túlélésre, még nem mondjuk azt, hogy predesztinálva is van erre; és arra sem adunk választ, hogy a jövőben milyen formát fog ölteni. A válságok a paradoxonok és a lehetőségek időszakai.

Mi is fog történni mostanában? Amennyiben vissza akarunk térni a háromszázalékos növekedéshez, akkor új és jövedelmező globális beruházási lehetőségeket kell teremtenünk annak a tőkemennyiségnek, amely 2010-ben 1600 milliárd dollárra rúg, de 2030-ra már meg fogja közelíteni a 3 ezer milliárd dollárt. Összehasonlításul 1950-ben 15 milliárd dollár új beruházásnak kellett lehetőséget találni, míg 1973-ban 42 milliárdnak (az adatoknál a dollár inflációját is figyelembe véve). A tőkefelesleg megfelelő befektetésének problémája igazán 1980 után kezdett szorítóvá válni, és ezen még Kína megnyílása és a szovjet blokk összeomlása sem segített. Ezeket a nehézségeket részben olyan fiktív piacok kialakításával oldották meg, amelyek remek ugródeszkát nyújtottak a féktelen ingatlanspekulációknak. De hová fog most özönleni ez a rengeteg befektetés?

Még ha a környezettel kapcsolatos vitathatatlan problémákat (és köztük az alapvető fontosságú globális felmelegedést) figyelmen kívül is hagyjuk, nagyszámú egyéb potenciális akadály és buktató valószínűsíthető a fizetőképes piaci kereslet, a technológiai fejlesztések, vagy a földrajzi-geopolitikai újraosztások területén. Ez akkor is így van, amennyiben azt feltételezzük – márpedig ez igen valószínűtlen –, hogy nem alakul ki komolyabb aktív ellenállás a tőkefelhalmozás folyamatával és az osztályhatalom további konszolidációjával szemben. Milyen földrajzi területek maradtak még a globális gazdaságban, amelyek képesek lennének feldolgozni a tőkefelesleget? Kína és az egykori szovjet blokk már integrálódott. Dél- és Délkelet-Ázsia egykettőre csordultig telik. Afrika még nem integrálódott teljes mértékben, de ott sincs annyi kapacitás, amely felszívhatna ennyi befektetésre váró tőkét. A termelés milyen új módozatait lehetne még beüzemelni a tőkenövekedés lekötésére? Meglehet, nincsenek hosszú távú kapitalista megoldások (a fiktív tőkékkel való manipulációk felélesztésétől eltekintve) a kapitalizmus válságának megoldására. A mennyiségi változások egy adott ponton minőségi válto-

zásba csapnak át, és komolyan fontolóra kell vennünk azt az elképzelést, hogy a kapitalizmus történetében éppen egy ilyen törésponthoz érkeztünk. Éppen ezért a kapitalizmus jövőjéről ma folyó vitáknak arra kell koncentrálniuk, hogy a kapitalizmus maga lehet-e egyáltalán megfelelő társadalmi rendszer.

Az ilyen vitákra ma még a baloldal keretein belül sincs túlságosan nagy igény. Ezek helyett továbbra is az unalomig ismert, konvencionális mantrákat halljuk arról, hogy miként járulnak hozzá a szabad piac és a szabad kereskedelem, a magántulajdon és az egyéni felelősségvállalás, az alacsony adók és a minimális állami jelenlét a társadalmi problémákban az emberiség tökéletesedéséhez – pedig mindez egyre üresebbnek hangzik. Tetőpontjára ért a legitimációs válság. Ám a legitimációs válságok jellemzően más időben bontakoznak ki és más ritmust követnek, mint a tőzsdei válságok. Az 1929-es tőzsdei összeomlás után például három-négy évre volt szükség, hogy körülbelül 1932-től létrejöjjenek a (progresszív és fasisztoid) társadalmi tömegmozgalmak. Annak, hogy manapság a politikai hatalom olyan hevesen kutatja a mostani válságból kivezető utakat, vélhetőleg az illegitimitástól való növekvő félelemnek is szerepe van.

Mindazonáltal az elmúlt három évtized során olyan kormányzati rendszerek kialakulásának is tanúi lehettünk, amelyek immunisnak tűnnek a legitimációs problémákkal szemben, és még azzal sem törődnek, hogy valamiféle konszenzust kovácsoljanak ki. Az autoritarianizmus, a képviseleti demokrácia pénzügyi korruptsága, a rendőri ellenőrzés és rendfenntartás, a militarizálódás (különösen a terrorizmus elleni háború segítségével), a média ellenőrzése és célzatos felhasználása, mindez együttesen egy olyan világot vetít előre, amelyben az elégedetlenség mederbe terelésének eszközei – a dezinformáció, a másként gondolkodók megosztása, az ellenkultúrák jellegének átalakítása egyes civil szervezetek támogatásán keresztül – szükség esetére komoly visszatartó erőt képviselnek.

Az az elképzelés, hogy a válságnak rendszerszintű okai lennének, alig vetődik fel a *mainstream* médiában (bár akad néhány *mainstream* közgazdász, így Stiglitz, Krugman, sőt Jeffrey Sachs, akik egy-két kinyilatkoztatás erejéig igyekeznek megcsapolni a baloldal történelmi dörgedelmeit). A legtöbb észak-amerikai és európai kormányzati lépés, amely a válság féken tartására irányul, csupán az unalomig ismert módszereket ismételgeti, amelyek végső soron a kapitalista osztály támogatására irányulnak. Az „erkölcsi kockázatot", amely a pénzügyi bukások közvetlen kirobbantója volt, új csúcsokra emelte a bankoknak nyújtott állami segély. A neoliberalizmus aktuális gyakorlati lépései (utópisztikus elméletére rácáfolva) mindig magukban foglalják a finánctőke és a kapitalista elitek elszánt, hangos támogatását (többnyire azon az alapon, hogy a pénzügyi intézményeket bármi áron meg kell védeni, és hogy az állam feladata a profitábilis, kedvező üzleti klíma megteremtése). Ez alapjában véve nem

változott. Az ilyesféle gyakorlati lépéseket mindig olyan kétséges érvekre hivatkozva igyekeznek igazolni, hogy a kapitalista erőfeszítések „dagálya" majd „mindenki hajóját megemeli", hogy az általános növekedés jótéteményei majd valamiféle mágikus módon mindenkihez „leszivárognak" (ami persze soha nem történik meg, legfeljebb néhány apró morzsa hullik le a gazdagok asztaláról).

Miként lesz képes a kapitalista osztály kilépni a jelenlegi válságból, és milyen gyorsan kerülhet erre sor? Azt mondják, jó jel, hogy a tőzsdei árfolyamok Sanghajtól és Tokiótól Frankfurtig, Londonig és New Yorkig mindenütt ismét emelkedésnek indultak – még akkor is, ha a munkanélküliség lényegében a világ minden táján továbbra is növekszik. De figyeljük csak meg, hogy miféle osztály-előítélet feszíti ezt az értékelést! Azért kell, úgymond, örvendeznünk a tőzsdei árfolyamok új felívelésén, mivel ez állítólag mindig előre jelzi a „reálgazdaság" megerősödését, ahol a munkások munkalehetőségei teremnek, és ahonnan jövedelmük származik. Úgy tűnik, szinte teljesen elfelejtették már, hogy a tőzsdeárfolyamok legutóbbi újraerősödése az Egyesült Államokban 2002 után „munkahelyteremtés nélküli gyógyulásnak" bizonyult. Az angolszász közvéleményt pedig láthatóan különösképpen sújtja ez az amnézia. Túl könnyen elfelejtette és megbocsátotta a kapitalista osztály szélhámosságait, azokat az ismétlődő katasztrófákat, amelyeket annak akciói eredményeztek. A kapitalista média pedig készségesen táplálja ezt az amnéziát.

Kína és India még mindig növekedési pályán van, az előbbi ráadásul igen meredek pályán. Ám Kína esetében ennek az az ára, hogy a bankok egyre inkább kockázatos projektekbe invesztálnak (a kínai bankok korábban kimaradtak a globális spekulációs őrületből, ám most éppen ők folytatják azt). A termelési kapacitás túlzott felhalmozódása olyan gyors és hosszú távú beruházásokba özönlik (még a városi ingatlanpiacokon is), amelyek produktivitása még hosszú évekig nem lesz megismerhető. És Kína egyre növekvő kereslete maga után húzza azokat a gazdaságokat is, így például Ausztráliát vagy Chilét, amelyek nyersanyaggal láthatják el. Egy kínai összeomlás lehetőségét nem lehet tagadni, de még időre lehet szükség ahhoz, hogy az észrevehető legyen (Dubai mintája, hosszabb távon). Időközben pedig a kapitalizmus globális epicentruma egyre nagyobb sebességgel tolódik el, elsősorban Kelet-Ázsia felé.

A hagyományos pénzügyi centrumokban az ifjú pénzügyi cápák felmarták tavalyi prémiumaikat, majd együttműködve afféle pénzügyi intézmény-butikokkal kerítették be a Wall Street-et és a londoni Cityt, és azon igyekeznek, hogy a tegnapi pénzügyi óriások omladékos falain átszivárogva felcsipegessék a szaftosabb falatokat, és újra kezdjék az egész történetet. Az Egyesült Államokban talpon maradt beruházási bankok – a Goldman Sachs és a J. P. Morgan –, bár bankkonszernekként éledtek újjá, mentességet kaptak (a szövetségi jegybank jóvoltából) az

állami megszorítások alól, és ma is jelentős profithoz jutnak (és óriási összegeket tesznek félre önmaguk jutalmazására) azáltal, hogy veszélyes spekulációkat folytatnak az adófizetők pénzével a még ma is virágzó mesterséges derivatívák piacán. Az a szisztéma, amely válságba juttatott minket, úgy hejehujázik, mintha mi sem történt volna. Jönnek már a pénzügyi zsonglőrködések, amelyek a fiktív tőketartozásokat hivatottak becsomagolni és eladni; ezeket próbálják az olyan intézményekre sózni (így például a nyugdíjalapokra), amelyek kétségbeesve keresnek új lerakóhelyeket tőkefeleslegük számára. A fikciók (és a prémiumok) ismét a nyakunkon vannak!

A konzorciumok felvásárolják a jelzáloggal terhelt ingatlanokat, arra várva, hogy a piac fordultával nagy pénzt kaszáljanak, vagy hogy a nagy értékű területeket egy későbbi időpontban újra felfejleszthessék. A hagyományos bankok elspájzolják a pénzt, amelynek nagy része állami forrásokból származik, miközben ők is igyekeznek szem előtt tartani, hogy szakembereik megszokott életszínvonalát jutalmakkal tartsák fenn – és közben vállalkozók egész légiói tülekednek azért, hogy nekik is leessen valami az állami pénzek özönével megtámogatott kreatív pusztítás pillanataiban.

Eközben pedig a kevesek kezében összpontosuló pénz nyers, kendőzetlen hatalma a demokratikus kormányzás látszatát is aláássa. A gyógyszergyártók, egészségbiztosítók és kórházak lobbyja például több mint 133 millió dollárt költött arra 2009 első három hónapjában, hogy biztosítsák saját érdekeik érvényesülését az Egyesült Államok egészségügyi reformjában. Max Baucus, aki a Szenátus pénzügyi bizottságának elnökeként kulcsszerepet játszik az egészségügyi adó körüli vitákban, másfél millió dollárt kapott egy olyan adóért, amely óriási tömegű új ügyfelet szállít az egészségbiztosítóknak; olyan ügyfeleket, akiket igen kevés szabályozás véd meg a durva kizsákmányolástól és a gátlástalan nyerészkedéstől (a Wall Street legnagyobb megelégedésére). Nemsokára ismét a nyakunkon lesz egy újabb, a pénz hatalma által legálisan korrumpált választási időszak. Az Egyesült Államokban pedig annak rendje és módja szerint ismét megválasztják majd a K Street és a Wall Street pártjait, azzal párhuzamosan, ahogy a dolgozó amerikaiakat meggyőzik róla, hogy maguk erejéből kászálódjanak ki a káoszból, amit az uralkodó osztály gerjesztett. Voltunk már azelőtt is a szakadék legszélén – emlékeztetnek rá minket –, amikor a dolgozó amerikaiaknak kellett nekigyürkőzniük, nekik kellett megszorítaniuk a nadrágszíjukat hogy megmentsék a rendszert azoktól a misztikus önpusztító folyamatoktól, amelyekért az uralkodó osztály kezeit mosva minden felelősséget elhárított. A személyes felelősség végső soron a munkásoké, nem pedig a kapitalistáké.

Ha ez lesz a lényege a válságból való kilábalás stratégiáinak, akkor öt éven belül hasonló gondban fogjuk találni magunkat. Minél gyorsabban lépünk túl a jelenlegi válságon és minél kevesebb tőkefelesleg fog

megsemmisülni, hosszabb távon annál kevesebb tér jut majd az aktív növekedés újjáéledésének. A jelenlegi helyzetben (2009 közepén) az IMF adatai szerint legalább 55 ezer milliárd dollárnyi tőke semmisült meg, ami szinte teljesen megegyezik a világ egy évi árutermelésének és szolgáltatásiparának volumenével. Immár visszajutottunk az 1989-es termelési mutatókhoz. A válság végéig még legalább 400 ezer milliárd dolláros veszteségre számíthatunk, ha nem többre. Valójában egy friss, riasztó számítás szerint az Egyesült Államok olyan szorult helyzetben volt, hogy csak ott több mint 200 ezer milliárd dolláros tőkefelesleg képződött. Igen minimális az esélye annak, hogy ez mind pocsékba megy, de több mint valószínű, hogy igen nagy részére ez a sors vár. Vegyünk egy konkrét példát: a Fannie Mae és a Freddie Mac – amelyeket most állami ellenőrzés alá vont az USA kormányzata – 5 ezer milliárd dollár értékű, jórészt igen problémás háztartási kölcsönt birtokolnak, illetve nyújtanak (csupán 2008-ban több mint 150 milliárd dolláros veszteséget regisztráltak). Szóval akkor mik is lennének az alternatívák?

Sokak régi álma világszerte, hogy a kapitalista (ir)racionalitás alternatívája az emberibb élet kutatásának kollektív humanista szenvedélyéből racionálisan levezethető és meghatározható. Ezeket az alternatívákat – amelyeket történetileg szocializmusnak vagy kommunizmusnak hívunk – már sokszor, sok helyen próbálták alkalmazni. Egykor, így például az 1930-as években, egyik vagy másik víziója a remény fároszaként fénylett. Ám mostanság csillogásuk kifakult, vonzerejük megkopott, nem csupán azért, mert a kommunizmus nem volt képes beváltani történelmi ígéreteit, és a kommunista rezsimek hajlamosak voltak hibáikat elnyomással leplezni, de azért is, mert az emberi természetet, az emberi személyiségben és az emberi intézményekben rejlő potenciális tökéletességet illetően feltételezéseik, úgymond, hiányosnak bizonyultak.

Érdemes megvizsgálni a szocializmus és a kommunizmus közötti különbséget. A szocializmus célja az, hogy demokratikusan irányítsa és igazgassa a kapitalizmust, lenyesegesse vadhajtásait, és eredményeit a közjó érdekeinek megfelelően ossza szét. A jólétet a progresszív adózás eszközeivel kívánja mindenkire kiterjeszteni, míg az alapvető létszükségleteket – így az oktatást, az egészségügyet, sőt a lakhatást – a piaci hatásoktól mentesítve az állam biztosítaná. A redisztributív szocializmus számos alapvető eredménye az 1945-öt követő időszakban annyira beleivódott a társadalom szövetébe – és nem csupán Európában –, hogy immunissá váltak a neoliberális támadásokkal szemben. A társadalombiztosítás és a *Medicare* még az Egyesült Államokban is olyan elképesztően népszerű programokká váltak, hogy a jobboldali erők lényegében képtelenségnek érezték hozzájuk nyúlni. Nagy-Britanniában a thatcheristák egy-két marginális lépést leszámítva nem tudták megváltoztatni a nemzeti egészségügyi szolgálatot. Skandináviában és a nyugat-európai országok túlnyomó részében a társadalmi gondoskodás a társadalmi rend mozdíthatatlan fundamentumának tűnik.

A kommunizmus viszont arra törekszik, hogy a kapitalizmust a termelés, valamint az javak és szolgáltatások elosztásának egy alapvetően eltérő módozatával váltsa fel. A megvalósult kommunizmus története során a termelés, a csere és az elosztás feletti társadalmi ellenőrzés gyakorlatilag állami kontrollt és szisztematikus állami tervgazdálkodást jelentett. Ez hosszabb távon nem bizonyult működőképesnek, bár érdekes módon kínai verziója (illetve még korábban olyan helyeken, mint Szingapúr) sokkal sikeresebben gerjesztett kapitalista növekedést, mint a tiszta neoliberális modell – olyan okokból, amelyek kifejtésére itt nem jut hely. A kommunista hipotézis újjáélesztésére irányuló mai próbálkozások jellemző módon elvetik az állami ellenőrzést, és a kollektív társadalmi szerveződés más formáit keresik, hogy a piaci hatások és a tőkefelhalmozás helyett új alapokra helyezhessék a termelés és az elosztás megszervezését. A kommunizmus új formájának elképzelésében a hierarchikus rendszer helyett a termelők és a fogyasztók autonóm, önigazgató közösségeinek horizontálisan összekapcsolódó hálózatára irányul a figyelem. A kommunikációs technológiák mai fejlettségi szintje alapján egy ilyesféle rendszer egyáltalán nem tűnik kivitelezhetetlennek. Világszerte találhatóak mindenféle apró kísérletek, amelyek efféle gazdasági és politikai formák felépítésén munkálkodnak. Ebben a tekintetben egyfajta konvergencia tapasztalható a marxista és az anarchista tradíciók között, amely a két irányzat széleskörű együttműködését idézi vissza az 1860-as évek Európájából.

Bár még semmi sem biztos, de meglehet, hogy a 2009-es év jelentheti a kezdőpontját egy olyan hosszan elhúzódó nekilendülésnek, amelynek során a világ egyik-másik részén lépésről lépésre felbuzognak a kapitalizmus meghaladásának nagyléptékű, mélyre nyúló alternatívái. Minél inkább elhúzódik a bizonytalanság és a szűkölködés időszaka, a dolgok menetének jelenlegi módja annál inkább veszít legitimációjából, és annál erősebben jelentkezik az igény valami másnak a felépítésére. A pénzügyi rendszert toldozó-foldozó gyorstapasz-reformok fényében egyre szükségesebbnek látszik a radikális reform.

Ráadásul a kapitalista praktikák kifejlődésének egyenlőtlenségei világszerte különféle antikapitalista mozgalmak létrejöttét eredményezték. A Kelet-Ázsia nagy részét jellemző államközpontú gazdaságok (mint Japán és Kína) más jellegű feszültségeket gerjesztenek, mint a Latin-Amerika túlnyomó részét felbolygató neoliberalizmus-ellenes küzdelmek, ahol a népi hatalmon alapuló bolívári forradalmi mozgalom sajátos kapcsolatban van a kapitalista osztály érdekeivel, amelyekkel majd még valóban konfrontálódnia kell. Az egységes európai alkotmány kialakítására irányuló ismételt próbálkozások dacára az Európai Unió tagállamai között egyre jobban növekszik a különbség a válságkezelést illető taktikák és politikák terén. Forradalmi és elszántan antikapitalista mozgalmak – még ha nem is tekinthető mindegyik progresszívnek – a kapitalista világ marginális zónáiban is jócskán találhatók. Olyan területek nyíltak

meg, amelyekben dúsan tenyészhet bármi, ami radikálisan különbözik a világon ma uralkodó domináns társadalmi viszonyoktól, életformáktól, termelőerőktől és mentális koncepcióktól. Mindez éppúgy áll a tálibokra mint a Nepált irányító kommunistákra, a chiapasi zapatistákra és Bolívia őslakóinak mozgalmaira, vagy éppen az indiai vidék maoistáira – még ha céljaikban, stratégiájukban és taktikájukban egy világ választja is el őket egymástól.

A legfontosabb probléma, hogy globális szinten nincs olyan elszánt és eléggé egységes antikapitalista mozgalom, amely adekvát kihívást jelentene a kapitalista osztály újratermelődése és világhatalmának fennmaradása számára. Nem látszik semmiféle kézenfekvő lehetőség a kapitalista elitek privilégium-bástyáinak megtámadására, mértéktelen pénzügyi hatalmuk és katonai erejük megzabolázására. Bár látunk új társadalmi rendre törekvő kezdeti kísérleteket, de senki sem tudja, hogy valójában milyen is lenne ez a rend. Ám az a tény, hogy nincs olyan politikai erő, amely képes lenne megfogalmazni, netán megvalósítani egy ilyen programot, nem jelenti azt, hogy nem is kellene felvázolni az alternatívákat.

Lenin híres kérdése, a „mi a teendő?" biztosan nem megválaszolható anélkül, hogy legalább sejtésünk lenne róla, hogy kire és hol vonatkozik a kérdés. Ám egy globális antikapitalista mozgalom felemelkedése valószínűtlen anélkül, hogy lenne valamiféle lelkesítő elképzelés a tennivalókról. Ez egy kettős akadály: egy alternatív vízió hiánya megakadályozza egy ellenálló mozgalom kialakulását, míg egy ilyen mozgalom hiánya kizárja egy ilyen alternatíva megfogalmazását. Hogyan lehet akkor átlendülni ezen az akadályon? Annak az elképzelésnek, hogy mi és miért a teendő, illetve a mozgalomnak, amelynek célja, hogy adott helyeken megtegye a teendőket, spirális alakban kell egymáshoz kapcsolódnia. Kölcsönösen meg kell erősíteniük egymást, ha valamit valóban tenni akarnak. Máskülönben a lehetséges ellenállás örökké egy ördögi körbe zárja magát, amely meghiúsítja a konstruktív változás minden esélyét, és továbbra is sebezhetőek maradunk a kapitalizmus egyre iszonyatosabb következményekkel járó, örökösen ismétlődő válságaitól. Lenin kérdése választ követel.

A központi probléma meglehetősen világos. Az általános növekedés örökké nem tartható fenn, és a világot az elmúlt három évtizedben sújtó nehézségek azt mutatják, hogy van olyan határa a folyamatos tőkefelhalmozásnak, ami nem hágható át – legfeljebb olyan fikciók kitalálásával, amelyek nem lesznek tartósak. Ehhez hozzájön még, hogy világszerte emberek tömegei élnek nyomorúságos körülmények között, hogy a környezet pusztulása egyre jobban kicsúszik az ellenőrzés alól, hogy az emberi méltóságot mindenütt támadások érik, hiszen a gazdagok egyre több és több vagyont halmoznak fel maguknak (a milliárdosok száma Indiában a tavalyi év során 27-ről 52-re nőtt), és a politikai-, intézményi-, törvénykezési-, katonai- és médiahatalom emeltyűi olyan szoros és dog-

matikus politikai ellenőrzés alatt állnak, hogy nem képesek másra, mint a *status quo* fenntartására és az elégedetlenség mederbe terelésére.

Egy olyan forradalmi politikának, amely a tövénél ragadná meg a végtelen tőkefelhalmozást és egyszer s mindenkorra véget vetne annak, hogy az emberi történelem elsődleges hajtóereje legyen, alaposan meg kell értenie a társadalmi változások természetét. El kell kerülni azokat a buktatókat, amelyek korábban meghiúsították egy tartós szocializmus és kommunizmus felépítését, és le kell vonni a tanulságokat ebből a végtelenül összetett történetből. És fel kell ismerni egy koherens antikapitalista forradalmi mozgalom szükségességét is. Egy ilyen mozgalom alapvető célja, hogy társadalmi irányítás alá vonja mind a termelést, mind pedig a javak elosztását.

Sürgősen szükségünk van egy korszerű forradalmi elméletre. Én egy „össz-forradalmi elméletet" javasolok, amely Marx elemzésének megértéséből fakad, mikor a kapitalizmus kiemelkedését írja le a feudalizmusból. A társadalmi változás a kapitalizmus politikai testének – amelyet a gyakorlatok és a módszerek együtteseként szemlélünk – hét aspektusa közötti kapcsolatrendszer dialektikus kifejtéséből érthető meg. Ezek:

a) a termelés, a csere és a fogyasztás technológiai és szervezeti formái;
b) a természeti környezethez fűződő kapcsolatok;
c) az emberek közötti társadalmi kapcsolatok;
d) a világról alkotott gondolati koncepciók, beleértve az ismereteket, a kulturális felfogásokat és hiteket;
e) a munkafolyamatok, és az egyes áruk, szolgáltatások földrajzi eloszlása és viszonyulásuk termelése;
f) az intézményi, törvényi és kormányzati struktúrák;
g) a társadalmi reprodukciót alátámasztó mindennapi élet működése.

Ezen aspektusok mindegyikének megvan a maga belső dinamikája, a saját feszültségeik és ellentmondásaik (gondoljunk csak a világról alkotott gondolati koncepciókra), ám kölcsönösen függnek egymástól és hatással vannak egymásra. A kapitalizmusba való átmenetre mind a hét aspektus együttesen gyakorolt hatást. Az új technológiákat nem ismerhették volna fel és nem alkalmazhatták volna a világról alkotott új koncepciók nélkül (ideértve a természethez való viszonyt és a társadalmi kapcsolatokat is). A társadalomelméleti szakemberek általában hajlamosak csak az egyik vagy másik aspektusra koncentrálni, és azt tenni meg az összes változást kirobbantó szikrának. Ismerünk technológiai deterministákat (Tom Friedman), környezeti deterministákat (Jarad Diamond), a mindennapi élet deterministáit (Paul Hawkin), a munkafolyamat döntő voltát hangsúlyozókat (az autonomisták), institucionalistákat, és így tovább. Mindannyian tévednek. Az összes aspektus közötti dialektikus mozgás az, ami számít, még akkor is, ha ennek a mozgásnak a fejlődése nem feltétlenül kiegyensúlyozott.

Amikor a kapitalizmus megújulási periódushoz érkezik, maga is ezeknek az aspektusoknak a kölcsönhatásában formálódik, ami természetesen feszültségekkel, harcokkal és ellentmondásokkal jár. De figyeljük csak meg, hogy miként konfigurálódott ez a hét aspektus 1970-ben, a neoliberális sebészeti beavatkozást megelőzően, és nézzük meg, mi a helyzet napjainkban – azt fogjuk látni, miszerint úgy változtak meg, hogy előre megszabják a kapitalizmus, mint nem-hegeliánus totalitás operatív jellemvonásait.

Egy antikapitalista politikai mozgalom kiindulhat bármelyik aspektusból (a munkafolyamatokból, a gondolati konstrukciókból, a természethez való viszonyból, a társadalmi kapcsolatokból, a forradalmi technológiák vagy szerveződési formák megtervezéséből, a mindennapi életből, vagy akár az intézményi és adminisztratív struktúrák megreformálásának igényéből, ideértve akár az államhatalom újragondolását is). A lényeg az, hogy a politikai mozgalom elmozduljon az egyik aspektustól a másik felé, és kölcsönös lökéseket adjon nekik. Így emelkedett ki a kapitalizmus a feudalizmusból, és így kell, hogy valami radikálisan más rendszer – nevezzük kommunizmusnak, szocializmusnak vagy akárhogy – kiemelkedjen a kapitalizmusból. A kommunista vagy szocialista alternatívát célzó korábbi próbálkozások fatálisan elmulasztották megtartani a dialektikus viszonyt a különböző aspektusok mozgásában, és nem tudták kezelni a közöttük lévő dialektikus viszonyban rejlő bizonytalanságokat és esetleges vonásokat. A kapitalizmus éppen azért volt képes fennmaradni, mert figyelembe vette ezeket a dialektikus folyamatokat, és konstruktív módon viszonyult az azokból eredő elkerülhetetlen feszültségekhez, beleértve a válságokat is.

A változás természetesen a dolgok adott, meglévő állapotából emelkedik ki, és kihasználja az adott helyzetben benne rejlő lehetőségeket. És mivel a fennálló helyzet óriási mértékben különbözik – mondjuk – Nepálban, Bolívia Csendes-óceánhoz közeli részein, Michigan iparukat vesztő városaiban, a még mindig virágzó Mumbaiban vagy Sanghajban, netán éppen New York és London megrendült, de korántsem megtört pénzügyi központjaiban, így mindenféle kísérlet a társadalmi változásra a különböző helyeken magában hordozza a lehetőséget, hogy akár mások számára is útjelzőként szolgálva lehetővé (vagy éppen lehetetlenné) tegyen egy másik világot. És minden esetben úgy tűnhet, hogy az adott helyzet egyik vagy másik aspektusa jelenti a kulcsot egy másfajta politikai jövőhöz. Ám egy globális antikapitalista mozgalom számára ez kell, hogy legyen a legelső szabály: soha ne alapozzon egyetlen aspektus dinamikájára anélkül, hogy alaposan felmérné, az miként hat az összes többire, milyen visszhangot fog azokban kelteni.

A jövő valószínű lehetőségei a különféle aspektusok közötti jelenlegi viszonyokból erednek. A különféle területeken belüli és rajtuk átnyúló stratégiai politikai beavatkozások lépésről lépésre más fejlődési vágányokra terelhetik a társadalmi rendet. A bölcs vezetők és az előretekintő

intézmények mindig éppen ezt teszik az egyes helyi szituációkban; szóval az efféle cselekvésben felesleges lenne bármiféle különlegesen fantasztikus vagy éppen utópisztikus jelleget keresni. A baloldalnak arra kell törekednie, hogy mindenféle leosztásban szövetségeket építsen ki azok között, akik a különféle aspektusokkal foglalkoznak. Az antikapitalista mozgalomnak sokkal szélesebb körűnek kell lennie, mint azoknak a csoportosulásoknak, amelyek valamely társadalmi reláció, vagy éppen a mindennapi élet problémái köré szerveződnek. Így például fel kell dolgozni és meg kell haladni azokat a hagyományos ellentéteket, amelyek a technikai, tudományos vagy adminisztratív téren dolgozó szakemberek, illetve a társadalmi mozgalmakat lelkesítő aktivisták között feszülnek. Ma már – ha a klímaváltozással foglalkozó mozgalmakat nézzük – komoly példa áll előttünk az efféle szövetségekre.

Ebben az esetben a természethez való viszony a kiindulópont, de mindenki látja, hogy bizonyos mértékig minden aspektust figyelembe kell venni, és bár létezik egy olyan politikai elképzelés, amely csak azért is pusztán technológiai kérdésként kezelné ezt a problémát, napról napra egyértelműbbé válik, hogy a mindennapi életnek, a gondolati koncepcióknak, az intézményi struktúráknak és a társadalmi kapcsolatoknak is szerepe van benne. Mindez pedig egy olyan mozgalmat feltételez, amelynek teljes egészében kell megváltoztatnia a kapitalista társadalmat, és a probléma elsődleges okaként a növekedés logikáját kell megkérdőjeleznie.

Akárhogyan is, egy transznacionális mozgalomnak legalább néhány közös célban valamiféle laza egyetértésre kell jutnia. Le kell fektetni néhány általános vezérelvet. Ezek tartalmazhatnák (most csak a vita kedvéért felsorolva) a természet tiszteletben tartását, a radikális egyenlőségelvet a társadalmi viszonyokban, a közös érdekek és a közös tulajdon valamiféle értelmezésén alapuló intézményi struktúrákat, a demokratikus adminisztráció gyakorlatát (szemben a ma tapasztalható pénzközpontú szélhámoskodással), a munkafolyamatok megszervezését a termelők által, az új társadalmi viszonyokkal és életmódokkal kísérletező mindennapi életet, olyan gondolati koncepciókat, amelyek az önmegvalósítást a mások érdekében végzett tevékenységben találják meg, és olyan technológiai és szervezeti innovációkat, amelyek sokkal inkább a közjót, mintsem a militarizált hatalmat, az alávetettséget és cégek kapzsiságát szolgálják. Ezek lehetnek azok az össz-forradalmi szempontok, amelyek körül a társadalmi akció kikristályosodhat, és amelyek tengelyén mozoghat. Persze, ez természetesen utópisztikus! De hát egyszerűen nem engedhetjük meg magunknak, hogy ne legyünk azok!

Hadd fejtsek ki alaposabban egy aspektust, ami arra a szakterületre jellemző, ahol dolgozom. A gondolatoknak következményeik vannak, és a hibás gondolatok akár pusztító következményekkel is járhatnak. A hibás közgazdasági gondolatokon alapuló politikák fiaskója döntő szerepet játszott mind az 1930-as évek összeomlásában, mind pedig abban, hogy

láthatóan nem sikerült megtalálni a válságból kivezető utat. Bár abban vitatkoznak a történészek és a közgazdászok, hogy pontosan melyik politika bizonyult sikertelennek, de abban egyetértés uralkodik, hogy a válság megértéséhez alapul szolgáló tudás-struktúrát forradalmasítani kellett. Ezt a feladatot Keynes és kollégái végezték el. Ám az 1970-es évek közepére világossá vált, hogy a keynesiánus politika eszköztára, legalábbis abban a formában, ahogy felhasználták, többé nem működőképes, és ezzel összefüggésben a monetarizmus, a kínálatélénkítés elmélete, és a mikroökonómiai piaci viselkedés (gyönyörű) matematikai modellezése kiszorította az átfogó, makroökonómiai jellegű keynesiánus gondolkodást. Ma a monetarizmus és a szűkebb neoliberális elméleti keret kérdőjeleződik meg. Valójában ezek tragikusan leszerepeltek.

A világ megértéséhez új gondolati koncepciókra van szükségünk. Hogy ezek mifélék lesznek és kik fognak előállni velük, különösen annak a szociológiai és intellektuális bágyadtságnak a fényében, amely ma a tudás termelését jellemzi, sőt amely (és ez éppen ennyire fontos) általánosan is elterjedt? A neoliberális elméletekhez társuló gondolati koncepciók, az egyetemek és a média neoliberalizációja és korporatizációja nem kis szerepet játszott a jelenlegi válság létrehozásában. Így például az egész kérdés, hogy mi a teendő a pénzügyi rendszerrel, a bankszférával, az állam és a pénzügyi rendszer összefonódásával, vagy éppen a magántulajdon hatalmát biztosító jogokkal, fel sem vethető anélkül, hogy kilépnénk a konvencionális gondolkodás ketrecéből. Ám ehhez a gondolkodásnak kell forradalmasodnia, az egyetemektől a médián keresztül a kormányzatig, sőt magukon a pénzügyi intézményeken belül is.

Karl Marx, miközben cseppet sem engedett a filozófiai idealizmusnak, azt tartotta, hogy az elképzelések a történelemben anyagi erővé válnak. Végső soron a gondolati koncepciók a hét aspektus egyikét jelentik Marxnak a változást célzó általános össz-forradalmi teóriájában. Így fontos történelmi szerep jut azoknak az autonóm fejlődési folyamatoknak és belső konfliktusoknak, amelyeknek során valamely gondolati koncepció hegemónná válik. Éppen ezért írta meg Marx (Engels segítségével) *A kommunista kiáltvány*t, *A tőké*t és még számos más könyvét. Ezek a munkák a kapitalizmusnak és válságra való hajlamának szisztematikus, bár kétségkívül nem teljes körű kritikáját adják. De Marx arra is rámutatott, hogy a világ csak akkor fog valóban megváltozni, ha ezek a kritikai gondolatok behatolnak az intézményi struktúrákba, a szerveződési formákba, a termelési rendszerekbe, a mindennapi életbe, a társadalmi viszonyokba, illetve a természethez való viszonyba.

Mivel Marx célja a világ megváltoztatása, és nem csupán megértése volt, gondolatait határozott forradalmi szándékkal kellett megfogalmaznia. Ez elkerülhetetlenül konfliktust okozott olyan gondolkodásmódokkal, amelyek alkalmazkodóbbnak bizonyultak, és könnyebben felhasználhatóak voltak az uralkodó osztály számára. Az a tény, hogy Marx gondolatait, különösen az elmúlt néhány év során, annyi támadás és elutasítás

érte (hogy a torzítások és félremagyarázások tömkelegéről most ne is beszéljünk), arra utal, hogy ezek a teóriák vélhetőleg túl veszélyesek ahhoz, hogy az uralkodó osztály tolerálhassa őket. Bár Keynes többször is leszögezte, hogy nem olvasta Marxot, az 1930-as években számos olyan ember vette őt körül és volt rá hatással (mint például a közgazdász Joan Robinson), akik viszont igen. Jóllehet, sokan közülük lármásan elutasították Marx alapvető koncepcióit és dialektikus érvelését, néhány igencsak váteszi következtetését alaposan ismerték, és ezek komoly hatást is gyakoroltak rájuk. Úgy vélem nyugodtan kijelenthetjük, hogy a keynesiánus elméleti forradalomra nem kerülhetett volna sor anélkül, hogy a háttérben ott ne kísértettek volna Marx felforgató gondolatai.

Manapság az a gond, hogy a legtöbb embernek halvány fogalma sincs arról, hogy ki volt Keynes és valójában mit is akart, Marxot pedig szinte senki sem ismeri. A kritikai és radikális elméleti irányzatok elnyomása, vagy pontosabban a radikalizmus beterelése a multikulturalizmus, az identitáspolitikák és a kulturális választások karámjába, mind a tudomány területén, mind azon túl szánalmas helyzetet eredményez; ez alapvetően nem különbözik attól, mint amikor arra kérjük a bankárokat, hogy azokkal az eszközökkel takarítsák el a saját szemetüket, amelyekkel azt létrehozták. Nem érdemes nagyon ragaszkodni azokhoz a posztmodern és posztstrukturalista elképzelésekhez, amelyek a tágabb összefüggéseket áttekintő gondolkodás helyett az egyedire való fókuszálást dicsőítik. Persze a lokális és egyedi kérdések nagyon fontosak, és az olyan elméletek, amelyek nem veszik figyelembe – mondjuk – a földrajzi különbségeket, a rossznál is rosszabbak. Ám ha ezt a tényt arra használják, hogy a világot csak saját hátsó udvarukban szemléljék, akkor az értelmiségiek árulása, hagyományos szerepük feladása teljessé válik.

A mai társadalomtudósok, értelmiségiek és szakértők többé-kevésbé nincsenek felkészülve arra, hogy kollektíve felvállalhassák ismereti struktúráink forradalmasítását. Tulajdonképpen mélyen belebonyolódtak a neoliberális irányítás új rendszereinek kiépítésébe, amelyek megkerülik a legitimáció és a demokrácia problémáit, miközben elősegítik egy technokratikus autoriter politika létrehozását. Csak kevesen tűnnek hajlamosnak az önkritikus szemléletre. Az egyetemek, mint ha mi sem történt volna, továbbra is ugyanazokat a haszontalan kurzusokat hirdetik meg a neoklasszikus közgazdaságról vagy a racionális választás politikaelméletéről, amihez az agyondicsért üzleti főiskolák még hozzáadnak egy-egy kurzust az üzleti etikáról, vagy éppen arról, hogy miként lehet pénzhez jutni mások tönkremeneteléből. Hiszen végső soron a válság az emberi kapzsiságból fakadt, és ezzel nincs mit tenni!

A mai ismereti-gondolati struktúra egyértelműen diszfunkcionális, és legalább ennyire egyértelműen illegitim. Az egyetlen remény, hogy talán a fogékony diákok egy új nemzedéke (tágabb értelemben mindazok, akik meg akarják érteni a világot) felismeri majd ezt a helyzetet, és igyekszik megváltoztatni. Ez történt az 1960-as években. És a diákok által inspirált

mozgalmak számos más kritikus történelmi pillanatban is rájöttek, hogy mi a különbség a között, ami a világban történik, és a között, amit tanítanak nekik vagy amivel a média eteti őket, és elszánták magukat arra, hogy valamit kezdjenek ezzel. Vannak ilyen mozgalmakra utaló jelek Teheránt ól Athénig, vagy éppen sok európai egyetemi campuson. A pekingi politikai hatalom berkeiben egészen biztos aggódva fogják figyelni, hogy miként cselekszik majd a kínai diákok új nemzedéke.

Egy, a diákság által vezetett, fiatalos forradalmi mozgalom, minden kézenfekvő bizonytalanságával és problémájával együtt, szükséges, de nem elégséges feltétele gondolati koncepciók olyan forradalmának, amely racionálisabb megoldásokat nyújthat a végtelen növekedés jelenlegi problémáira.

De mi fog – tágabban értve – akkor történni, ha majd az elidegenedettek, az elégedetlenek, a kifosztottak és a kitaszítottak széleskörű együttműködésére alapulva létrejött egy antikapitalista mozgalom? Valóban lelkesítő a kép, hogy ezek az emberek a világ minden táján felkelve követelik és kivívják az őket megillető helyet a gazdasági, társadalmi és politikai életben. Segít arra koncentrálni, hogy mit is fognak valószínűleg követelni, és mi a teendő e követelések eléréséhez.

A forradalmi változások elérésének minimális feltétele a gondolataink megváltoztatása, dédelgetett hiteink és előítéleteink megtagadása, megszokott, rutinszerű kényelmünk és számos bevett jogunk feladása, a mindennapi életünk átalakítása, társadalmi és politikai szerepeink átalakítása, jogaink, kötelességeink és felelősségeink újragondolása, viselkedésünk megváltoztatása annak érdekében, hogy mindez jobban illeszkedjen a kollektív szükségletek és a közös igények elvárásaihoz. A bennünket körülvevő világot – saját környezetünket – radikálisan újra kell alakítani, akárcsak társadalmi viszonyainkat, a természettel való kapcsolatunkat, illetve az össz-forradalmi folyamat valamennyi aspektusához való hozzáállásunkat. Bizonyos mértékig érthető, hogy sokan inkább a tagadás politikáját választják, mintsem mindezzel szembesülniük kelljen.

Azt is jó lenne elképzelni, hogy mindez békés úton, önkéntesen elérhető lesz, hogy képesek leszünk feladni, levetkőzni mindent, ami egy szociálisan igazságosabb, kiegyensúlyozott társadalmi rend útjában áll. De önáltatás lenne azt hinni, hogy erre így fog sor kerülni, hogy nem lesz szükség aktív harcra, bizonyos mértékű erőszakra. A kapitalizmus, mint Marx egy helyen írja, tűzben és vérben született. Lehetséges ugyan, hogy véget vetni neki könnyebbnek bizonyul majd, mint elkezdeni volt, de az esélyek nemigen szólnak az ígéret földjének békés elérése mellett.

Számos egymással perlekedő irányzat létezik a baloldalon belül a felmerülő problémákkal kapcsolatban. Ott van mindenekelőtt a szokásos szektarianizmus, amelyben olyannyira bővelkedik a radikális akciók és a baloldali politikai elmélet megformálódásnak története. Meglepő módon éppen a baloldalon belüli szakítások területe az (az anarchisták és a marxisták között az 1870-es években, később a trockisták, maoisták és az

ortodox kommunisták között, az államot uralni akaró centralisták, illetve az államellenes autonomisták és anarchisták között), ahol a legkevésbé uralkodott el az amnézia. A viták olyan elkeseredettek és durvák, hogy az ember néha hajlamos azt gondolni, elkelne egy kicsivel több amnézia is. Ám ezeken a hagyományos forradalmi szektákon és politikai frakciókon túl a politikai akció teljes színtere radikális változáson ment át az 1970-es évek közepe óta. A politikai küzdelem és a politikai lehetőségek mind területi értelemben, mind pedig szervezetileg elmozdultak.

Ma rengeteg civil szervezet (NGO) játszik politikai szerepet, amire az 1970-es évek közepét megelőzően nemigen volt példa. Ezeket mind az állam, mind a magánszektor finanszírozza, gyakran idealista gondolkodók és szervezők dolgoznak bennük (a civil szervezetek komoly munkahely-teremtési programként is funkcionálnak), és többnyire egyfajta problémára összpontosítva (környezetvédelem, nyomor, a nők jogai, a rabszolgaság és a munkaerővel való üzérkedés elleni küzdelem stb.) tartózkodnak a nyíltan antikapitalista politikától, bár gyakorta progresszív gondolatokat és célokat karolnak fel. Mindazonáltal bizonyos esetekben aktívan neoliberálisnak mutatkoznak, bekapcsolódnak az állam jóléti funkcióinak privatizálásába, vagy a marginalizálódott népesség piaci integrációját megkönnyítő intézményi reformokat támogatnak (az alacsony jövedelműek számára kidolgozott mikrohitelek és mikrofinanciális rendszerek ennek klasszikus példái).

Bár rengeteg radikális és elszánt embert találunk a civil szervezetek tagságában, munkájuk legjobb esetben is csak javítgatásokra szorul. Együttvéve progresszív eredményeik meglehetősen egyenetlen képet mutatnak, bár kétségtelen hogy bizonyos esetekben – így például a nők jogainak, az egészségügynek vagy a környezet megóvásának területén – komoly mértékben hozzájárultak az emberek életkörülményeinek javításához. Ám a civil szervezetek nem hozhatnak forradalmi változást. Túlságosan kötődnek finanszírozóik politikai álláspontjaihoz. Így, bár lokális esetekben akár segíthetnek is megnyitni olyan tereket, ahol antikapitalista alternatívák válnak lehetségessé, még támogathatják is az ilyen irányú alternatíva-kísérleteket, ám semmit sem tesznek azért, hogy ezek az alternatívák ne olvadjanak ismét bele a domináns kapitalista gyakorlatba; sőt, ezt még bátorítják is.

A civil szervezetek mai kollektív ereje jól visszatükröződik abban a domináns szerepben, amit a Társadalmi Világfórumban játszanak, ahol az elmúlt évtizedben a globális igazságot követelő mozgalom támogatásának igénye, a neoliberalizmus globális alternatívájának keresése koncentrálódott.

A ellenállás másik átfogó csoportja a különféle anarchista, autonomista és *grass-root* szervezetek (GRO-k), amelyek elutasítják a külső dotálást, bár akadnak olyanok is, amelyek valamiféle alternatív intézményi bázisra támaszkodnak (ilyenek például a katolikus egyház „bázisközösségei" Latin-Amerikában, vagy a politikai mobilizáció szélesebb körű egyházi

finanszírozása az Egyesült Államok belső területeinek városaiban). Ez a csoport messze nem egységes (valójában időnként heves vitákban esnek egymás torkának, gondoljunk például a társadalmi anarchisták támadásaira azok ellen, akiket ők csak maró gúnnyal „életmód" anarchistáknak titulálnak). Ugyanakkor mindnyájan osztoznak az államhatalommal folytatott párbeszéd iránti ellenszenvükben, és azt hangsúlyozzák, hogy a civil társadalom lehet az a terület, ahol a változások kiharcolhatóak. Az emberek mindennapi életének szituációin alapuló önszerveződő ereje kell, hogy az alapja legyen bármiféle antikapitalista alternatívának. Társadalmi modellként a horizontális hálózatokat preferálják. A barteren, a kollektívákon és a helyi termelési rendszereken nyugvó, úgymond „szolidaritási gazdaságok" az általuk helyeselt politikai gazdaságtani formák. Jellemző módon elvetik bármiféle központi irányítás szükségességét, elutasítják a hierarchikus társadalmi kapcsolatokat, a hierarchikus politikai hatalmi struktúrákat, így a hagyományos politikai pártokat is. Az efféle szervezetek a világon mindenütt megtalálhatóak, és nem egy helyen komoly politikai jelentőségre is szert tettek. Némelyikük álláspontja radikálisan antikapitalista, és forradalmi célokat tűznek ki maguk elé, bizonyos esetekben pedig elszántan támogatják a szabotázst és a rombolás egyéb formáit (ilyenek voltak az 1970-es években a Vörös Brigádok különféle irányzatai Olaszországban, a Baader-Meinhof csoport Németországban, vagy a Weather Underground az Egyesült Államokban). Ám mindezen mozgalmak hatékonyságát behatárolja az (hagyjuk most figyelmen kívül a legerőszakosabb szélsőségeket), hogy vonakodnak aktivizmusukat olyan nagyobb léptékű szervezeti formákba adaptálni, amelyek képesek szembenézni a globális kihívásokkal. Előfeltételezésük – miszerint a változás szempontjából kizárólag a lokális cselekvésnek van értelme, és bármi, ami kicsit is emlékeztet valamiféle hierarchiára, szükségképpen ellenforradalmi – önpusztítónak bizonyul, ha nagyobb kérdések kerülnek napirendre. Ugyanakkor ezek a mozgalmak kétségtelenül széles bázist nyújtanak az antikapitalista politikai kísérletek számára.

A harmadik nagy trend annak az átalakulásnak az eredménye, amely a hagyományos munkásmozgalmi szervezetek és a baloldali politikai pártok berkein belül megy végbe, a szociáldemokrata hagyományokat ápolóktól a politikai pártszervezetek radikálisabb, trockista vagy kommunista formájáig. Ez a trend nem táplál ellenszenvet az államhatalom meghódításával vagy a hierarchikus szerveződési formákkal szemben. Sőt, ez utóbbit szükségesnek tartja a politikai szervezet integrációjában a legkülönfélébb politikai skálákon keresztül. Mikor a szociáldemokrácia hegemón szerepet játszott Európában, és még az Egyesült Államokban is jelentős befolyása volt, az értéktöbblet elosztásának állami ellenőrzése az egyenlőtlenségek csökkentésének kulcsfontosságú eszközévé vált. Ennek a rendszernek az volt az Achilles-sarka, hogy nem sikerült az értéktöbblet termelését társadalmi ellenőrzés alá vonni, és ezáltal valódi kihívást intézni a kapitalista osztály hatalma ellen. Nem szabad ugyanak-

kor elfeledkeznünk azokról az eredményekről, amelyeket elért, még ha ma már nyilvánvaló is, hogy közel sem elegendő csupán visszatérni a társadalmi jólét és a keynesiánus gazdaságpolitika modelljéhez. A latin-amerikai bolívári mozgalom és progresszív szociáldemokrata kormányok hatalomra kerülése a legbiztatóbb jelek egy új formájú baloldali etatizmus megjelenésére.

Mind a szervezett munkaerő, mind pedig a baloldali politikai pártok kaptak pár jókora pofont a fejlett kapitalista világban az elmúlt három évtized során. Mindkettőt rávették vagy rákényszerítették a neoliberalizálás, legfeljebb egyfajta emberibb arcú neoliberalizmus hangsúlyos támogatására. Mint arról már szó esett, lehet akár úgy is tekinteni a neoliberalizmusra mint egy nagyléptékű, meglehetősen forradalmi mozgalomra (amelyet az önjelölt forradalmi személyiség, Margaret Thatcher vezet), amely privatizálja az értéktöbbletet, vagy legalábbis megakadályozza további szocializálását.

Bár mutatkoznak bizonyos jelei mind a szakszervezeti mozgalom, mind a baloldali politika újjáéledésének (ellentétben a Tony Blair Új Munkáspártja által Nagy-Britanniában bevezetett „harmadik úttal", amelyet szörnyű eredménnyel másolt le számos európai szociáldemokrata párt) a világ számos részén erőre kapó radikálisabb politikai pártokkal párhuzamosan, mégis kérdésessé vált, hogy elég-e kizárólag a munkások élcsapatára támaszkodni, vagy hogy képesek-e a politikai hatalomba bizonyos mértékig bekerülő baloldali pártok valódi hatást gyakorolni a kapitalizmus fejlődésére, és képesek-e szembeszállni a válság sújtotta felhalmozás nyugtalan dinamikájával. A német Zöldek hatalomban nyújtott teljesítményét nehéz lenne tündöklőnek nevezni ahhoz a politikai szerephez képest, amit ellenzékben játszottak, míg a szociáldemokrata pártok teljesen elvesztették azt a lehetőséget, hogy valódi politikai erőként léphessenek fel. Ám a baloldali politikai pártok és a szakszervezetek még mindig jelentősek, és ha átveszik az államhatalom bizonyos aspektusait, mint a brazíliai munkáspárt vagy a bolívári mozgalom Venezuelában, az nem csak Latin-Amerikában van jelentős hatással a baloldali gondolkodásra. Az sem egyszerű kérdés, hogy miként értékeljük a kínai kommunista párt kitüntetett szerepét a politikai hatalom ellenőrzésében.

A korábbiakban itt kifejtett össz-forradalmi teória azt sugallja, hogy az államhatalom meghódítása nélkül nem lehetséges egy antikapitalista társadalmi rend létrehozása; ezt a hatalmat radikálisan átalakítva kell átdolgozni a ma még a magántulajdont, a piaci rendszert és a vég nélküli tőkefelhalmozást támogató strukturális és intézményi kereteket. Az összes olyan államok közötti küzdelem – a gazdaságföldrajzi és geopolitikai vetélkedés –, amely a kereskedelem, a pénz vagy éppen a hegemónia kérdései körül folyik, szintén túl fontosak ahhoz, hogy a lokális társadalmi mozgalmakra maradjanak, vagy éppen úgy döntsünk, hogy ezek egyszerűen túl nagy kérdések, és ezért figyelmen kívül hagyjuk őket. A kapitalista politikai gazdaságtan alternatíváját kutatva nem

ignorálhatjuk azt a problémát, hogy miként kell az állam és a pénzvilág kapcsolatrendszerét újragondolni, és ez együtt jár azzal a komoly problémával is, hogy mit kezdjünk a pénznek, mint általános értékmérőnek a szerepével. Az állam és az államközi kapcsolatok dinamikájának ignorálása ezért meglehetősen nevetséges ideológia bármely antikapitalista mozgalom számára.

A negyedik nagy trendet azok a társadalmi mozgalmak jelentik, amelyek nem igazán támaszkodnak bármely kitüntetett politikai filozófiára vagy irányzatra, hanem a kisajátításokkal, az elnyomorítás különféle formáival szembeni pragmatikus szükségletek hívták életre őket. (Így például mikor a gazdagabb betelepülők egy városrészben kiszorítják az addigi szegényebb lakosságot, az ipari fejlődés teszi lakhatatlanná addigi lakóhelyüket, de ide tartozhatnak a gátépítések, a vizek kisajátítása, a közszolgáltatások és az oktatás leépítése, vagy bármi efféle.) Ezekben az esetekben az adott város, városrész, falu vagy település mindennapi életére fókuszálva alakul ki a politikai szerveződés anyagi alapja azok számára, akiket veszélyeztetnek az állami politikák és a különféle kapitalista érdekek. Az ilyen protest-politikák nagy tömegeket mozgósítanak.

Rengeteg efféle társadalmi mozgalom létezik, és némelyikük idővel radikalizálódik, mikor azzal kénytelen szembesülni, hogy az előttük tornyosuló problémák sokkal inkább rendszerszintűek, mint helyi, partikuláris gondok. Ha az efféle társadalmi mozgalmak szövetségeket hoznak létre a földkérdés körül (mint a Via Campesina, a brazíliai földnélküli agrárproletárok mozgalma, illetve a kapitalista vállalatok föld- és erőforrás-kisajátításai ellen tiltakozó parasztok Indiában) vagy éppen városi problémák körül (a „Jogunk van a városhoz, vegyük vissza!” mozgalmak Brazíliában és ma már az Egyesült Államokban is), az azt sugallja, hogy lehetséges olyan szélesebb szövetségeket is létrehozni, amelyek a yuppisodás, a gátépítések, a privatizációk stb. mögött álló rendszerszintű erőket vitatják és támadják. Ezek a mozgalmak, mivel sokkal inkább pragmatikus célok, mintsem ideológiai prekoncepciók mozgatják őket, saját konkrét tapasztalataikból juthatnak el a rendszerszintű folyamatok megértéséhez. Annak függvényében, hogy egy területen sok ilyen mozgalom alakul ki, például a nagyvárosok esetében, eljuthatnak odáig (amint ezt az ipari forradalom korai szakaszának munkásságáról is feltételezhetjük), hogy közös célokat találnak, és saját tapasztalataik alapján tudatosul bennük a kapitalizmus működése, és valamiféle kollektív megoldás keresésének az igénye. Ez az a terület, ahol fontos szerepet kaphat az Antonio Gramsci írásaiban oly gyakran hivatkozott „organikus értelmiségi” vezető, aki autodidakta, hiszen a világ megértéséhez elsősorban saját keserves tapasztalatain keresztül jutott el, ám a kapitalizmus megértését immár tágabb összefüggésekben szemléli. Kiváló példák erre a brazíliai MST (*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra* – Földnélküli Agrárproletárok Mozgalma) vagy a kisajátítások elleni indiai mozgalmak paraszti származású vezetői. Ezekben az esetekben a képzett elégedetlenek feladata, hogy

a lentről jövő hangokat felerősítve a figyelmet a kizsákmányolás és az elnyomás körülményeire tereljék, és olyan válaszokat fogalmazzanak meg, amelyek egy antikapitalista programmá állnak össze.

A társadalmi változás ötödik epicentrumát az identitás kérdései köré szerveződő emancipatorikus mozgalmak jelentik – a nők, a gyermekek, a homoszexuálisok, a faji, etnikai vagy vallási kisebbségek mind követelik az őket megillető helyet a Nap alatt –, valamint a számtalan környezetvédő mozgalom. Ezek kifejezetten nem antikapitalisták. Ezek a mozgalmak, amelyek egyenjogúságot követelnek a fenti kérdésekben, földrajzilag egyenlőtlenül oszlanak el, sőt szükségleteik és követeléseik területi hovatartozásuk alapján nem egyszer meg is osztják őket. Ám a női jogokkal kapcsolatos globális konferenciák (1985, Nairobi, ami az 1995-ös pekingi nyilatkozathoz vezetett), vagy a rasszizmusról folytatott hasonló rendezvények (a sokkal zaklatottabb 2009-es durbani konferencia) valamiféle közös alap kidolgozására törekszenek, akárcsak a környezetvédelmi konferenciák. Nem lehet kérdéses, hogy – legalábbis a világ némely részén – a társadalmi viszonyok ezen dimenziók mentén változnak. Szűk esszencialista szempontból ezek a mozgalmak antagonisztikusnak tűnhetnek az osztályharccal szemben. Kétségtelen, hogy a tudományos világ nagy részében az osztályelemzés és a politikai gazdaságtan rovására szereztek kitüntetett helyet maguknak. Ám a globális munkaerő feminizálása, a nyomor feminizálása a világ szinte minden részén, és a nemi különbségek felhasználása a munkaerő feletti ellenőrzésben az osztályharc további fókuszálásának megkerülhetetlen feltételévé tette a nők egyenjogúsítását és végleges felszabadítását az őket sújtó elnyomás alól. Ugyanez áll az összes többi identitásra, amelyeket elnyomás és jogfosztás sújt. A rasszizmusnak, a nők és a gyermekek elnyomásának alapvető fontosságú szerepe volt a kapitalizmus felemelkedésében. Jelenlegi formájában a kapitalizmus alapvetően képes lenne meglenni ezek nélkül a diszkriminációk nélkül, ám az erre való politikai készsége alaposan csökkenni fog, ha nem kap éppen végzetes csapást, egy egységesebb osztályerővel szembesülve. A multikulturalizmus és a női jogok mérsékelt elfogadása – különösen az Egyesült Államokban – szolgál némi bizonyítékkal a kapitalizmus alkalmazkodóképességére a társadalmi változás ezen dimenzióihoz (ideértve a környezetet is), még ha egyben ismét kihangsúlyozza az osztályok közötti törést, mint a politikai akció alapvető dimenzióját.

Ez az öt trend nem egyformán fontos és hasznos a politikai akciók szempontjából. Némely szervezet szépen elegyíti magában mind az öt aspektust. Ám még rengeteg munka kell ahhoz, hogy ezek a tendenciák végül egymásra találjanak a minden mögött megbúvó kérdésben: vajon megváltozhat-e a világ anyagi, társadalmi, mentális és politikai értelemben oly módon, hogy nem csupán a világ számos részén az összeomlás szélére jutott társadalmi és környezeti viszonyokkal konfrontálódik, hanem a végtelen általános növekedés logikájával is. Ez az a kérdés,

amelyet az elégedetleneknek és a kiábrándultaknak újra és újra fel kell tenniük, és tanulniuk kell azoktól, akik közvetlenül tapasztalják meg a problémákat, és akik elszánták magukat, hogy a végsőkig folytatják az ellenállást az általános növekedés következményeivel szemben.

A kommunisták, amint erre Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány*-ban kifejtett eredeti koncepciójukban rámutattak, nem alkotnak politikai pártot. Ők egyszerűen azok, akik mindenkor és mindenhol felismerik a kapitalista rend korlátait, hiányosságait és pusztító tendenciáit, akárcsak azt a megszámlálhatatlan sok ideológiai álarcot és hamis legitimációt, amelyet a kapitalisták és apologétáik (különösen a média) találnak ki osztály-egyeduralmuk bebetonozására. A kommunisták szüntelenül egy olyan jövőn munkálkodnak, amely különbözik a kapitalizmus által előre vetített lehetőségektől. Ez egy érdekes definíció. Míg a hagyományos intézményesített kommunizmus halott, és boruljon rá a feledés fátyola, addig ennek a fenti definíciónak az értelmében *de facto* kommunisták milliói élnek köztünk, akik készek felismeréseiknek megfelelően cselekedni, készek alkotó részt vállalni az antikapitalista kezdeményezésekben. Amennyiben, amint azt az 1990-es évek alternatív globalizációs mozgalma kijelentette, „lehet más a világ", akkor miért ne mondjuk ki azt is, hogy „lehetséges egy másmilyen kommunizmus"? Ha valódi változást akarunk, akkor a kapitalista fejlődés jelenlegi körülményei éppen valami effélét követelnek.

(A fordítás alapjául D. Harvey-nak a 2010. évi Porto Allegre-i World Social Forum-on elhangzott előadása szolgált.)

(Fordította: Konok Péter)

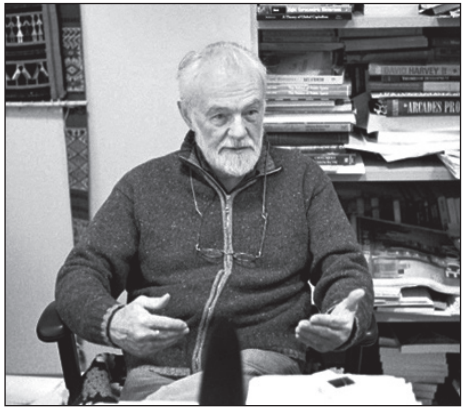

David Harvey

Az európai munkásság reakciója a globalizáció, a neoliberális átalakulás és növekvő egyenlőtlenség jelenségeire

Bevezetés

Az 1980-as évek közepe óta az európai integráció újjászületését egyértelműen a neoliberális igényeknek megfelelő átalakítás jellemzi, minek következtében az európai integráció elválaszthatatlanul összeforrt a globalizációval és a transznacionális korporációk (TNC-k) által dominált, a nemzeteken átívelő termelés egyre növekvő befolyásával, a globálisan szerveződött egységes pénzpiac kialakulásával és a neoliberális gazdaság meghatározó szerepével. Az Európai Unióban végbement neoliberális átalakulás a nemzetgazdaságok deregulációjában és liberalizálásában öltött testet a belső piaci programokban, valamint a Gazdasági és Pénzügyi Unión (EMU) belül. Ez utóbbi arra utasítja az Európai Központi Bankot (ECB), hogy egyetlen és elsődleges célja az árstabilizáció legyen, így aztán az ECB a Stabilitási és Növekedési Egyezményben (SGP) meghatározott, neoliberális konvergencia-kritériumok alapján rövid pórázra fogja a tagállamok fiskális politikáját. A *társadalmi dimenziót* szabályozó társadalmi intézkedések nem változtatnak ezen a fundamentálisan neoliberális irányon (Bieler, 2006. 9–14.). Amikor az Európai Unióhoz Közép- és Kelet-Európa (CEE) is csatlakozott, az Unió az új tagállamokba egy, a korábbinál is piacorientáltabb neoliberális irányzatot exportált, miközben az új tagállamok nem kaptak lehetőséget az azonnali, szabad munkaerőmozgásra, és az Európai Unió újraelosztó politikájának sem lehettek teljes jogú haszonélvezői (Bohle, 2006).

Globális szinten a neoliberális átalakítás az egyenlőtlenségek drasztikus növekedéséhez vezetett. Egyfelől „2006-ban a GDP növekedése 5,2%-on állt, és a világgazdaság 1996 és 2006 között átlagosan 4,1%-kal növekedett" (Bieler et al, 2008. 9.). Másfelől viszont 2006-ban a munkanélküliség elérte a korábban sosem tapasztalt 195,2 milliós számot. A Gini-koefficiens – mely az országok közötti egyenlőtlenség mérésére szolgál, ahol a 0 a teljes egyenlőséget jelenti, 100 pedig a teljes egyenlőtlenség mértéke – az 1980-ban mért 43-ról 1999-ben 54-re, míg 2005-ben már 67-re emelkedett. Az országok közötti fokozódó

egyenlőtlenséghez társult az egyes országokon belül tapasztalható növekvő egyenlőtlenség. „Az 1960-as évek és 2000 között vizsgált és értékelt hetvenhárom országból ötvennégyben tapasztaltak növekvő egyenlőtlenséget, tizenkettőben a mutató nem változott, és mindössze hét olyan ország akadt, ahol az egyenlőtlenség mértéke csökkent" (Bieler et al, 2008. 10.). Egyszóval, a neoliberális globalizáció a javak gyarapodását eredményezte, de azon az áron, hogy mind az országok között, mind az egyes országokon belül fokozódott az egyenlőtlenség. A kibővült Európai Unióra vonatkozóan egy nemrégiben készített tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy az integráció eredményeképp a régiós egyenlőtlenségek mértéke csökkent. Ugyanakkor azonban az országok közötti egyenlőtlenség mutatója meredeken emelkedett. „A kibővült Európa országaiban a régiók közötti egyenlőtlenségek az elmúlt nyolc év során 15%-kal nőttek, miközben az egyes országokon belüli egyenlőtlenségek Európában 45%-kal estek vissza" (Heidenreich és Wunder, 2008. 25.). Az új közép- és kelet-európai országokat különösen sújtja a növekvő belső egyenlőtlenség jelensége. Mint azt Heindenreich és Wunder megjegyezte: „az 1990-es évek közepétől különösen a közép-európai országokban a régiós egyenlőtlenségek erőteljes fokozódása volt megfigyelhető (lehetséges, hogy a szocialista időszak »lefojtott egyenlőtlenségének« ellenhatásaként)" (Heindenreich és Wunder, 2008. 27).

A globális pénzügyi válság, mely szintén a teljességgel szabályozatlan piacok következtében alakult ki, és ilyenformán szorosan kötődött a neoliberális átalakítási folyamathoz, az Európai Unió tagországai közül elsősorban és különösen súlyosan a kelet-európai régiót érintette. Az Európai Unióba való belépést követően mind a vállalkozások, mind a magánszemélyek óriási mennyiségű, külföldi devizaalapú hitelt vettek fel. „2007-ben a magánszektorban lévő külföldi deviza a kelet-európai országokban a devizatartalékok 126%-át tette ki. És 2008-ban a régió bankrendszerébe még újabb 100 milliárd dollár értékű kölcsön áramlott be" (Roche, 2009). Az elértéktelenedő kelet-európai pénzek miatt a hitelt felvevők közül sokan kerültek abba a helyzetbe, hogy képtelenek tartozásaikat visszafizetni. Különösen súlyosan jelentkezett ez a probléma Magyarország esetében, ahol a devizaalapú hitelek az összes hitel 50%-át alkották, továbbá a balti államokban, ahol az előbbi arány elérte a 70%-ot is. Ezek a fejlemények nemcsak valószínűsítik a belső egyenlőtlenségek további súlyosbodását, hanem elvezethetnek oda is, hogy feléled a Kelet- és a Nyugat-Európa között korábban jellemző egyenlőtlenség. Ha az Európai Unióra és huszonhét tagállamára mint egységes egészre tekintünk, akkor megállapítható, hogy a munkanélküliség a 2008 decemberében mért 7,6%-ról 2009 decemberére 9,6%-ra emelkedett, ami a legmagasabb arányszám 2000 januárja óta, vagyis azóta, hogy az adatok egységes kezelése elkezdődött (Eurostat, 2010). Röviden, a neoliberális átalakítás az Európai Unió tagállamai közötti egyenlőtlenség

növekedését eredményezte, anélkül, hogy lényegesen csökkentette volna az általános munkanélküliséget.

A szakszervezeteknek már az 1980-as évek közepétől ambivalens szerep jutott az európai integráció során. Támogatták az integráció kibontakozását, azonban egyfajta „igen, de" pozíció alapján azt követelték, hogy a gazdasági integráció haladjon együtt a társadalmi és a politikai integráció folyamatával, beleértve a tőke európai szintű újraszabályozását. Végül ez a stratégia csak korlátozott eredményeket produkált, ha figyelembe vesszük az Európai Unió szociális dimenzióinak meglehetősen erőtlen alakulását. Ezért gyakorta hallható az a megállapítás, hogy a szakszervezetek „igen, de" stratégiája valamiféle szimbolikus eurokorporativizmust szült, ahol a szakszervezetek részt vehetnek ugyan a tárgyalásokban, de esélyük sincs arra, hogy valóban számottevő hatással legyenek az egyes javaslatokra (például Ryner és Schulten, 2003). Ahogyan Taylor és Mathers (2002. 54.) megfogalmazta, a „társadalmi partnerségi" megközelítés, ami az európai munkásmozgalmak vezető tagszervezeteinek gondolkodását jellemzi, olyan stratégiát eredményezett, amely nemcsak tovább nyirbálja a munkásmozgalom autonómiáját, hanem igazolja is a neoliberális logikát a „korporativizmus segítő oldalszelének" vagy a „progresszív versenyképesség" elvének révén. Így aztán a szakszervezeteket azzal vádolják, hogy maguk is részesei lettek a neoliberális átalakulásnak, és emiatt elvesztették jelentőségüket a neoliberális mozgalmakkal szemben. E tanulmány célja az, hogy az európai szakszervezetek helyzetét elemezze az Európai Unió neoliberális átalakításának folyamatában. Elemzésünk azt a megállapítást fogalmazza meg, hogy miközben egyes szakszervezetek elfogadtak bizonyos neoliberális koncepciókat, a szakszervezetek többségükben továbbra is bírálják az átalakítást és a nyomában járó fokozódó egyenlőtlenséget.

Gyakorta elhangzó álláspont, hogy nem korrekt dolog neoliberalizmusról beszélni, mivel különböző emberek számára egészen eltérő jelentéseket hordoz, és olyan sokféle irányzata és változata lehetséges, hogy bármiféle általános megállapítás nagyfokú leegyszerűsítéshez vezet. Mégis, a neoliberalizmussal szemben álló körökben az emberek pontosan tudják, mit kell érteni a neoliberális közgazdaság alatt, és rendszeresen képesek átlátni azt is, hogy a neoliberális átalakítás miként érinti munkahelyüket és életüket (Bieler és Morton, 2004). Ha a neoliberalizmust úgy utasítjuk el, mint megértésre, végiggondolásra érdemesnek tekinthető eszmét, akkor ez esetleg olyan politikai lépésnek tűnhet, mely alapjaiban rendíti meg a neoliberális gazdaságokkal szembeni ellenállást. Ha rávilágítunk a neoliberalizmusban rejlő különböző lehetőségekre, akkor figyelmünket elkerüli a fundamentális problémák özöne, ami ennek a gazdasági eszmekörnek az összes áramlatát jellemzi. Ezért e tanulmány első része a neoliberális közgazdaságtan kialakulását tekinti át. Ezt néhány nemzeti munkásmozgalom rövid elemzése követi, annak megállapítása érdekében, hogy e mozgalmak vajon elfogadták-e

a neoliberális gazdaságszervezést. Majd rámutatunk számos olyan, az európai szinten a szakszervezetek által alkalmazható hasznos stratégiára, amelyekkel a neoliberális átalakítást sikeresen ellensúlyozni lehet. A következtetés és összegzés további gondolatokkal szolgál az ellenállás lehetőségeit illetően.

A neoliberalizmus kialakulása

A neoliberalizmus a 20. század eleje óta jelen van és elsősorban Friedrich August von Hayek dolgozta ki részletesen. Európában a háborút követő újjáépítés időszakában azonban csak csekély figyelmet kapott. A keynesiánus igényre orientált gazdaságirányítás láthatólag sikeresen megteremtette a teljes foglalkoztatást, melyhez gazdasági növekedés és emelkedő profitok járultak. Csak az 1970-es években, az egész világon végigsöprő gazdasági válság idején kapott újra figyelmet a neoliberális közgazdaságtan; ekkoriban a fejlett országokat az ún. stagfláció, azaz a magas inflációval párosuló gazdasági stagnálás sújtotta. A neoliberalizmus kialakulását négy, jól elkülöníthető szakaszra oszthatjuk. Az 1970-es években a keynesianizmus gazdaságpolitikai kritikájaként szerzett jelentőséget, és kísérleti jelleggel a Pinochet irányította Chilében vezették be 1973-ban. Később a kapitalista átalakítás programjává nőtte ki magát, és 1976-tól az USA-ban, 1979-től pedig Nagy-Britanniában is bevezették (Harvey, 2006. 12., 15–17.), majd az 1990-es években a globalizáció pozitív értelmezésének szinonimája lett, hogy ezt követően hegemón hittétellé fejlődjön (Gamble, 2001.; Overbeek, 1999). A második fázisból a harmadikba való átalakulást azonban nem szabad sima, akadálytalan folyamatként elgondolnunk. Mindkét fázisban a neoliberális átalakulás mind az USA-ban, mind Nagy-Britanniában számos problémába ütközött, amellett igen lehangoló gazdasági eredményeket produkált. Mint azt Peck és Tickell megállapítja, azon átmenet során, melyet a „visszaszoruló neoliberalizmusnak" a „kibontakozó neoliberalizmusba" való átalakulásaként írhatunk le, „a megközelítési szempontok fokozatosan eltolódtak a keynesiánus (tág értelemben meghatározott) jóléti és szociális-kollektív intézmények aktív felszámolásától és lejáratásától a neoliberálissá alakult államformák, irányítási módok és szabályozó viszonyok céltudatos kialakítása és konszolidációja felé" (Peck és Tickell, 2002. 384.). Fontos megjegyezni, hogy e folyamat során a neoliberalizmusnak sikerült még jobban beágyazódnia a különböző földrajzi térségekbe, beleértve a régiós és a nemzetközi kontextust is. Jó példája ennek a folyamatnak a monetáris politika depolitizálása: az európai integráció során létrehozták a független Európai Központi Bankot (Gill, 2001). Még újabb fejlemény, hogy a neoliberalizmust egyre több bírálat éri és egyre többen kérdőjelezik meg eredményeit. A WTO (World Trade Organization – Világkereskedelmi Szervezet) ellen 1999-ben Seattle-ben lezajlott tüntetések, illetve

a Társadalmi Világfórum fejlődésével, mely első ízben a brazíliai Porto Alegrében 2001-ben rendezte fórumát (Reitan, 2007), a neoliberalizmusnak immár negyedik szakaszáról beszélhetünk, melyet az erősödő, élesedő viták jellemeznek.

Az alkalmazott neoliberális politikai eszközök – többek között és elsősorban a privatizáció, a központi bank függetlensége, a liberalizáció, a munkaerőpiac flexibilizálása, a közszféra átalakítása, a szakszervezetek jogainak megnyirbálása stb. –, és ezen eszközök igénybevételének mértéke országonként eltérő képet mutatott. Az eltérések abból is fakadnak, hogy kétféle neoliberális áramlat létezik: a laissez faire és a szociális piaci áramlat, melyek eltérően vélekednek arról, hogyan lehet az államnak a legátfogóbban működő, szabad piacot biztosítania (Gamble, 2006. 21–22.). Ugyanakkor azonban, minden neoliberális átalakítási projektben van két alapvető, esszenciális tétel: „az első az a hit, hogy az infláció veszélyesebb az általános jólétre nézve, mint a munkanélküliség. A második pedig az a vélekedés, hogy a munkanélküliség, az infláció és az ezekhez hasonló jelenségek egyértelműen az állami beavatkozás következményei egy egyébként önmagát egyensúlyban tartó gazdaság életében" (Blyth, 2002. 147.). Amikor a neoliberális gazdaságtan belső vitáiról gondolkodunk, akkor nem szabad szem elől tévesztenünk ezeket a fundamentális közös sajátosságokat. Ha nem így tesz, akkor az elemző könnyen juthat arra a helytelen következtetésre, hogy ezeket a belső nézeteltéréseket döntő jelentőségű megosztottságoknak tekintse, noha ezek tulajdonképpen azonos jelenségek eltérő megnyilvánulásai. Mint azt Saad-Filho megállapította azzal a vitával kapcsolatban, mely Joseph Stiglitz és a Nemzetközi Valuta Alap között folyt arról, mi a legeredményesebb gazdasági továbblépés útja, valamint hogy az intézményeknek milyen mértékben kell a piac hibáit kiigazítaniuk – a vita szorosan összefüggött azzal, hogy az ún. washingtoni konszenzust fokozatosan a poszt-washingtoni konszenzus váltotta fel –, „a vita résztvevői mindannyian azonos módszertani alapokról indulnak, beleértve a redukcionizmust, a módszertani individualizmust, az utilitarizmust és azt a dogmatikus előfeltevést, hogy a csere az emberi természethez tartozó sajátosság, nem pedig a társadalom egyik aspektusa" (Saad-Filho, 2005. 118.). Ezért aztán a neoliberalizmusnak ezek a belső vitái nem megosztottságának jelei, hanem „sokkal inkább úgy tekintendők, mint fejlődésének elemei. Hasonlóképpen, ezek a nehézségek és problémák sokkal inkább a neoliberális hegemónia egyidejű újratermelődéséhez és átalakulásához járultak hozzá, mintsem azonnali bukásához" (Plehwe, Walpen és Neunhöffer, 2006. 2.). Röviden, amikor a neoliberalizmus éles vitáit vizsgáljuk, akkor óvatosan kell eljárnunk, nehogy összetévesszük a belső kritikát az alapvető elutasítással. Itt kap jelentőséget Gramscinak az a megállapítása, mely különbséget tett a „történetileg szerves […] valamint az önkényes, kiagyalt, »akart« ideológiák között" (Gramsci, 1970. 106.). Gramsci azt is hangsúlyozta, hogy különbséget kell tenni

egyfelől a valódi cselekvés, másfelől a gladiátori dőreség között, mely önmagát cselekvésnek állítja, de csak a szót, a külsődleges gesztust és nem a dolgot változtatja meg.

Ráadásul a neoliberalizmus dominanciájának kialakulását nem valamiféle tehetetlen sajátosságok eredményezték. Sokkal inkább anyagi struktúrája, vagyis az a tény biztosította előretörését, hogy maga mögött tudhatta a transznacionális tőkének egy kicsi, strukturálisan azonban befolyásos osztályát, az USA-hoz és Nagy-Britanniához hasonló, jelentős országok támogatását, továbbá az olyan nagy nemzetközi szervezetek segítségét is, mint a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank. Ezért aztán a neoliberalizmust úgy kell értelmezni, mint a tőkének egy kísérletét arra, hogy az osztályhatalmat visszaállítsa (Harvey, 2006. 29.). Az 1970-es évek válsága idején a hanyatló profitráta légkörében a tőkének a termelőeszközökkel kapcsolatos kiváltsága a fejlett világban egyre inkább megkérdőjeleződött. A világ más tájaira áthelyezett termelőegységek és a deregulált pénzpiacok nemcsak új profitteremtési lehetőségek előtt nyitottak utat, hanem egyidejűleg ki is húzták a talajt a fejlett országok munkásosztályai alól, ahol a szakszervezetek kezdték elveszíteni jelentős hatalmi forrásaikat, hiszen a munkanélküliség tartósan magas százalékon állt. Innen fakad az, mint David Harvey állítja, „hogy „a neoliberalizmus a felsőbb osztályok szempontjából óriási sikernek bizonyult. Vagy visszahelyezte az osztályhatalmat az uralkodó elitekhez (mint azt az USA-ban és bizonyos mértékig Nagy-Britanniában tapasztalhattuk), vagy megteremtette a feltételeket a kapitalista osztály kialakulásához (mint Kínában, Indiában, Oroszországban és máshol)" (Harvey, 2006. 42.).

A globális neoliberális átalakítás előőrsét az egyre erősebbé váló transznacionális kapitalista osztály alkotta, mely hegemón projektet teremtett a neoliberális újjáalakítás témája köré (Robinson, 2004. 47–49.; Sklair, 2001. 295.). Magát a projektet, mint azt Carroll és Carson felvázolta, a transznacionális tőke számos, nemzetközi politikacsináló csoportjának interakciója hozta létre, többek között a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara, a Bilderberg konferenciák, a Trilaterális Bizottság, a Világgazdasági Fórum és a Fenntartható Fejlődést Segítő Globális Üzleti Tanács. „Egységes egészként szemlélve ezeket a globális politikacsináló csoportokat, bátran tekinthetők a transznacionális kapitalista osztályformálódás eszközeinek. Ezek biztosítják azt az intellektuális irányítást, mely nélkülözhetetlen abban a fokozatosan kibomló folyamatban, melynek során a transznacionális tőke gazdaságilag domináns osztályból olyan osztállyá alakul át, melynek érdekei az univerzalizmus jegyeit veszik magukra" (Carroll és Carson, 2006. 60.). A transznacionális tőkét támogatják a vele szövetséges kis, alsóbb szintű üzletkötő és ellátó cégek, a specializált szolgáltatóegységek, például a könyvelők és a privilegizált dolgozók (Gill, 1995. 400–401.). Élvezi az egységes globális média támogatását is, mely hirdeti a neoliberalizmus igéjét, ami egyben tartja ezt a transznacionális történeti blokkot (Robinson és Harris, 2000.

31.). Európai szinten a transznacionális tőke legismertebb, bár nem kizárólagos szervezete a gyáriparosok kerekasztala (European Round Table of Industrialists – ERT), melyben Európa legerősebb transznacionális korporációinak felső vezetői vesznek részt. Ez a szervezet állt a „beágyazott neoliberalizmus" formálódó kompromisszuma mögött, mely az elsődlegesen neoliberális irányt némi ipari és társadalompolitikai lépéssel egészítette ki, annak érdekében, hogy a neoliberális projekt társadalmi bázisát kiszélesíthesse (van Apeldoorn, 2002).

Ugyanakkor a globális és európai színtéren fellépő, egyre erősebb transznacionális kapitalista osztály kialakulása nem jelenti azt, hogy ne volnának belső feszültségeik vagy nézeteltéréseik. A neoliberalizmus természete szerint is változatos formában jelentkezik, és eltérnek egymástól azok a formák is, melyek az egyes országokban a térnyerését elősegítették. Amint azt az Európai Unió pénzpiaci integrációjában érdekelt pénzügyi kereskedelmi szervezeteket elemző egyik tanulmányában Huw Macartney kimutatta, miközben létezik ugyan ezen szervezetek politikai diskurzusában egyfajta neoliberális konszenzus, addig a német, brit és francia transznacionális pénztőke továbbra is elkülönülő, önálló, nemzeti-hazai kontextusban folytatja térnyerését és ehhez kapcsolódó versengő felhalmozási stratégiáit (Macartney, 2009). Más szóval, míg jelen van egyfajta általános konvergencia Európában és Európán túl a neoliberális átalakulást illetően, addig továbbra is megmaradnak az önálló nemzeti utak, és ezt a transznacionális osztályfrakciók eltérő természete is jól tükrözi. „A globális, homogén neoliberális hegemónia helyett így esetlegesen egymástól gyökeresen eltérő neoliberális hegemón konstellációkra kell következtetnünk, melyek nemzeti, transznacionális, világrégiós vagy globális szinten nyerik el formájukat" (Plehwe, Walpen és Neunhöffer, 2006. 3.).

Fontos azonban az a tény, hogy a neoliberalizmus állandóan versengésre kényszerül. Hegemóniáját újra meg újra biztosítania kell. Figyelembe véve a neoliberalizmus változatos, színes arculatát, a transznacionális tőke egységét nem szabad eltúloznunk. Mint Macartney megállapítja, „az ellenállási mozgalmak jobban tennék, ha erőfeszítéseiket azon európai és nemzetközi intézményekre koncentrálnák, ahol a transznacionálisan orientált frakciók közös érdekei kiforratlanok maradtak, és ahol a társadalmi erők ki tudnák használni ezeket az egymásnak ellentmondó tendenciákat" (Macartney, 2009. 480.). Így az a kérdés áll előttünk: a szakszervezetek milyen mértékben fogják az Európai Unióban oly sokszínűen megmutatkozó neoliberális átalakítással szembeni ellenállásukat fenntartani; vagy pedig már annyira betagozódtak a rendszerbe, hogy csak a helyzet belülről javítására koncentrálnak, anélkül, hogy alapvetően megkérdőjeleznék a neoliberális átalakítást?

A szakszervezetekre óriási nyomás nehezedik az európai termelés társadalmi viszonyainak neoliberális átalakítása következtében. A nemzetgazdaságok deregulációja és liberalizálása – a munkaerőpiacot is beleértve – aláásta országos szinten hagyományosan erős pozícióikat. Mi több, a neoliberális közgazdászok alapjaiban kérdőjelezik meg a szakszervezetek szerepét, és gyakorta tekintik őket valamiféle akadálynak, mely a szabad piac hatékony működésének állja útját. Ugyanakkor, a szakszervezetek az 1980-as évek végén nagymértékben támogatták a nemzetközi piaci programot. Felbátorodva az akkori Európai Unió bizottsági elnökének, Jacques Delors-nak a szerepén – aki társadalmi integrációt sürgetett azon a címen, hogy ez elengedhetetlen velejárója a gazdasági integrációnak –, a szakszervezetek azt remélték, hogy a gazdasági integráció a politikai egység megteremtéséhez vezető út első állomása lesz, mely majd társadalmi egységet is eredményez (Beiling, 2001. 100.). A Gazdasági és Pénzügyi Unió (EMU) elfogadásával és a neoliberalizmusnak a konvergencia-feltételekben megnyilvánuló intézményesítésével, melyhez az Európai Központi Bank megalapítása társult, a szakszervezetek fokozottan nehéz körülmények között próbáltak az árstabilitásra és a demokratikus ellenőrzés hiányára fókuszálni. Végül aztán, figyelembe véve a szakszervezetek politikai gyengeségét az 1990-es évek elején lezajlott gazdasági recesszió idején, valamint a szociális fejezet kicsinyke eredményeit, a szakszervezetek elfogadták a maastrichti egyezményt (Beiling, 2001. 105.). A szakszervezetek nem kritikátlanul támogatták e lépéseket, azonban ezt követő lépéseiket az „igen, de" attitűd jellemezte. Mint már fentebb utaltunk rá, pontosan ez a magatartás váltotta ki azokat a vádakat, hogy a szakszervezetek betagozódtak a neoliberális átalakítási folyamatba.

Nézetem szerint nem szabad a szakszervezeteket mint a neoliberális átalakítással szembeforduló lehetséges szereplőket ilyen gyorsan leírni. Az „igen, de" magatartást nem volna szabad úgy tekinteni, mint a neoliberalizmus egyöntetű elfogadását. Az európai politika most is osztályharc, és a szakszervezetek egyszerűen nem voltak képesek a tőke strukturális hatalmával felvenni a versenyt, ahogyan nem tudták kikezdeni a korszak neoliberalizmusának domináns diskurzusát sem. Az osztrák, brit, francia, német és svéd munkásmozgalom részletes vizsgálata rámutatott arra, hogy a szakszervezetek döntő többsége, köztük azok is, melyek elfogadták a Gazdasági és Pénzügyi Unió megalakulását, továbbra is szemben állnak a neoliberális átalakítással (Bieler, 2006). A

* E tanulmány empirikus része neogramsciánus perspektívából tájékoztat. E nézőpont körvonalairól és kritikai alkalmazásáról lásd Bieler et al (2006) és Morton (2007) tanulmányait.

német szakszervezetek például bírálták a Gazdasági és Pénzügyi Unió létrehozásának neoliberális következményeit, ahogyan azok a konvergencia-kritériumokban és az Európai Központi Banknak az árstabilitás fenntartására irányuló kizárólagos erőfeszítéseiben megjelentek. A szakszervezetek általában aktív foglalkoztatási politikát követeltek nemzeti és európai szinten is, továbbá a konvergencia-kritériumok rugalmasabb értelmezését; sőt akadtak olyan szakszervezetek is, melyek azt akarták, hogy vegyék be a munkanélküliség kritériumát is, ezzel igazolva a foglalkoztatásnak és növekedésnek a hangsúlyosabb szerepét. Egyes szakszervezetek szorgalmazták az inflációval és a termelékenység növekedésével arányos béremelés fontosságát annak érdekében, hogy a hazai kereslet biztosítva legyen; továbbá azt, hogy harmonizálják az Európai Unió országaiban az adókat, hogy az egyes térségek között ne legyen versengés. Ezt az érvelést arra a felismerésre alapozták, hogy a foglalkoztatást nemcsak strukturális eszközökkel lehet elérni, hanem annak a kereslethez kell igazodnia. Az európai szintű infrastrukturális programok állami fejlesztése ebben a tekintetben csak az egyik járható út (Bieler, 2003a. 34–36.).

Nagy-Britanniában a neoliberális Gazdasági és Pénzügyi Uniót még élesebb kritikák érték. Egyfelől, az országos termelői szférákban működő szakszervezetek – mint például a közszférát képviselő UNISON – határozottan felléptek a Gazdasági és Pénzügyi Unió ellen, mondván, az korlátozni fogja a közellátásra fordítható nemzeti pénzösszegeket és kedvezőtlen hatással lesz a növekedés és a foglalkoztatás szintjére. Rámutattak az Európai Központi Bank demokratikus elszámoltatásának hiányosságaira is. A Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás elutasítása egyértelműen az intézmény neoliberális elfogultságából eredt, és tisztán mutatja, hogy a brit munkaerő igyekezett ellenállni a neoliberális átalakításnak. Másrészt, azok a szakszervezetek, melyek az exportorientált és transznacionális szférákban dolgozókat tömörítik – mint például az Amicus –, a Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás mellett foglaltak állást. Ipari szektoraik megszenvedték a magas font-euró átváltási arányt. A Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás enyhített volna ezen a problémán. De még a transznacionális szektorban érintett szakszervezetek is szemben álltak a neoliberalizmussal és az egységes valuta bevezetésével, és nem fogadták el a Gazdasági és Pénzügyi Unió divatos logikai okfejtését. A Gazdasági és Pénzügyi Unióval kapcsolatos fenti ellenérveket a nagy szakszervezetek is átvették; így például a GMB, mely a közszféra és a termelői szféra dolgozóit is tömöríti, és ennél fogva mindkét álláspont jelentőségét megértette (Bieler, 2003a. 31–34.). Mint Strange felvázolja, azok a brit szakszervezetek, melyek támogatták a Gazdasági és Pénzügyi Unióba való belépést, mindig követelték az Európai Unió makrogazdasági kompetenciájának kitágítását is, továbbá a magas foglalkoztatási arányt mint támogatásuk előfeltételét (Strange, 1997. 21–23.). A brit szakszervezetek egyfajta

euro-keynesiánus makrogazdasági irányítási projektet fogadtak el, mely végső soron centralizált pénzügyi és monetáris politikán alapulna egy föderációs unióban, és ehhez az európai uniós társadalmi partnerségi ipari kapcsolatok illeszkednének (Strange, 2002. 356–357.).

Franciaországban sem automatikusan zajlott a neoliberális átalakulás elfogadása a Gazdasági és Pénzügyi Unió létrehozásának támogatása ellenére. A jelentősebb konföderációk – a CFDT, a CFTC, a CFE–CGC és az UNSA – támogatták a Gazdasági és Pénzügyi Uniót. Ugyanakkor a CFTC és az UNSA a támogatás ellenére is elutasította a Gazdasági és Pénzügyi Unió alapjául szolgáló neoliberális struktúrát. Csak az elsődlegesen a kádereket és a vállalati menedzsereket, azaz a munkásosztály privilegizált szektorait tömörítő CFE–CGC hangoztatta az árstabilitás középpontba állításának szükségességét. A CFDT bizonyos mértékben elfogadta a neoliberális elveket, amennyiben nem utasította el a konvergencia-kritériumokat és az Európai Központi Bank független státusát, de még ez sem jelentette a neoliberális átalakítás teljes jóváhagyását. Másrészt, a Force Ouvriére és a G10–Solidaires élesen bírálta a Gazdasági és Pénzügyi Uniót a neoliberális logikája miatt, és különösen az utóbbi szervezet fokozottan együttműködött az átalakítással szembeszálló, többi társadalmi mozgalommal. A CGT szintén bírálta a Gazdasági és Pénzügyi Unió neoliberális vonalát, de bízott abban, hogy ezt magában a Gazdasági és Pénzügyi Unióban meg lehet változtatni, és nem szükséges az unió teljes feloszlatását követelni (Bieler, 2006. 113–119.).

Ausztriában az ÖGB-konföderáció adta meg az általános vita alaphangját. Elfogadta, hogy a Gazdasági és Pénzügyi Unió és az egységes valuta áldásos hatással van az ország gazdaságára annyiban, hogy a gazdaság stabilitását magasabb szinten garantálják. Ugyanakkor, a Gazdasági és Pénzügyi Unió alapelvei, a neoliberális okfejtés szerintük mindenképp változtatásra szorul. Szerintük a Gazdasági és Pénzügyi Uniónak a teljes foglalkoztatást kellene elsődleges céljának tekintenie, és ezzel kapcsolatban a munkanélküliségi kritérium megfogalmazását követelték. Mi több – mondták –, a Gazdasági és Pénzügyi Uniót fel kellene szólítani arra, hogy koncentráljanak a növekedésre és a foglalkoztatásra is az árstabilitáson túl, amiben az amerikai Federal Reserve Bank (az Egyesült Államok jegybankja) eljárását követnék. Ez egyben szükségessé tenné az inflációs cél újraértelmezését is. Végül az ÖGB azt követelte, hogy az Európai Unió keretei közötti belső kereslet biztosítása érdekében a bérmegállapodásoknak a következő formulát kellene követniük: a termelékenység-növekedés mértéke plusz infláció (Bieler, 2006. 107–108.). Ezt az álláspontot a hazai termelési szektorban dolgozókat egyesítő szakszervezetek többsége támogatta. Csak a fémmunkások és a vegyipari dolgozók szervezetei – melyek a nemzetközi orientációjú szektorokban dolgozókat képviselik – foglalkoztak keveset a Gazdasági és Pénzügyi Unió neoliberális alapelveivel.

Ugyanakkor, míg számos európai szakszervezet továbbra is bírálta a neoliberális átalakítás folyamatát, ez az álláspont korántsem tekinthető automatikusnak, mint azt a svéd helyzet mutatja. A Szállítási Dolgozók Szakszervezete és a Kereskedelmi Dolgozók Szövetsége – mindkét szervezet elsődlegesen a hazai termelői szektor dolgozóit tömöríti – összekötötte a Gazdasági és Pénzügyi Unióval szembeni tiltakozást a neoliberális átalakítás egyértelmű elutasításával; a neoliberális átalakulást ők a konvergencia-feltételekben és a független, cseppet sem demokratikus Európai Központi Bank intézményében láttak megvalósulni. Ugyanakkor, a szektorok szerinti országos szakszervezetek jó része, melyek nem foglaltak állást a Gazdasági és Pénzügyi Unióval kapcsolatban – például az Önkormányzati Dolgozók Szövetsége és az Építőmunkás Szövetség –, sokkal kevésbé kritikusan álltak a neoliberális átalakuláshoz vagy éppenséggel egynéhány neoliberális elvet helyeseltek is. Például, elfogadták az alacsony inflációs politika elvét, továbbá a gazdasági stabilitás érdekében lenyomott béremelési ütemet. Egyes neoliberális elvek elfogadása még látványosabban nyomon követhető volt a transznacionális szektorokban dolgozók szakszervezeteinek és a fizikai munkások konföderációjának, az LO-nak (Landorganisationen) az állásfoglalásaiban (Bieler, 2002b).

Összegezve, az európai szakszervezetek e rövid példatára is mutatja, hogy sokuk továbbra is ellenzi a neoliberális átalakítást. Ugyanakkor a Gazdasági és Pénzügyi Unió és más, európai uniós szintű neoliberális szervezetek ugyancsak egyértelművé tették, hogy a nemzeti álláspont nem elég hatékony a neoliberalizmussal szembeni ellenállás képviseletében. A következő fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a szakszervezetek európai szinten milyen lehetőségekkel rendelkeznek az Európai Unió döntéshozóinak befolyásolására.

A szakszervezetek európai szintű együttműködése

Az Unió legtöbb nemzeti szakszervezeti szövetsége tagja az Európai Szakszervezeti Konföderációnak (European Trade Union Confederation – ETUC), mely állítása szerint 36 ország 60 millió dolgozóját képviseli. Mi több, létezik még tizenegy Európai Iparszövetség (European Industry Federation – EIF) is, melyek bizonyos iparágak nemzeti szervezeteit tömörítik, ilyen például az Európai Fémmunkások Szövetsége (European Metalworkers Federation – EMF) vagy a Közalkalmazottak Szakszervezeteinek Európai Szövetsége (European Federation of Public Service Unions – EPSU) (http://www.etuc.org/r/13). Az Európai Unió intézményi keretei között a szakszervezetek egyértelműen hátrányos helyzetben vannak a tőkecsoportokkal szemben, például a politikai döntéshozatalba való beleszólásukat tekintve. Mint azt fentebb röviden vázoltuk, az Európai Unióban az 1980-as évek közepe óta zajlik a neoliberális átalakulás. Az új, neoliberális államformát intézményesen is védelmezik azáltal, hogy

a szélesebb értelemben vett résztvevők befolyása alól kivonták a pénzügyi és gazdaságpolitikai döntéseket. Először az ún. „új alkotmányosság" révén (a kifejezés Gilltől ered, 2001-ből), amikor az alacsony inflációt szorgalmazó pénzügypolitika az Európai Központi Bank hatáskörébe került át, ahol „pártatlan" technokraták tevékenykednek. Másodszor, a makrogazdasági döntéseket az Európai Tanács, azaz az uniós kormányfők és államfők tanácskozása hozza, amely nagyjából kikerüli a lobbik nyomását. Minden év júniusában az Európai Tanács megállapodik az ún. tágabb gazdaságpolitikai elvekben, melyeknek az Európai Központi Bank alacsony inflációs politikáját kell szolgálniuk, vagyis rendszerint megerősítik és jóváhagyják a neoliberális átalakulás irányvonalát.

Az Európai Unióra jellemző többszintű irányítási gyakorlat a szakszervezeteknek a többi érdekképviseleti csoporthoz hasonlóan könnyű kapcsolatteremtést biztosít a nemzetek feletti döntéshozókkal, de ez azzal is együtt jár, hogy a politikai döntésekre gyakorolt hatásuknak is kisebb a jelentősége (Greenwood, 2003. 29., 73.). A szakszervezetek különösen is szoros kapcsolatban állnak a foglalkoztatási és szociális ügyek és esélyegyenlőség szakpolitikai egységével, a korábbi V. szervezeti egységgel. Összességében azonban az Európai Tanácsnak 23 szervezeti egysége van, és az egyes szervezeti egységek súlya és jelentősége eltérő. A versenypolitikáért, gazdasági és pénzügyekért felelős egységek sokkal jelentősebb szerepet játszanak az Európai Unióban. A belső piaci és külkereskedelmi szakpolitikákkal együtt alkotják az Európai Bizottság kemény magját (1. számú interjú), mely a neoliberális projektet a versenyképesség diskurzusa révén tolja előtérbe (van Apeldoorn, 2003). Az a tény, hogy a szakszervezetek a foglalkoztatási és szociális ügyi szakpolitikára koncentrálnak, gyakorta hozza őket marginális helyzetbe az Európai Bizottság belső döntéshozatali folyamataiban.

A többszektorú társadalmi párbeszéd az Európai Szakszervezeti Konföderáció egyik fő eszköze az európai uniós politikacsinálás befolyásolására, az 1991-es maastrichti egyezmény megszületése óta. Ha az Európai Szakszervezeti Konföderációnak és a munkaadók szervezetének, az UNICE-nek sikerül egyezségre jutnia egy adott ügyben, akkor ez a közös megállapodás a Miniszterek Tanácsa elé kerül, mely további tárgyalások és viták nélkül határozattá emeli azt. Az első eredmények között van az 1996-os szülési szabadságról szóló határozat (Falkner, 1998). Egészét tekintve azonban a társadalmi párbeszéd jelentőségét nem szabad eltúloznunk. A mai napig mindössze néhány egyezményt sikerült kiharcolni, melyek a minimális követelményeket tartalmazzák (Greenwood, 2003. 68.), többek között olyan egyezményeket, mint a távmunkáról rendelkező 2002-es határozat, mely kötelező érvényű, és melynek alkalmazását maguknak a társadalmi partnereknek kell megoldaniuk a gyakorlatban. Mégis, mint azt az alábbi példák illusztrálják, a szakszervezetek strukturális hátrányaik ellenére rendelkeznek hatékony stratégiákkal, hogy nyomást gyakoroljanak az Európai Unió döntéshozó szervezeteire.

Az Európai Fémmunkások Szövetsége (EMF) a munkásokat az egyik leginkább transznacionális európai szektorban szervezi, többek között a fogyasztói elektronikával, az autógyártással és a gépgyártással foglalkozó dolgozók számos szakszervezetét tömöríti. A transznacionalizáció kérdésében az az álláspontjuk, hogy az Európai Fémmunkások Szövetségének folytatnia kell működését és nemzetközivé kell tennie struktúráját és tevékenységét. A valódi fordulópontot az 1990-es évek eleje jelentette. „Az európai határok lebontásának, az erősödő nemzetközi verseny, a gazdaság teljes európaizálása és az Európában tapasztalható tömeges munkanélküliség hatására [az Európai Fémmunkások Szövetsége] határozott tendenciát tapasztalt a versenyközpontú, kollektív alkupolitika kialakítása érdekében" (EMF, 2001. 1.). A Gazdasági és Pénzügyi Unió létrehozásának tervei számos országos kollektív tárgyalási egyeztető kerekasztal-megbeszélésen még inkább fokozták a társadalmi leértékelődés veszélyét a bérek csökkentése és a munkakörülmények romlása révén (EMF, 1998. 1–2.). Az Európai Fémmunkások Szövetsége érzékelte, hogy a bértárgyalások a továbbiakban már nem az adott, nemzeti keretű szektorban dőlnek el, hiszen a szektorokat egyre inkább a transznacionalizált termelési struktúra jellemezte. Válaszul az Európai Fémmunkások Szövetsége hozzálátott szervezete átalakításához, és tapogatózó lépéseket kezdett a lehetséges bértárgyalási koordináció megteremtése érdekében (2. számú interjú). Az Európai Fémmunkások Szövetsége koordinációs stratégiáját három pillérre alapozza (EMF, 2001. 1.): (1) információs kapcsolatrendszer a nemzeti kollektív tárgyalási folyamatokról, ez az ún. Európai Kollektív Tárgyalási Információs Hálózat (EUCOB@); (2) a határokon átívelő kollektív bértárgyalási hálózat, melynek részét alkotják a kollektív tárgyalásokban részvevő megfigyelők, szakértők (Gollbach és Schulten, 2000. 166–176.); és (3) általános minimumszintek és irányelvek elfogadása, melyek között a bértárgyalások koordinálása nem pusztán az egyik, de vitán felül a legfontosabb aspektus. Az országos béralkuk koordinációjának politikáját 1998-ban fogadták el, és az Európai Fémmunkások Szövetsége megpróbálja biztosítani a feltételeket ahhoz, hogy a nemzeti szervezetek közös stratégiát alkalmazzanak, vagyis a termelékenység növekedése, plusz az inflációs ráta arányában követeljék a béremelést (EMF, 1998. 3.; Schulten, 2005. 274–289.). A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy bár a nemzeti tárgyalásokon a munkások képviselői nem hivatkoztak az Európai Fémmunkások Szövetségének alapelveire, a tényleges béralkuk eredményei 2001-ig követték az 1998-as alapelvek körvonalait. A jelenleg folyó béralkuk már eltérnek ettől a formulától, de fontos, hogy az irányelveket egyre szélesebb körben alkalmazzák a politikai tárgyalások eszközeként (2. számú interjú). A kollektív bértárgyalások koordinálásának fő célja az, hogy elkerüljék a különböző nemzeti tárgyalási folyamatok során az egymás alá licitálást, és hogy megvédjék a dolgozókat az ebből következő bércsökkenéstől

és a munkakörülmények romlásától. Így, „egy európai szintű, egységes béralku-politika jelentős szerepet játszik majd az európai egység társadalmi dimenzióinak fokozásában és megerősítésében" (EMF, 1998. 1.). Ez, egyúttal, jelzi, hogy az Európai Fémmunkások Szövetsége továbbra is ellene van a neoliberális átalakításnak.

Fontos megjegyezni, hogy az intézményi változások párhuzamosan folytak az alkalmazottak számának növelésével. 1998-ban az Európai Fémmunkások Szövetségének négy főállású munkatársa volt, ma pedig már tizenkilenc embert foglalkoztat (2. számú interjú). Az Európai Fémmunkások Szövetségének második kongresszusán 2003. június 13–14-én Prágában a szervezet belső döntéshozatalát tovább erősítette az, hogy a Végrehajtó Bizottságot felhatalmazták arra, hogy a politikai bizottságoktól érkező ajánlásokat kétharmados többség esetén elfogadja. A többségi szavazás bevezetése tisztán mutatja, hogy az Európai Fémmunkások Szövetsége független, önálló szereplővé nőtte ki magát az európai színtéren. Ennek a szövetségnek a példája rávilágít arra, hogy az Európai Unió államszervezetéből fakadó strukturális hátrányok sem állhatták útját a helyes, alternatív módszer kialakításának a béralkuk koordinálása segítségével. Ez az új, alternatív módszer három lényeges előnnyel rendelkezik: (1) nem számít a vállalkozói tárgyalópartnerre, mely nem mutatott eddig sem hajlandóságot a lényegbevágó társadalmi dialógusra; (2) az Európai Unió szervezeti kereteiből adódó hátrányos helyzetnek nincsenek súlyos következményei, mivel az egyes szakszervezetek közötti együttműködéshez nincs szükség az európai uniós vagy a nemzeti szervezetek egyetértésére; (3) és ez a stratégia lehetővé teszi, hogy figyelembe vehetők legyenek a nemzeti sajátosságok, melyeket gyakorta tekintenek az európai szakszervezeti együttműködés legfőbb akadályainak. Ha a termelékenység az egyik országban alacsonyabb, mint egy másikban, akkor ennek megfelelően az előbbi országban alacsonyabbak lesznek a bérkövetelések, mint a másikban.

Az európai cselekvés egy másik példáját az Európai Közszolgálati Szakszervezetek Föderációja (European Federation of Public Service Unions (EPSU) szolgáltatja (Bieler, 2005. 475–477.). Ez a szervezet a helyi intézményekben dolgozó közalkalmazottakat tömöríti éppúgy, ahogyan tagjai az európai kormányzati dolgozók is, továbbá az egészségügyi dolgozók, valamint az energia- és vízszolgáltatásban dolgozók is. Ilyenformán az EPSU mindazon szektorokban dolgozókat szervezi, melyek hagyományosan a közszféra részét alkották a tisztán nemzeti termelési struktúrában. Mindazonáltal, az EPSU független szereplőként az 1990-es évek óta egyre aktívabb tevékenységet folytat az európai színtéren, mivel a hagyományosan nemzeti közszféráknak – amilyen az energia- és a közellátás – a dereguláció és liberalizálását az egyes nemzeti kormányok az európai uniós előírásoknak (a szolgáltatásokra vonatkozó határozatokat is beleértve) megfelelően hajtották végre. Mi

több, az Európai Bizottság képviseli az Európai Uniót a szolgáltatások kereskedelméről szóló általános egyezményről (General Agreement on Trade in Services – GATS) folyó tárgyalásokon. Ennélfogva a nemzetközi, európai szint jelentősebbé vált a szakszervezeti tevékenység számára. Az EPSU-hoz kapcsolódó tagszervezetekhez írott levélben a főtitkár, Carola Fishbach-Pyttel ismertette a közszolgálatokra vonatkozó, az Európai Unió egészére érvényes, 2003-ban elfogadott határozatokat. Ezek között szerepelt az Európai Bizottság által a GATS-tárgyalásokon képviselt álláspont, az Európa jövője elnevezésű tanácskozáson a szociális Európával foglalkozó munkacsoport jelentése, az Európai Parlamentben a közellátással és a villamossági és gázpiacok további megnyitásával kapcsolatos törvényjavaslatokról folytatott viták, a Közérdekű Szolgáltatások Bizottságának Zöld Könyve. Beszámolt továbbá a belső piaci szakpolitika további követeléseiről az általános gazdasági érdekű szolgáltatások további deregulációja kapcsán (EPSU, 2003a). Az EPSU szerint „az Európai Bizottság liberalizációs politikája, mely maga mögött tudhatja az Európai Tanács többségi támogatását, a közérdeket veszélyezteti" (EPSU, 2002).

A neoliberális átalakítással szembeni ellenállás kifejezése volt, hogy az EPSU a villamosenergia-iparban közel az egész szektort átfogó társadalmi párbeszédbe kezdett; ez a szektor az EPSU hatáskörének leginkább transznacionális egysége (Eironline, 2002; Eironline, 2004b). Mi több, 2004 januárjában az EPSU a helyi és a regionális kormányzati szektorokban új, társadalmi dialógust folytató bizottságokat állított fel, melyek elsőrendű lépésként a távmunkáról szóló közös állásfoglalást fogadtak el (Eironline, 2004a). 2002-ben az EPSU Végrehajtó Bizottsága az Európai Fémmunkások Szövetsége által elfogadott bértárgyalási információs tájékoztatórendszerhez hasonló hálózatot alakított ki a következő elnevezéssel: EPSUCOB@, és most már minden évben konferenciát rendeznek a kollektív tárgyalási stratégia kérdésében (1. számú interjú). Az EPSU által alkalmazott újabb stratégia az Európai Unió intézményeinél végzett lobbi tevékenység. A GATS-cal kapcsolatban az EPSU-nak az az álláspontja, hogy az Unió közellátásai afféle rulettzsetonok az Európai Bizottság kezében, melyeket arra használ, hogy az európai szolgáltatási exportőröknek újabb terepeket nyerjen meg (EPSU, 2003a). Az EPSU fenntartásait fejezte ki a GATS szigorú biztonsági klauzulái miatt 2003. február 17-én, amikor Pascal Lamyval, a kereskedelmi szakpolitika biztosával tárgyaltak; a biztonsági záradék engedélyezte az egyes országoknak, hogy saját szabályozásukat fenntartsák. Az EPSU tiltakozott a jelen tárgyalások titkosítása miatt, mert egyes intézmények, például a Világbank nyomást gyakorolt a fejlődő országokra (ezek az intézmények azt követelték, hogy a fejlődő országok mozduljanak el a liberalizáció felé ezeken a területeken), valamint tiltakoztak az Európai Unióban szerződéssel munkát vállaló külföldi állampolgárok jogait illető megszorítások ellen (EPSU, 2003b).

Az EPSU legújítóbb szellemű stratégiája azonban az, hogy egyre inkább együttműködik a többi társadalmi mozgalommal. A GATS-cal kapcsolatban például azon kívül, hogy közvetlenül is lobbizik az Európai Bizottságnál, az EPSU részt vett a belga szakszervezetek és az ATTAC által szervezett tüntetésen 2003. február 9-én, ahol azt követelték, hogy a közszolgáltatások maradjanak kívül a GATS körein. Ráadásul, az EPSU tevékeny szerepet vállalt a GATS-cal és a közszolgáltatásokkal kapcsolatos nemzeti akció európai napján 2003. március 13-án, melyet az Európai Szociális Fórum szervezett, valamint részt vett az Európai Szakszervezeti Konföderáció által 2003. március 21-ére szervezett *Nemzeti akció a szociális Európáért* elnevezésű mozgalomban (EPSU, 2003a). A többi társadalmi mozgalommal való kapcsolata ugyancsak jól látható a közellátás kérdésében is. 2002-ben és 2003-ban az EPSU és sok más európai iparszövetség együttműködött egy sor környezetvédelmi és más társadalmi mozgalommal, így például az európai Greenpeace és a Szociális Platform szervezeteivel – utóbbi maga is egyike az európai civil szervezetek hálózatainak, mely az Európai Unió szociális dimenziójának fejlesztéséért dolgozik. Az EPSU lobbizott továbbá az európai miniszterek tanácsánál és különösen az Európai Parlamentben, azért, hogy a közellátási törvényjavaslat direktíváiba foglalják bele a társadalmi, környezetvédelmi és tisztességes kereskedelemre vonatkozó kritériumokat a közellátási szerződések elbírálása során (Coalicion for Green and Social Procurement, 2002 – Környezetvédelmi és Társadalmi Közellátási Koalíció; 1. számú interjú). Végül a koalíció nem járt nagy sikerrel a döntéshozatali folyamat befolyásolásában, részben azért, mert túlzottan bízott az Európai Unió intézményi rendszerén belüli lobbizás hatékonyságában (Bieler, 2011). Ugyanakkor, a többi társadalmi mozgalommal való együttműködés fokozása az egyik lehetséges módszere annak, hogy az ellenállás társadalmi bázisát kiszélesíthessék.

Két másik példa is mutatja, hogy az Európai Unió politikai döntéseinek befolyásolására a széles koalíció hozhat eredményeket, de megmutatja azt is, hogy a tömegek mozgósítását a lobbizás eszközével párosítva sokkal eredményesebb lehet a küzdelem. 2006-ban a szakszervezetek és a társadalmi mozgalmak széles koalíciója alkalmazta ezt a módszert: lobbiztak Brüsszelben és egyidejűleg nagy demonstrációkat szerveztek, ahol azon szolgáltatási irányelvek ellen tüntettek, melyek liberalizálni kívánták az Európai Unióban a határokon átívelő szolgáltatások biztosítását. A kampány csúcspontja két, nagyszabású, európai szintű tüntetés volt Brüsszelben és Strasbourgban 2005-ben és 2006 elején; a tüntetéseken jelen voltak a szakszervezetek és más társadalmi mozgalmak az európai országokból (ETUC, 2006). Végül, a széles koalíció szerepe annyiban mégis sikeresnek mondható, hogy megakadályozta az irányelvek eredeti törvényjavaslatát. Másodszor, 2001-ben és 2004-ben az Európai Unió bizottsága kétszer is kísérletet tett arra, hogy az európai kikötőkben liberalizálja a szolgáltatásokat. A szállítási dolgozók

szakszervezete mindkét esetben ellen tudott állni az átalakítási terveknek azzal, hogy egyfelől belső információs és mobilizálási kampánnyal, másfelől nemzetközi sztrájkokkal és nagyszabású tüntetésekkel lobbizott. Ahogyan Turnbull megállapítja: „azzal, hogy az érvek erejének az erő érveivel adtak nagyobb nyomatékot, a kikötői szakszervezeteknek sikerült sokkal hatékonyabbá tenni az információszerzési, jelentésírási, lobbizó határozat-elfogadási játszmát" (Turnbull, 2007. 133.). Az európai szakszervezetek fellépésének ezek a példái illusztrálják, hogy a szakszervezetek továbbra is ellenállnak a neoliberális átalakításnak. Bár strukturálisan hátrányos helyzetben vannak az Európai Unió intézményi szerkezetében, stratégiájuk része a széles mozgósítás is, továbbá a tömegtüntetések és/vagy a sztrájkok, melyek segítenek e hátrányok leküzdésében.

Következtetések

Ez a tanulmány abból a tételből indult ki, hogy az Európai Unió átalakítása az 1980-as évek óta neoliberális elvek alapján zajlik, és az átalakítást elsődlegesen az európai transznacionális tőke nyomása hajtja. És miközben a Kelet- és Nyugat-Európa közötti egyenlőtlenség esetleg csökkent az uniós bővítés óta, az egyes országokban tovább mélyült, sőt drasztikus méreteket öltött a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenség – és itt különösen az új közép- és kelet-európai tagországokra kell gondolnunk. Ráadásul, mint arra rámutattunk, a transznacionális tőkét nem szabad homogén cselekvőnek tekinteni. A neoliberalizmus rendkívül sok formában él, és a neoliberális átalakítás homogén projektje újra meg újra megerősítésre szorul. Ugyanakkor ez a helyzet teremt lehetőséget az ellenállás számára. Amikor a munkának az átalakításhoz való viszonyát elemeztük, világossá vált, hogy az európai munkásmozgalom nagyrészt nem fogadta el a neoliberális elveket, és továbbra is ellene szegül az átalakítási folyamatoknak. Az Európai Unióban tapasztalható számos szakszervezeti kezdeményezést soroltunk fel, mint pozitív példáit annak, hogyan lehetséges európai szinten is sikeres ellenállást kifejteni. A tanulmány hátralévő részében további megjegyzéseket kívánok fűzni az ellenállás lehetőségeinek kérdéséhez.

A jelenlegi globális pénzügyi válság újra csak rámutat a szakszervezeteknek a globális, illetve az európai színtéren játszott, meglehetősen korlátozott szerepére. Bár a szakszervezetek állásfoglalásokat fogalmaznak meg arról, mi a teendő (például az ITUC, 2009), ám nincsenek egészen a helyzet magaslatán abban a tekintetben, hogy eldöntsék, hogyan kellene a válságra reagálniuk. Ez a gyenge pozíció a globális gazdaságban az elmúlt harminc-negyven évben lezajlott fejlemények következménye, valamint annak, hogy a termelői szektorok fokozódó transznacionalizálódása együtt járt a transznacionális kihelyezés és a

termelési szétforgácsoltság terjedésével, valamint a munkakörülmények informalizációjával, plusz a döntéshozatali mechanizmusok erősödő központosításával a transznacionális korporációkban. Ráadásul tanúi lehettünk a közszféra elleni fokozódó támadásnak, és szüntelenül érezhetjük a nyomást, hogy a természeti források szolgáltatását – így például a vízszolgáltatást – privatizálják mind a fejlett, mind a fejlődő világban. A munkásmozgalmak, melyek döntően nemzeti szinten szerveződnek, rendszerint nincsenek abban a helyzetben, hogy a nyomásra megfelelő választ adjanak (Bieler, Lindberg és Sauerborn, 2010. 237–242.). A kapitalizmus expanziója egyenlőtlen és összetett módon folyik. Ahogyan Silver megfigyelte, a jelenlegi kapitalista átalakítás nem hozta el a munkásság életkörülményeinek homogenizációját. Ehelyett azt történt, hogy „miközben egyes területek megsegítése már-már kezdte oldani az Észak-Dél közötti megosztottságot, a technológiai fejlődés, a termékek fejlődése és a protekcionizmus ismét csak a megosztottság fenntartását erősítette" (Silver, 2003. 170.). Így aztán a világ különböző régióiban élő munkások lényegesen eltérő körülmények között dolgoznak, és a transznacionális szolidaritás gyakorta ütközik akadályokba – ha nem éppen lehetetlen. Például az Európai Unió keleti bővítése sajnálatos módon feszültséget keltett a keleti és a nyugati szakszervezetek között a munkaerő szabad áramlása kérdésében. A nyugat-európai szakszervezetek az Európai Unió gazdasági és szociális bizottságának támogatásával, az Európai Szakszervezeti Konföderáció megkeresésére, továbbá a német DGB-nek és az osztrák ÖGB-nek saját kormányaikra gyakorolt nyomása révén elérték, hogy hét évi átmeneti periódust iktassanak be a munkaerő szabad áramlásának engedélyezéséig. Azzal érveltek, hogy ennek az alapvető jognak az azonnali biztosítása aláásná a szociális Európa fejlődését a keleti és a nyugati régiók közötti óriási jövedelmi különbségek miatt. Ráadásul, a szabad munkavállalás, mondták, fokozná a társadalmi félelmeket a nyugati országokban, és ezzel a jobboldali pártoknak kedvezne a helyzet (Bohle és Husz, 2005. 102–106.). A nyugati szakszervezetek győztek, részben persze azért is, mert a transznacionális tőke ezen engedmény miatt csak kisebb gazdasági veszteségeket szenvedett, ha egyáltalán érte bármilyen veszteség. Azonban, mint azt Bohle és Husz egyértelműen megmutatja, ez a transznacionális szolidaritás hiányát igazoló politikai győzelem a munka világa számára általában katasztrofális következményekkel járhat, amennyiben a kelet-európai és a nyugat-európai munkásmozgalom hosszú távú megosztottságához vezet, és ezzel gyengíti a összeurópai munkaerő helyzetét (Bohle és Husz, 2005. 108–109.). Ami Kelet-Európát illeti, a szakszervezetek elvesztették befolyásukat, mert a régi kommunista rendszerek eszközeit látták bennük a dolgozók. Ahol mostanság aktívan fellépnek, ott nem a szolidaritás, hanem a privilegizált munkások érdekei mozgatják őket. Egy összehasonlító tanulmányában Ost leírja, hogy eleinte a kelet-európai szakszervezetek a rendszerváltás idején támogatták az alacsony hatékonyságú üzemek átalakítását, és

tétlenül nézték az átalakítással járó munkahely-megszüntetéseket; később ismét aktivizálódtak, de már mint „a szakképzett, elit munkások kis szakszervezetei, az új munkásarisztokráciát szolgáló egyfajta unionizmus formájában" (Ost, 2006. 327.). Röviden, nem világos, vajon a kelet- és közép-európai szakszervezetek abban a helyzetben vannak-e, hogy a neoliberális átalakítással sikeresen szálljanak szembe.

A mérleg másik serpenyőjében, vagyis a pozitív oldalon ott van azonban az, hogy az Európai Társadalmi Fórum folyamatai teret adhatnak a kelet- és nyugat-európai munkásmozgalomnak e feszültségek feloldására és a mainál sokkal intenzívebb kooperációra a többi mozgalommal annak érdekében, hogy az ellenállás társadalmi bázisa kibővüljön. 2002. november 6–10. között az európai „globalizációellenes" mozgalmak, köztük szakszervezetek, civil szervezetek és társadalmi mozgalmak tanácskozást szerveztek az olaszországi Firenzében: ez volt az első Európai Társadalmi Fórum. A négyszáz tanácskozáson és után mintegy 32 000–40 000 küldött vett részt egész Európából, illetve még nyolcvan országból más földrészekről. A delegáltak vitákat folytattak a fórum három nagy témakörében: „globalizáció és [neo]liberalizmus", „háború és béke", valamint „jogok – állampolgárság – demokrácia". Az Európai Társadalmi Fórum csúcspontját a korábban aligha látott méretű háborúellenes tüntetés jelentette november 9-én este, amikor a rendőrségi jelentések szerint mintegy 500 000, a szervezők állítása alapján viszont egymillió ember vonult végig békésen Firenze utcáin az iraki háború elleni tiltakozásuk jeléül (Bieler és Morton, 2004). Firenzében az egyes társadalmi mozgalmak, a hagyományos szakszervezetek és az új, radikális szakszervezetek között tisztán kirajzolódtak a különbségek. Míg a hagyományos szakszervezetek továbbra is a munkaadókkal és az állam képviselőivel folytatott „társadalmi partnerségre" összpontosítanak annak érdekében, hogy tagjaik követeléseit érvényesíteni tudják, addig a radikális szakszervezetek az alulról szerveződő alakulatok szerepét hangsúlyozzák és a sztrájkokra, tüntetésekre valamint a többi társadalmi mozgalommal való együttműködésre koncentrálnak, az ellenállás társadalmi bázisának kiszélesítése érdekében. Ugyancsak rengeteg feszültség tapasztalható a szakszervezetek és a társadalmi mozgalmak között is. Míg az utóbbiak meglehetősen szkeptikusak abban a tekintetben, hogy a szakszervezetek hierarchikus belső struktúrái képesek és hajlandók-e szembefordulni a neoliberális átalakítással, az előbbiek megkérdőjelezik a társadalmi mozgalmak képviseleti jogosultságát és belső felelősségét. Ezeknek a különbségeknek persze nem szabad elhomályosítaniuk a közös érdekeket és az ezekből következő lehetséges közös tevékenységeket. Az eltérő stratégiák és struktúrák ellenére, az Európai Társadalmi Fórumon résztvevő minden mozgalom az ellenállás fő célpontjának a neoliberális globalizációt, pontosabban annak gazdasági, deregulációs formáját, illetve harcias verzióját tekintette (amint az éppen az Irak elleni háborúban megtestesül). Így aztán számos kérdéskörben közös álláspontot

sikerült kialakítani a közös tevékenységek elvégzéséhez, többek között megegyeztek abban, hogy világszerte felhívást intéznek a dolgozókhoz az iraki háború elleni tiltakozásul 2003. február 15-én, valamint abban, hogy közösen lépnek fel a közszféra neoliberális átalakításával szemben (Bieler és Morton, 2004. 312–319.). Firenze óta az Európai Társadalmi Fórum mozgalma már a hatodik találkozó megszervezését készíti elő, melyre 2010 júliusának elején Isztambulban kerül majd sor. Ez a folyamat párosul azzal a ténnyel, hogy a transznacionális szolidaritásnak vannak sikeres példái (lásd Bieler és Lindberg, 2010), és mindez jelzi, hogy a neoliberális átalakítással szembeni transznacionális szolidaritás megvalósítható. Röviden, míg a szakszervezetek határokon átnyúló együttműködése, illetve a szakszervezetek és más társadalmi mozgalmak közötti kapcsolatok nem jönnek, nem jöhetnek létre automatikusan, mégis adott a lehetőség a sikeres ellenállásra a neoliberális átalakítással szemben. Az Európai Unió az egyik olyan színtér, ahol az effajta stratégiák hasznosan működhetnek.

Interjúk

1. számú: Közalkalmazottak Szakszervezete Európai Szövetségének főtitkárhelyettese, Brüsszel, 2003. január 22.

2. számú: Fémmunkások Európai Szövetségének főtitkárhelyettese, Brüsszel, 2003. január 23.

Irodalom

Apeldoorn, B. van (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration.* London, Routledge.

Apeldoorn, B. van (2003): „European unemployment and transnational capitalist class strategy: The rise of the neo-liberal competitiveness discourse", in H. Overbeek (ed.): *The Political Economy of European Employment.* London, Routledge. 113–134.

Bieler, A. (2003a): „Labour, Neo-liberalism and the Conflict over Economic and Monetary Union: a comparative analysis of British and German trade unions", *German Politics,* Vol. 12/2. 24–44.

Bieler, A. (2003b): „Swedish trade unions and Economic and Monetary Union: the European Union membership debate revisited?", *Cooperation and Conflict,* Vol. 38/4. 385–407.

Bieler, A. (2005): „European Integration and the Transnational Restructuring of Social Relations: the Emergence of Labour as a Regional Actor?", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 43/3. 461–84.

Bieler, A. (2006): *The Struggle for a Social Europe: Trade unions and EMU in times of global restructuring.* Manchester, Manchester University Press.

Bieler, A. (2011): „Labour, new social movements and the resistance to neoliberal restructuring in Europe", *New Political Economy,* 16(2), forthcoming.

Bieler, A. and A.D. Morton (2004): „Another Europe is Possible?" Labour and social movements at the European Social Forum", *Globalizations,* Vol. 1/2. 303–25.

Bieler, A., W. Bonefeld, P. Burnham and A.D. Morton (2006): *Global Restructuring, State, Capital and Labour: Contesting neo-Gramscian Perspectives.* Basingstoke, Palgrave.

Bieler, A., I. Lindberg and D. Pillay (2008): „The future of the global working class: an introduction", in A. Bieler, I. Lindberg and D. Pillay (eds): *Labour and the Challenges of Globalization: What prospects for Transnational Solidarity?* London, Pluto Press. 1–22.

Bieler, A. and I. Lindberg (eds) (2010): *Global Restructuring, Labour and the Challenges for Transnational Solidarity*. London, Routledge.

Bieler, A., I. Lindberg and W. Sauerborn (2010): „After thirty years of deadlock: labour's possible strategies in the new global order", *Globalizations,* Vol. 7/1. 237–49.

Bieling, H.-J. (2001): „European Constitutionalism and Industrial Relations", in A. Bieler and A.D. Morton (eds): *Social Forces in the Making of the New Europe: the Restructuring of European Social Relations in the Global Political Economy.* Basingstoke, Palgrave. 93–114.

Blyth, M. (2002): *Great Transformations: Economic ideas and institutional change in the twentieth century.* Cambridge, Cambridge University Press.

Bohle, D. (2006): „Neoliberal hegemony, transnational capital and the terms of the EU's eastward expansion", *Capital & Class,* No. 88. 57–86.

Bohle, D. and D. Husz (2005): „Whose Europe is it? Interest group action in accession negotiations: the cases of competition policy and labor migration", *Politique européenne,* Vol. 15. 85–112.

Carroll, W.K. and C. Carson (2006): „Neoliberalism, capitalist class formation and the global network of corporations and policy groups", in D. Plehwe, B. Walpen and G. Neunhöffer (eds.): *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London/New York, Routledge. 51–69.

Coalition for Green and Social Procurement (2002). Proposal for a directive on the coordination of procedures for the award of public supply contracts, public service contracts and public works contracts, http://www.eeb.org/activities/product/policy/Coalition-PP-April-2002-v3.pdf; letöltés: 2007. július 10.

Eironline, 8 November 2002, http://www.eiro.eurofound.ie/2002/11/inbrief/eu0211203n.html; letöltés: 2007. július 11.

Eironline, 23 March 2004a, http://www.eiro.eurofound.eu.int/2004/03/feature/eu0403203f.html; letöltés: 2007. július 11.

Eironline, 6 July 2004b, http://www.eiro.eurofound.eu.int/2004/07/inbrief/eu0407201n.html; letöltés: 2007. július 11.

EMF (1998): Collective Bargaining with the Euro. 3rd EMF Collective Bargaining Conference, Frankfurt, 9/10 December;http://www.emf-fem.org/index.cfm?target=/default.cfm; letöltés: 2004. október 26.

EMF (2001): „EMF position on the European industrial relation system". Adopted by the EMF Executive Committee, Luxembourg, 3rd and 4th December; http://www.emf-fem.org/index.cfm?target=/default.cfm; letöltés: 2004. október 26.

EPSU (2002): Services of General interest and the Convention on the future of Europe – You can shape the future of Europe! EPSU General Circular No. 13 (1712/2002), http://www.epsu.org/Campaigns/sgi/gen13.cfm; letöltés: 2003. június 17.

EPSU (2003a): 2003: a crucial year for public services in Europe. Letter by the EPSU General Secretary Carola Fischbach-Pyttel to all affiliated unions, http://www.epsu.org/gen1.cfm; letöltés: 2003. január 30.

EPSU (2003b): GATS, PSI-EPSU and Pascal Lamy, http://www.epsu.org/Campaigns/GATS/Lamy.cfm; letöltés: 2003. június 17.

ETUC (2006): Euro-demonstration. Strasbourg 14/02/2006; http://www.etuc.org/a/1581; letöltés: 2003. június 7.

Eurostat (2010): December 2009 – Euro area unemployment rate up to 10.0%, EU27 up to 9.6%, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-29012010-AP/EN/3-29012010-AP-EN.PDF; letöltés: 2010. február 2.

Falkner, G. (1998): *EU social policy in the 1990's: towards a corporatist policy community.* London, Routledge.

Gamble, A. (2001): „Neo-Liberalism", *Capital & Class,* No. 75. 127–34.

Gamble, A. (2006): „Two Faces of Neo-liberalism", in R. Robison (ed.): *The Neo-Liberal Revolution: Forging the Market State.* London/New York, Routledge. 20–35.

Gill, S. (1995): „Globalisation, Market Civilisation, and Disciplinary Neoliberalism", *Millennium: Journal of International Studies,* Vol. 24/3. 399–423.

Gill, S. (2001): „Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neoliberalism", in A. Bieler and A.D. Morton (eds): *Social Forces in the Making of the New Europe: The Restructuring of European Social Relations in the Global Political Economy.* Basingstoke, Palgrave. 47–69.

Gollbach, J. and T. Schulten (2000): „Cross-Border Collective Bargaining Networks in Europe", *European Journal of Industrial Relations,* Vol. 6/2. 161–79.

Gramsci, A. (1970): *Filozófiai írások.* Bp. Kossuth Könyvkiadó.

Greenwood, J. (2003): *Interest Representation in the European Union.* London, Palgrave.

Harvey, D. (2006): „Neo-liberalism and the restoration of class power", in D. Harvey (ed.): *Spaces of Global Capitalism: Towards a theory of uneven geographical development*. London/New York, Verso. 9–68.

Heidenreich, M. and C. Wunder (2008): „Patterns of Regional Inequality in the Enlarged Europe", *European Sociological Review,* Vol. 24/1. 19–36.

ITUC (2009): G20 Finance Meeting: Action for Employment Welcome, but many questions remain (9 November 2009); http://www.ituc-csi.org/spip.php?article4612; letöltés: 2009. november 11.

Macartney, H. (2009): „Variegated neo-liberalism: transnational oriented fractions of capital in EU financial market integration", *Review of International Studies,* Vol. 35/2. 451–80.

Morton, A. (2007): *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy.* London, Pluto Press.

Ost, D. (2006): „After Postcommunism: Legacies and the Future of Unions in Eastern Europe", in C Phelan, C. (ed.): *The Future of Organised Labour: Global Perspectives.* Oxford, Peter Lang. 305–32.

Overbeek, H. (1999): „Globalization and Britain's Decline", in R. English and M. Kenny (eds): *Rethinking British Decline*. London, Palgrave. 231–256.

Peck, J. and A. Tickell (2002): „Neoliberalising Space", *Antipode,* Vol. 34/3. 380–404.

Plehwe, D., B. Walpen and G. Neunhöffer (2006): „Introduction: Reconsidering neoliberal hegemony", in D. Plehwe, B. Walpen and G. Neunhöffer (eds.): *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London/New York, Routledge. 1–24.

Reitan, R. (2007): *Global Activism.* London/New York, Routledge.

Robinson, W.I. (2004): *A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World.* Baltimore/London, John Hopkins University Press.

Robinson, W.I. and J. Harris (2000): „Towards a Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class", *Science & Society,* Vol. 64/1. 11–54.

Roche, D. (2009): „Eastern Europe and the Financial Crisis", The Wall Street Journal, 28 March 2009; http://online.wsj.com/article/SB123819932316462089.html; letöltés: 2010. február 2.

Ryner, M. and T. Schulten (2003): „The Political economy of labour-market restructuring and trade union responses in the social-democratic heartland", in H. Overbeek (ed.): *The Political Economy of European Employment: European integration and the transnationalization of the (un)employment question.* London/New York, Routledge. 176–198.

Saad-Filho, A. (2005): „From Washington to Post-Washington Consensus: Neoliberal Agendas for Economic Development", in A. Saad-Filho and D. Johnston (eds.): *Neoliberalism: A Critical Reader.* London, Pluto Press. 113–119.

Sklair, L. (2001): *The Transnational Capitalist Class.* Oxford, Blackwell.

Schulten, T. (2005): „Foundations and perspectives of trade union wage policy", in E. Hein et al. (eds): *Macroeconomic policy coordination in Europe and the role of the trade unions*. Brussels, ETUI. 263–292.

Silver, B.J. (2003): *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870*. Cambridge, Cambridge University Press.

Strange, G. (1997): „The British Labour Movement and Economic and Monetary Union in Europe", *Capital & Class,* No. 63. 13–24.

Strange, G. (2002): „Globalisation, Regionalism and Labour Interests in the new IPE", *New Political Economy,* Vol. 7/4. 343–365.

Taylor, G. and A. Mathers (2002): „The Politics of European Integration: A European Labour Movement in the Making?", *Capital & Class,* No. 78. 39–60.

Turnbull, P. (2007): „Dockers versus the Directives: Battling Port Policy on the European Waterfront", in K. Bronfenbrenner (ed.): *Global Unions: Challenging Transnational Capital through Cross-Border Campaigns.* Ithaca/London, 2007. 117–136.

(Fordította:Baráth Katalin)

A győzelem, a nagy honvédő háború 65. évfordulójára

Amikor a Vörös Hadsereg csapatai elfoglalták Berlint, és 1945. május 9-én Wilhelm Keitel tábornok aláírta a Wehrmacht, illetve a náci Németország kapitulációját, a világ összes nagy és kisebb hatalmának vezetői a Szovjetunió és Sztálin dicsőségét zengték.

Sok minden történt azóta a világban. A legfontosabb történelmi tény alighanem az, hogy a győztes nagyhatalom, a Szovjetunió immáron 20 éve nem létezik. Története azóta a felismerhetetlenségig eltorzult, ki van szolgáltatva a kelet-európai régió rendszerváltozása és a beköszöntő új világrend legitimációs ideológiai szükségleteinek.

Megfordult a régi latin mondás: jaj a győztesnek.

A nagy honvédő háború története különös tárgya a történelemhamisításnak. A mi kelet-közép-európai régiónkban – Magyarországon is – a fennálló rend államilag támogatott propaganda-apparátussal igyekszik a *győzelem* jelentőségét a sárba rántani: a Szovjetunió történetét az „abszolút gonosz", a náci Németország történetével igyekeznek azonossá tenni. Hivatalosan, közpénzen is zajlik a náci gonoszság relativizálása, a Wehrmacht mentegetése. E törekvés jól menő politikai üzletággá nőtte ki magát, ami egy tudománytalan álelmélettel, a totalitarianizmus ideológiájával igazolja magát. Hol nacionalista, hol liberális zászló alatt, hol egyszerűen a pozitivizmus látszatával élve fundálják ki a legképtelenebb hazugságokat, hamisításokat. Ezzel az új fasizmus előtt kövezik ki az utat, amely mindenütt a demokrácia és a pluralizmus védőszárnyai alatt jelentkezik.

Még emlékszünk e szellemi-politikai fordulat forrásvidékére, a kapitalizmus előbb szellemi, majd társadalmi-politikai újra-meghonosításának időszakára. E folyamat korai időszakában, valamikor a 1980-as években az európai liberálisoknak tehertétellé vált a Szovjetunióval való antifasiszta együttműködés tradíciója, és ők maguk kezdték meg e hagyomány revízióját és annak bizonygatását, hogy a szocializmus egész története azonos a sztálini bűnökkel. Ezzel utat nyitottak a II. világháború, a nagy honvédő háború eseményeinek, jelentőségének minden irányú felülvizsgálata előtt is. Mint a magyar liberálisok fogalmaztak: ki kell állni „a náci beszéd szabadságáért". Ez volt a köztudat megrontásának az a pillanata, amikortól kezdve a liberalizmus és a szélsőjobboldal összekapcsolódása nyilvánvalóvá vált.

Az ünnep alkalmat adhat arra, hogy ismételten leszögezzük azokat a határpontokat, amelyek a nagy honvédő háború megítélésében minden humanista elkötelezettségű ember számára egyfajta mércéül, „civilizációs minimumként" szolgálnak.

1. Bárhogyan ítéljük meg a *győzelem* jelentőségét és következményeit térségünkben és a világban, vitathatatlan tény, hogy a Szovjetunió honvédő háborúja, a náci Németország feletti győzelem a Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadítása mellett döntően járult hozzá a nyugat-európai polgári civilizáció fennmaradásához. Fontos körülmény, hogy a Szovjetunió több mint 27 milliós embervesztesége és nemzeti vagyonának 40 %-os elveszítése mellett, a nyugati szövetségesek, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok igen jelentős katonai-anyagi segítséget nyújtott a Szovjetuniónak mint az antifasiszta koalíció meghatározó államának. Azt sem szabad elfelejteni, hogy e rendkívül jelentős amerikai anyagi segítség (katonai eszközöktől élelmiszerekig) nagy többsége a döntő sztálingrádi ütközet után áramlott a Szovjetunióba.
2. Azok a kelet-európai országok, amelyek hatalmi elitjei napjainkban még a felszabadítás tényét is tagadják, bűnös módon felmentik a nácikat kiszolgáló és saját népeiket is feláldozó egykori náci-csatlós elődeiket. Felcserélődik ok és okozat, az államszocialista rendszer, egyáltalán az antifasizmus történetének elemzése helyett beindul annak kriminalizálása.
3. A két évtizedes lejáratő kampány kedvelt eljárása, hogy az egyes vöröskatonák vagy csoportjaik által elkövetett, s nem mellékesen a szovjet hadvezetés által üldözött és olykor drasztikusan megtorolt bűncselekményeket azonosítják magával a Vörös Hadsereg egészével, függetlenül attól az ügytől, amelyet e hadsereg szolgált: Európa és a világ felszabadításával.
4. A hitlerizmus, a nácizmus fő ellensége minden időben a Szovjetunió, a marxizmus és a munkásmozgalom volt. Nem véletlen, hogy a nácik egészen másfajta háborút folytattak Nyugaton és Keleten. A szovjet területeken kendőzetlenül nyilvánult meg a fajelmélettel igazolt korlátlan rablás és területszerzés, a „totális háború". Ennek eszköze volt az az általános népirtás, amelynek mintegy 19 millió polgári áldozata volt a szovjet területeken. E genocídium részeként leplezetlenül folyt a zsidó nép kiirtása, amely közel hárommillió zsidó nemzetiségű szovjet állampolgár halálához vezetett. Mindennek ellenére a Szovjetunió volt az egyetlen ország Európában, ahol zsidók nagyobb tömegben, több mint másfél millióan túlélték a háborút. A Vörös Hadseregben szolgált félmillió, többségükben hősi halott zsidó vöröskatona – közkatonák, tisztek, tábornokok – példája emlékeztessen bennünket arra, hogy a holokausztban közvetlenül és aktívan is részt vevő Wehrmacht, és a náciellenes fő erő, a Vörös Hadsereg között nem létezett semmilyen történelmi strukturális

azonosság vagy rokonság. Végső soron ennek a hamisításnak is az a célja, hogy diszkreditálják a náciellenes háborús erőfeszítéseket és az antifasiszta hagyományt.

5. A győzelem nemcsak Kelet-Európában adott lökést az ósdi és korhadt, fasizmussal, nácizmussal, holokauszttal, feudális vonásokkal terhes konzervatív tekintélyuralmi rendszerek kisöpréséhez, hanem minden ellentmondása ellenére is az antikolonialista és antikapitalista erők világméretű megerősödéséhez vezetett.

A háborús győzelem közös emlékezete a világháború lezárása, Japán kapitulációja nyomán az ún. hidegháborús fordulattal ért véget, amely 1947 nyarától fokozatosan megosztotta az egész világot. Ám a nagy honvédő háború humanista öröksége, a népek felszabadító harca ma is aktuális példa, amennyiben korlátozza a kapitalizmus fasiszta, náci, rasszista menedzselésének lehetőségeit, elvadulását térben és időben egyaránt. A hősi halált haltak emlékezete továbbra is arra ösztönöz, hogy a kapitalizmust meghaladó alternatívát keressünk.

„…Minden halállal én leszek kevesebb, mert egy vagyok az emberiséggel;
ezért hát sose kérdezd, kiért szól a harang: érted szól.”
(John Donne)

A szerkesztőség

Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás és az eurokommunizmus határvonalainak, elvi alapvetéseinek kialakulása

Az 1968-as események negyvenedik évfordulója alkalmából sok szó esett a prágai tavasz életre hívta reformok hatásairól és a szovjet katonai beavatkozás következményeiről.[1] Jelen tanulmány egy mindeddig kevésbé kutatott téma, a nyugat-európai – elsősorban az olasz és francia – kommunista pártok reakcióit, a Szovjetuniótól való fokozatos elhidegülésük kezdetét kívánja bemutatni, azt az alternatívakeresést, amely a hatvanas évek baloldali, antikapitalista mozgalmait jellemezte. A sztálini múlttal való szakításról, illetve annak politikai tartalmáról volt szó.

Az *emberarcú szocializmus*t hirdető Dubček vezette Csehszlovák Kommunista Párt programja és útkeresése táplálta a nyugati testvérpártoknak a „keleti rendszer" megváltoztathatóságába, reformjaiba vetett reményeit. Az eurokommunizmust később életre hívó olasz, francia és spanyol pártok, az 1956-os magyarországi felkelés vegyes megítélésével ellentétben ezúttal képesek voltak egységesen fellépni, határozottan elutasítva minden, a katonai intervenció szükségességét hangoztató szovjet és más térségbeli magyarázatot. Míg az 1956-os budapesti eseményeket és Tito szakítását Sztálinnal a jobboldali revizionizmus előretörésével, Sztálin bűneit egy betegesen gyanakvó diktátor zavarodott elméjével próbálták magyarázni, addig a hazájukban is népszerű prágai reformfolyamat kívülről történő leállítása és egy szuverén állam életébe való, ismételt durva beavatkozás vízválasztóvá vált a nyugat-európai kommunisták és az SZKP viszonyában. Alapvetően három kérdés merült fel a nyugati kommunisták soraiban: 1. Végső soron milyen emberek vezetik a Szovjetuniót? 2. Hogyan képesek a már említett korifeusok a szovjet politikában szükségszerűnek, küszöbön állónak mondott nyitást és stílusváltást összeegyeztetni egy olyan kommunista kísérlet elfojtásával, mely demokratikus és pluralista elveken nyugodott, miközben nem kérdőjelezte meg az állampárt vezető szerepét? 3. Tapasztalataik mutatták, hogy a moszkvai hatalom sorozatos hibákat követ el, fellépése, iránymutatása az évek során vajmi keveset változott. A Sztálin örökségével elvben már szembenéző világhatalom valóban poszt-sztálini államnak tekinthető-e? A szovjet szuperhatalmi eszme csak szigorú hierarchiában tud gondolkodni,

képtelen megérteni az eltérő gazdasági-társadalmi fejlődésekből fakadó különbözőségek fontosságát?

A „Brezsnyev-doktrína" nem várt alkalmazása tovább lazította az olasz és francia kommunistákat Moszkvához fűző, amúgy is egyre gyengébb ideológiai szálakat. A Franco-rendszer miatt illegalitásba és száműzetésbe kényszerített spanyol párt tagjai közül többen is Csehszlovákiában, főleg Prágában találtak menedéket. Innen folytatták politikai tevékenységüket, sugározták rádióadásaikat, itt vettek részt a CSKP vezette közéletben és személyesen tapasztalhatták a reformok elfogadottságát, széles körben megnyilvánuló támogatását. Természetesen az Olasz és a Francia Kommunista Párthoz hasonlóan nem fogadták el a doktriner szovjet „casus bellit", az imperializmusra és az ellenforradalomra történő örökkön hangoztatott, de alapjában súlytalan hivatkozást. A két szuperhatalom közeledését tapasztaló, a nyugati demokráciák biztonságában és azok gazdasági teljesítményére építve tevékenykedő OKP és FKP az 1968-as augusztusi fegyveres lépéseket élesen elítélő kórus vezérhangjaivá váltak. A különutas szocialista fejlődés kívánatosságát valamint az egyes kommunista pártok és országok teljes szuverenitását zászlajára tűző ellentábor még nem érkezett el az *eurokommunizmus* meghirdetéséhez, de a főbb körvonalak már kezdtek kirajzolódni. A proletariátus kizárólagos uralma, az egypártrendszer szükségessége, a párt mint hatalmi élcsapat szerepe nagyjából ebben az időben – főképpen a prágai tavasz és ősz keserű tapasztalatai hatására – kerültek ki programjaikból. Bár ekkor többre nem voltak képesek, de a kommunista és munkáspártok soron következő moszkvai konzultatív tanácskozását sikerült elhalasztatniuk. Igaz csak a periférián, de felkavarták az állóvizet. Mindez érdekes módon tükröződött az OKP MSZMP-hez fűződő viszonyában és kapcsolataiban egy olyan periódusban, amikor Magyarországon sorsdöntő reformokat valósítottak meg az „új gazdasági mechanizmus" bevezetésével. Az MSZMP Központi Bizottságának Külügyi Osztályán keletkezett vonatkozó iratokból egy átalakuló politikai viszonyrendszer képe rajzolódik ki a nyugati kommunista elképzelések és a Moszkva formálta létező szocializmus kényszerű realitása között.

Az OKP kelet-európai kapcsolatai a hatvanas évek közepén – új hangok és vélemények a keleti kapcsolatokban

Az SZKP XXIII. kongresszusának határozatai[2] többnyire kedvező fogadtatásra leltek az olasz kommunisták soraiban. A Vezetőség nevében Mario Alicata hangsúlyozta, hogy az 1966-os kongresszusi tézisek „általános szélességük tekintetében"[3] mindenképpen kedvezőek. Pozitív vonásként hangsúlyozták, hogy megerősítették a XX. és a XXII. kongresszus békés egymás mellett élésre vonatkozó tételeit. E határozatok a látszat szerint valóban biztosították a szocialista demokrácia fejleszt-

hetőségének lehetőségét, így lehetővé téve a szovhozok és kolhozok átalakítását, és – finoman célozva Hruscsov leváltására – az egyszerű párttagok és dolgozók nagyobb beleszólását a közélet aktuális kérdéseibe. Üdvözölték, hogy a moszkvai vezetés engedett korábbi merev elzárkózásából nemzetközi politikájának alternatíváit illetően – azaz legalább meghallgatta a nyugati testvérpártok felvetéseit is. Utóbbiak viszonyában számukra örvendetes módon az egyenlőség elve dominált, tiszteletben tartva a pártok kölcsönös függetlenségét.[4] Sikerként könyvelték el, hogy nem romlott tovább az amúgy is feszültségekkel terhelt szovjet-kínai viszony.[5] Negatívumként említették a szovjet állam ötvenéves fejlődésének megítélését, melyet több pontban teljesen elhibázottnak tekintettek. Sztálin szerepéről, tevékenységének kedvező és pusztító hatásairól részletes és elfogulatlan értékelést indítványoztak, hiszen, mint mondták a „*hallgatással semmit sem lehet megoldani*". Hibásnak találták a szovjet gazdasági fejlődés belső arányait, főleg a fogyasztás összefüggésében tartották azt kétségesnek. A felméréseket felületességük miatt nem tudták elfogadni, és sajnálattal állapították meg, hogy a belső elosztás hiányosságai súlyosabbak az általuk vártnál. A lakosság szükségleteinek pontosabb kielégítésére tettek javaslatot, hiszen állításuk szerint a szovjet államnak elemi érdeke a kapitalizmus vonzerejének kisebbítése.

Helytelenítették Mihail Solohov felszólalását,[6] és ennek kapcsán elutasították a múltbéli, a sztálini időszakot jellemző merev kultúrpolitikai vonalvezetés visszatérését. „*Ezekre ötven évvel a szovjet állam megszületése után már aligha lehet objektív szükség.*" Felvetéseik támogatásra találtak a francia és a finn kommunisták soraiban is. Utóbbiakról Mario Stendardi egy bizalmas beszélgetésen, a római nagykövetségen 1966. május 26-án a legnagyobb elismerés hangján szólt Hetényi Istvánnak. Komoly hasonlóságot láttak a két testvérpárt belpolitikai koncepciójában; a finn álláspontot rokon gondolatként társították az OKP „új többség" programjához. Szintén Stendardi tájékoztatta Hetényit az OKP csehszlovák és keletnémet kapcsolatairól 1966. június 21-én.[7] A csehszlovák pártkongresszuson járva Armando Cossuttával együtt az volt a benyomásuk, hogy „*gazdasági téren igen nehéz problémák vannak Csehszlovákiában, és ezek a közhangulatra is befolyással vannak. Megítélésük szerint a CSKP kongresszusa több fontos gazdaság kérdést nyitva hagyott.*" Tárgyaltak egy csehszlovák területen fogható olasz nyelvű rádióadás tervéről. Tárgyalópartnereik azt szerették volna elérni, hogy utóbbi olvadjon be a prágai állami rádió adásába, és annak hullámhosszán sugározva váljon lefedetté az ország egész területén. Az OKP elutasította az ajánlatot,[8] hiszen így feladták volna az adások olasz jellegét, és azok hangvételét, szokásos tematikáját a CSKP irányvonalának megfelelően módosíthatták volna.

Carlo Galluzzi az MSZMP KB meghívására 1967. december 30-tól 1968. január 2-ig Budapesten tartózkodott, ahol megbeszélést folytatott

Komócsin Zoltánnal, Puja Frigyessel és Garai Róberttel a kommunista pártok budapesti találkozójának előkészítéséről. Galluzzi legfontosabb megállapításai a baloldal nemzetközi összefogására vonatkoztak. Utóbbiak különösen érdekesek a csehszlovák és a magyar reform bejelentése idején, a prágai tavasz előtt néhány hónappal. „A kommunista pártok kidolgozhatják a maguk általános irányvonalát, de harcukat nem egyedül vívják, sőt az imperializmus elleni harc olyan kontinenseken is folyik, ahol a kommunisták nincsenek is jelen. A kommunista pártok lényegében Európában képviselnek erőt. *Olaszország és Franciaország kivételével ott sem döntő erőt. Következésképpen, ha önmagunkban maradunk, ha nem törekedünk a lehető legszélesebb erők mozgósítására, teljesen elvont régiókban fogunk mozogni. Mindaddig, amíg nem tudjuk a békés egymás mellett élés álláspontjára hozni mindazon erőket, amelyek az imperializmus ellen küzdenek, egy lépést sem mehetünk előre. Ezért az OKP álláspontja, hogy a nagytanácskozást ki kell szélesíteni a harmadik világ demokratikus erőinek bevonásával.* […] Feltétlenül ügyelni kell arra, hogy a nagytanácskozás ne csupán a küldöttségek vezetőinek beszédeire korlátozódjon, hanem a közös álláspont keresésére, kutatására irányuljon. Fennáll az a veszély, hogy a tanácskozáson a küldöttségek elmondják a beszédeiket, szép viták lesznek, a végén azonban minden marad a régiben." Galluzzi elmondta azt is, hogy Kádár televíziós interjúja után aggodalma tovább nőtt, természetesen nem az elmondottak miatt, pont azok „pozitív aspektusait" féltette a későbbi ortodox kritikától. „Kádár elvtárs szavainak lényege az volt, hogy nem lehet meghátrálni a nehézségek előtt, és nem szabad engedményeket tenni se a kínai-albán csoportnak, se az SZKP mögé felsorakozó pártoknak, így a keletnémeteknek sem. Kádár elvtárs arra is célzott, hogy valószínűleg áldozatokat kell hozni. Ezt – véleményünk szerint – a nagytanácskozásra is alkalmazni kell. Össze lehet hívni azokat a kommunista pártokat, amelyek nagyjából egyetértenek a kérdésben. Ez a mai körülmények között óriási erőfeszítést igényel. E tekintetben igen nagy jelentősége van Jugoszlávia és Románia részvételének. Ahol jelen vannak az már politikai siker. Ezért nem szabad alibit szolgáltatni a távolmaradásukhoz. Ha nem jönnek el, ennek okait ki kell, hogy fejtsék! […] Az OKP olyan nagytanácskozást szeretne, amely újat hoz, amely valóban az imperializmus elleni harc fontos szakaszává válhat, amely e harcra irányítja a figyelmet és vonzó erővel bír a harmadik világ (demokratikus) erőire. […] A másik kérdés… Az 1960-as moszkvai értekezletre való hivatkozás zavart okoz a nemzetközi kommunista mozgalomban. Az (akkori) értekezlet nem adott kielégítő választ néhány kérdésre, tartalmilag nem állja meg a helyét […] Az OKP nem ért mindenben egyet a JKSZ-szel, de érthetőnek tartja, hogy nem támogat egy olyan konferenciát, melyről kizárják. A jugoszláv párt gyengeségei ellenére imperialista ellenes erőt képvisel. Mire való tehát az 1960-ra való örökös hivatkozás? Ennek egy magyarázata lehet: hűségesek vagyunk bizonyos hagyományokhoz. Ez azonban lehetséges

minden hivatkozás nélkül is. Ha nem beszélünk valamiről, az még nem jelent lemondást róla. Az OKP számára például a jaltai emlékirat fontosabb, mint az 1960-as nyilatkozat, de a testvérpártok kérésére elállt annak emlegetésétől."[9]

Komócsin Zoltán 1968. február 28-án Budapesten tárgyalt az Enrico Berlinguer vezette OKP-küldöttséggel, melynek tagja volt Luca Pavolini, az OKP KB tagja és a *Rinascita* főszerkesztője. A világkonferencián való részvételt illetően az OKP olyan konferenciát kívánt tető alá hozni, melyen részt vehettek volna nem csak a kommunista pártok valamint a harmadik világ haladó és felszabadító erői, de más antiimperialista csoportok is. Berlinguer az 1960-as moszkvai határozattól nagymértékben eltérő záródokumentumot helyezett kilátásba, az ügyrendi kérdésekben pedig a lehető legdemokratikusabb és nyíltabb módszerek mellett foglalt állást. Megállapította továbbá, hogy – a tartalmi kérdéseken túl – két problémát tartanak alapvetőnek: az eljárás demokratizmusát és a konferencia összetételét.[10]

Az OKP alapvetően pozitívan értékelte az 1968-as márciusi budapesti konzultatív tanácskozást, melyet az MSZMP-vel egy újabb, ekkor már kétoldalú római találkozó követett. Erről a *Népszabadság* 1968. április 7-i száma röviden tájékoztatott.[11] A találkozóról készült követségi jelentés természetesen sokkal részletesebb képet ad a megbeszélésről.[12] Az olasz kommunisták Komócsintól a következő kérdésekre vártak választ:

– Mi az MSZMP álláspontja az 1960-as nyilatkozatra való hivatkozásról?
– A JKSZ kapott-e meghívást az április 24-i értekezletre?
– A román kommunisták milyen konkrét előzetes nyilatkozatra gondolnak részvételük előfeltételeként? Kinek vagy kiknek a nyilatkozatáról lenne szó?
– Milyen konkrét elgondolásai vannak az FKP-nak a nagytanácskozás szervezeti előkészítésére vonatkozólag? (Utóbbi különösen érdekes, hiszen a két nagy nyugat-európai KP közötti korántsem zökkenőmentes kapcsolatra, hiányos egyeztetésekre utal. Ez sokban árnyalhatja közös fellépésük megítélését, mellyel elhatárolódtak a prágai bevonulástól.)

A budapesti értekezlettel kapcsolatban elsősorban annak demokratikus légkörét méltatták. *Megítélésük szerint ez volt az első eset, hogy a testvérpártok képviselői ilyen szabadon fejthették ki nézeteiket anélkül, hogy ez botrányt idézett volna elő.* „A találkozó légkörét a megértésre, a megegyezésre való törekvés jellemezte. Az OKP elvi álláspontja, hogy továbbra is ezen az úton kell járni, az egységet csak ilyen módon lehet erősíteni. Az uniformizálás, az egyöntetűség igénye irreális dolog. Vitákra szükség van, az egység a vitákon keresztül halad előre." A konzultatív találkozó másik eredményeként értékelték a viták nyilvánosságát, hiszen önmagában ez a tény objektívebb tájékoztatásra késztette a polgári sajtót. Bár az egyeztetésen született döntések nem mindenben egyeztek az

OKP nézeteivel, de a későbbi (moszkvai) nagytanácskozás napirendje megállapítást nyert, utóbbin általános politikai kérdésekkel terveztek foglalkozni, nem pedig ideológiai kérdésekkel.

A megbeszélés során rövid eszmecserére került sor a csehszlovákiai és a lengyelországi eseményekről is. Az OKP veszélyesebbnek ítélte a lengyelországi helyzetet a csehszlovákiainál a Lengyelországban meglévő harcos és reakciós ellenzék tevékenysége miatt. „Az utóbbi időkben erőteljesebben megnyilvánuló ellenzéki nyomás nem csak cionista[13] és szocialistaellenes alapon jött létre. *A nagymérvű szovjetellenesség Lengyelországban nagyon veszélyes lehet. A kialakult helyzet belső okai nagyon bonyolultak, és ezekben szerepet játszik a lengyel pártvezetés merevsége is*."

Az OKP 1968 áprilisában a Csehszlovákiában megindult folyamatot alapvetően pozitívnak ítélte meg, éppen a demokratizálódási folyamat szempontjából, amelyet az OKP a 60-as években a „szocializmus legnagyobb deficitjének" tartott. Úgy vélték e téren bontakozik ki egy sikeres folyamat Csehszlovákiában: „A szocialista demokrácia fejlesztése terén elért eredmények nem csak a párt, hanem a széles tömegek érdemei is. *A csehszlovák elvtársak már túl vannak a nehezén.* Volt olyan átmeneti időszak, amikor a pártellenőrzés gyengült, amikor szocialistaellenes erők is felsorakoztak a jó szándékú tömegek mögé. Igen veszélyes volt az az időszak, amikor mindenki mindenkit bírált a sajtó, a rádió és a televízió nagy nyilvánossága előtt. Most már javult a helyzet. Lényeges az, hogy a pártnak most már van egy vezető csoportja, amelyben kialakult egy bizonyos egység, van a pártnak programja is. *A probléma jelenleg az, hogy a munkásság, bár alapvetően egyetért a megindult folyamattal, újat, konkrét eredményeket vár gazdasági és szociális vonatkozásban, és elsősorban az életszínvonal emelését követeli. Éppen ez a kritikus pont. Csehszlovákia gazdasági helyzete nagyon nehéz. Ahhoz, hogy anyagilag valamit tudjanak nyújtani a munkásságnak, igen komoly pénzügyi, gazdasági eszközökre van szükség, és ezek jelenleg nem állnak rendelkezésre.* Ezért döntően fontos, hogy a szocialista országok politikailag és gazdaságilag is segítséget nyújtanak a csehszlovákiai helyzet konszolidálásához. Ellenkező esetben szocialistaellenes irányba fejlődhetnek az események, amelyet nem szabad megengedni."

Az 1968-ban Magyarországon nyaraló olasz baloldaliak (PSIUP és OKP) a következő kérdéseket tették fel:[14]

– Az olasz sajtóból értesültek arról, hogy az MSZMP lapja hasonlóságokat fedezett fel a Csehszlovákiában folyó, a hibák kijavítására irányuló kampány és az 1956-os magyarországi események között. Ezek az analógiák csak arra vonatkoztak, hogy ellenséges elemek szivárogtak be az új áramlattal, vagy esetleg milyen más analógiák adódnak?
– Az MSZMP KB által 1966-ban elhatározott és 1968-ban életbe léptetett új gazdaságirányítási rendszer minden ipari vállalatot érint,

vagy vannak olyan ágazatok, mint például a gyógyszeripar, melyek ki vannak ebből zárva?
– A kormány által szabályozott árakról most rátérnek a piaci árakra. Az árakat kizárólag a kereslet és a kínálat aránya határozza meg (és ezért sokkal magasabb is lehet, mint az előállítási költségek), vagy a termelés valamiféle elemzését is figyelembe veszik?
– A reform egyik célja a munkások anyagi érdekeltségének növelése a termelésben. A vállalatok hasznát, profitját hogyan osztják el? Főként: van-e különbség az elosztásnál munkások, technikusok és vezetők között?
– Részt vesznek-e a munkások a határozatok hozatalában, amelyek a vállalat termelésére vonatkoznak? (A termelés ritmusára, idejére, új gépek bevezetésére vonatkozó részkérdésekben, vagy a határozatokat csak a vállalat vezetői hozzák?) Milyen a kapcsolat a vállalatok vezetői és dolgozói között?
– A reformmal jár-e olyan veszély, hogy a modernebb illetve kevésbé modernebb felszerelésű gyárak munkásainak jövedelme között különbség alakul ki?
– A reform keretében van-e olyan terv, melynek értelmében a különböző vállalatok reklámozhatják saját termékeiket? Ha igen, milyen formában? A fogyasztási cikkeket termelő vállalatok piackutatással is foglalkozhatnak a termelésük tervezésénél?
– A reform az elosztó vállalatokat is érinti?
– A dolgozók közvetett úton is részesülnek jövedelemben, ingyen szolgáltatások révén, mint például az egészségügy vagy a kultúra területén? Várható-e ilyen téren pozitív irányú változás, ingyen vagy áron aluli szolgáltatások és javak révén?

A *Rudé Právo* 1968. június 21-én, vasárnap „Teljes felelősségünk tudatában" címmel közölt szerkesztőségi cikket. A nagy visszhangot kiváltó írást a CSKP politikájának – általában a megkezdett kommunista reformok – védelmében publikálták. „Tudjuk, hogy Csehszlovákia csak szocialista országként, csak a szocialista államközösség tagjaként tudja megtartani függetlenségét és szuverenitását, ugyanakkor államunk minden egyszerű embere tudja, hogy a régi vezetőség hibájából, melynek élén Novotný állt, mennyit károsodott a szocialista eszmék tekintélye, a kommunista párt tekintélye. Szeretnénk visszaadni az embereknek – nálunk és külföldön a szocializmus iránti bizalmat. *Ugyanakkor nem titkoljuk, hogy a szocializmus ellenségei országunk határain túl, elsősorban nyugati szomszédjaink, sajátosan magyarázzák a szocialista megújhodási folyamat tartalmát.* "

1968. július 25-én, csütörtökön a *Népszabadság* „Miben van vitánk a csehszlovák elvtársakkal" címmel szintén szerkesztőségi cikket közölt. „Annyiszor elmondottuk már, szinte felesleges ismételni, hogy kezdettől fogva egyetértettünk és egyetértünk a csehszlovák testvérpárt januári plénumán elhangzott új irányvonallal, azzal, hogy elhatárolták magukat

a múlt torzításaitól, a törvénysértő perektől s a korábbi szektás, szubjektivista vezetés más hibáitól. A mi pártunk nem véletlenül az 1956-os magyarországi ellenforradalmat előidéző okok közül az első helyre tette a korábbi vezetés hibáit és bűneit. Ha valaki, akkor mi megértjük tehát csehszlovák elvtársaink törekvéseit, amelyek arra irányultak és irányulnak, hogy a január előtti múlt, a régi vezetési módszerek ne térjenek vissza. Ebben nem volt és nem lesz köztünk vita." Kiemeli ugyanakkor a politikai határvonalak tisztázását, mintegy a reform stabil keretek közé való beszorítását, jól követhető állami ellenőrzését is, hiszen „a határvonalat jobbra is meg kell húzni, s a határozott fellépés szükséges a jobboldallal szemben is. Enélkül mindenféle megújhodás, demokratizálódás parttalanná válik […]." A cikk zárása a magyar reform kockázatát, annak megvalósulását féltette. „Csehszlovákiában ennek az évnek az elején szükségszerű elhatározás történt. *Mi sajnáljuk a legjobban*, hogy később egyre több olyan elem keletkezett, amely minket is vitára kényszerít. Sajnáljuk ezt elsősorban a baráti cseh és szlovák nép iránt érzett őszinte tiszteletünk, szeretetünk, az irányukban megnyilvánuló féltés és aggodalom miatt. *De nem csak miattuk. Ha Csehszlovákiában megrendülnek a szocializmus alapjai, ha Csehszlovákiában más lesz a külpolitikai orientáció, az minket is közvetlenül érint.* Ez esetben a szocializmus közös ügyéről, *s a legszorosabb értelemben vett magyar ügyről is szó van.*"

Az OKP küldöttsége 1968 áprilisában találkozott a török testvérpárt képviselőivel. Carlo Galluzzi, az OKP Külügyi Osztályának vezetője, a KB tagja és Marat vezették a két delegációt. Marat az év elején megtartott földközi-tengeri antiimperialista találkozó ügyében kért személyes tájékoztatást. A konferencián nem csupán a mediterrán térség kommunista és munkáspártjai vettek részt, hanem „haladó" mozgalmak képviselői is. Az ülésszak zárónyilatkozatát a jugoszláv képviselők tartózkodása mellett fogadták el, hiszen utóbbiak egyaránt felemelték szavukat a szovjet és az amerikai flotta térségbeli jelenléte ellen. Az OKP elvben ugyan igazat adott a JKSZ felvetésének, így helyesnek nyilvánított minden, a térség demilitarizálását támogató kezdeményezést, de meglátásuk szerint a szovjet fekete-tengeri flotta jelenléte egyenes következménye a hatodik amerikai flotta szerepvállalásának, a moszkvai admiralitás katonapolitikai válaszát ezért jogosnak tartották.[15]

Az OKP és a csehszlovákiai bevonulás

Az OKP határozottan elítélte a szovjet beavatkozást. Természetesen a párt nyitottságára jellemző módon, ekkor is elhangozhattak bizonyos ellenvélemények, de a prágai tavasz eltiprására adatott negatív válaszhoz a párt ifjúsági szervei is csatlakoztak. Longo 1968. augusztus 28-án, kedden tartotta meg vonatkozó beszámolóját a KB ülésén, melyet egy

nappal később a fenti szerv és a Központi Ellenőrző Bizottság tagjai zárt körben is megvitattak. Összességében visszautasították, hogy akár egy percig is fennállt volna a kapitalista restauráció lehetősége – erre külön Paolo Bufalini tért ki –, ahogy imperialista fenyegetéstől sem kellett tartani: „a disszonáns vagy szocialistaellenes hangok elszigetelt jellegűek voltak, és a CSKP vezetői teljes egészében ellenőrizték a helyzetet".[16] A párt országos politikáját meghatározó tagok közül Giancarlo Pajetta és Amendola emelte fel szavát a moszkvai lépések ellen. Mindketten egyetértettek Longo beszámolójával. Amendola kiemelte, hogy az olasz kommunisták magatartása szoros összhangban állt a náciellenes mozgalom idején, valamint az azóta eltelt 23 év alatt kifejtett egész tevékenységükkel. Követendő irányvonalnak Gramsci és Togliatti tanításait jelölte meg, jelen helyzetben különös hangsúlyt helyezve utóbbi jaltai emlékiratára.[17] Véleményét a következő megjegyzéssel zárta: „[…] *nem várhatjuk, hogy a kapitalista kizsákmányolás alóli felszabadulást meghozzák világkampányok, mint ahogyan a kínai kommunisták ezt szeretnék, de az sem várható, hogy ez megvalósul a szocialista országok akciója révén, mint ezt a szovjet elvtársak, úgy látszik, hiszik*".[18]

Pajetta kijelentette, hogy Moszkvában kompromisszumot, nem pedig egyezményt kötöttek. E megkülönböztetést az olasz kommunisták nagyon lényegesnek tartották. Mindenesetre az említett kompromisszum kiküszöbölt egy katasztrófát. A tényállás szerint a CSKP vezető csoportjának egysége felülkerekedett azokkal szemben, akik bizonyosak voltak abban, hogy ez az egység már széthullott. Pajetta kedvezőnek ítélte, hogy az olasz mellett több más, köztük a francia, a finn, a spanyol, a skandináv és a japán kommunista párt is elhatárolódott a szovjet beavatkozástól. Mind támogatták az olasz KP javaslatát a nemzetközi (kommunista) szervezetekben működő szélesebb ellenzék kialakítására, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a jövőben így akadályozhassák – ha úgy tetszik vétózhassák – meg egyes szocialista államoknak (elsősorban a Szovjetuniónak) a nemzetközi munkásmozgalom alapértékeit sértő politikai-katonai lépéseit.

Nézetük szerint a Varsói Szerződés beavatkozása részét képezte a tömbök logikájának, és meg kívánta törni azt a megújhodási folyamatot, mely az első kísérlet volt arra, hogy a keleti blokk országain belül tudomást vegyenek egy, a termelőeszközök magántulajdonát megszűntetett társadalmon belüli ellentmondásokról, és ezeket a hatalmi alapstruktúra alapján igazságosan rendezzék.[19] Vitathatatlan kiindulópontként kezelték a kommunista párt, a szocialista út valamint a szocialista társadalom demokratikus megújhodása és (majdani) megszilárdulása melletti elkötelezettségüket. Hittek abban: a CSKP a nehéz körülmények ellenére visszanyeri függetlenségét és teljes cselekvési szabadságát, mellyel előre tudják vinni a szocialista társadalom megújhodásának gondolatát, miközben határozottan *megvédik a szocialista vívmányokat bárminemű kockázattal és felszámoló kísérlettel szemben.*[20]

„Ebben az irányban kívánva előrehaladni, azzal a kéréssel fordulunk most az érdekelt pártokhoz és kormányokhoz, elsősorban az SZKP-hez és a Szovjetunió kormányához, tegyen meg minden szükséges intézkedést annak érdekében, hogy a csapatok kivonásával gyorsan helyre álljon a normális élet Csehszlovákiában. Véleményünk szerint ez ma az első lépés, amelyet meg kell tenni annak érdekében, hogy begyógyuljanak a sebek, hogy a szocialista országok közösségén belül a kapcsolatok – minden egyes ország függetlenségének és szuverenitásának tiszteletben tartásával – alapul szolgálhassanak a minden téren történő együttműködés megjavítására és az egység igazi megszilárdítására. […] Arra van szükség, hogy minden egyes párt autonómiájának és függetlenségének tiszteletben tartása mellett megtaláljuk annak módját és formáját, hogy a nyugat-európai kommunista és munkásmozgalom *számára közös találkozópontokat és célokat tűzzünk ki*. "

A kommunista és munkáspártok további értekezletét értelmetlennek tartották mindaddig, amíg a csehszlovákiai helyzet nem nyer végleges és megnyugtató rendezést. Longo természetesen visszautasította Ambrogio Donini bírálatát, aki felszólalásában elítélte a pártvezetőséget azért, mert rosszallását fejezte ki az ötök csehszlovákiai közbelépése miatt, és hangoztatta, hogy szembenállásával a burzsoá propagandának ad tápot.

Érdemes ismét szó szerint idézni Longo szavait, aki kiválóan menedzselte a válságot, egyszerre utasítva vissza az olasz szocialisták és szocdemek vádjait, miközben élesen elhatárolta magát és pártját a szovjetektől**.** „A ténybeli megfontolások a csehszlovákiai helyzettel kapcsolatban véleményünk szerint elválaszthatatlanok azoktól az elvi motívumoktól, amelyek arra indítottak bennünket, hogy világosan elutasítsuk a katonai intervenciót. Ezek az elvi motívumok, amelyeken egész elméleti munkánk és politikánk nyugszik, minden egyes kommunista párt autonómiájának és minden egyes ország függetlenségének tiszteletben tartására alapozódnak, valamint arra a követelményre, hogy *töretlenül fejlődjék a szocialista demokrácia".*[21]

Beszédének további hívószavai a Szovjetunió tekintélyének kiszélesítése és a békés együttélésre való törekvés voltak. Ezzel kimondatlanul, ismét a prágai beavatkozást bírálta, és a keleti nagy testvér presztízsveszteségéről szólt. Fontos kiemelni, hogy nem szakított Moszkvával, de az OKP függetlenségének példájaként éles kritikát engedett meg magának. Politikájukat a Gramsci–Togliatti ideológiai tengely mellett a XX. kongresszus során lefektetett alapelvekre építették, és pont ezzel tették nyilvánvalóvá a brezsnyevi–gromikói külpolitika „árulását". „Nos meg kell mondanunk, hogy ezzel a vonallal szemben áll a csehszlovákiai beavatkozás, szemben áll a politikai és a polgári élet tagolásának főbb problémáival, a nézeteknek a szocialista országokban való szembesítésével és összecsapásával kapcsolatos bárminő korlátozó szemlélet, akárcsak minden olyan tendencia, amely egy más párt vagy más állam belügyeibe való – akár fegyveres – beavatkozásra irányul". [22] Az OKP által javasolt

megoldás alapelemei az elemző, kutató vizsgálat és az összehangolt nemzetközi (kül)politika voltak. Ezzel kívánták újra elhelyezni az olasz pártot a nemzetközi munkásmozgalom térképén, többször hangsúlyozva a nyugati kommunista mozgalom önkéntes voltát, így demokratikus viszonyok között mérhető támogatottságát, (közéleti) erejét. A lapok újbóli leosztása, a külpolitikai lépések előzetes egyeztetése megfosztotta volna Moszkvát már-már természetesnek tűnő lépéselőnyétől, és a Varsói Szerződésen belüli politikai monopóliumától. Longo ezért ahol csak tehette, a Karlovy Vary-i értekezlet fejleményeire hivatkozott, hiszen az azóta eltelt időszakban egyetlen más KP sem tanúsított olyan merészséget és kezdeményezőkészséget, különösen a szocialista országokban, amely megfelelt volna a helyzet reális értékelésének. A létező szocializmus politikai passzivitása elfojtott minden változásra irányuló kezdeményezést. „Mi az oka ennek a kisebb lendületnek, amely néha azt a benyomást kelti, hogy a szocialista országok az európai kezdeményezést illetően inkább várakozó, mint mozgó vagy támadó pozíciót foglalnak el? Ez olyan téma, amely kétségkívül mélyebb elemzést érdemel. Anélkül azonban, hogy a teljességet igényelnénk, azt válaszolhatjuk, hogy ez a *hiányos kezdeményezés* , úgy tűnik, a helyzet olyan értékelésében gyökerezik, amelynek központjában az az állítás szerepel, hogy az *imperializmus nem vált erősebbé, de agresszívabb lett*. Az, hogy az imperializmus állandóan folytatja támadását vitathatatlan. Mi ezt nagyon jól tudjuk mivel naponta meg kell mérkőznünk propagandájával és ideológiai tevékenységének különböző formáival […] Mi azonban mindig ügyelünk arra, *hogy ne lássunk mindazokban, akik egy kapitalista vagy neokapitalista ideológia egyik vagy másik aspektusát hirdetik, a kapitalizmus vagy az imperializmus ügynökeit.* Mindig ügyelünk arra, hogy eszmei hódításra törekedjünk akcióinkkal, bízva a marxizmus érvényességében és életerejében. S ezt nem eredmény nélkül tesszük egy olyan országban, ahol a tömegkommunikációs eszközök döntő többsége – kezdve a ma már legnépszerűbbel, a televízióval – ellenségeink kezében van."[23]

Longo ügyesen használta a politikai ellenfél és ellenség fogalmakat. A tömegmédiumok esetében, a helyzet dramatizálása érdekében az utóbbiakról beszélt, de a nemzetközi politikában a kevésbé megosztó ellenfél kifejezést használta, melyhez általában nem rendelt konkrét országot vagy katonapolitikai szövetséget. Így sokszor, a szövegkörnyezettől függően pont a Szovjetunió vált az aktuális politikai ellenfél szinonimájává. A vitára alapozott demokratikus egység értelmezésük szerint még véletlenül sem lehetett volna bürokratikus jellegű.

Togliatti után Longo is sokszor kiemelte, hogy nagyon kevés segítséget kaptak a XX. kongresszus ideológiai alapvetéseinek hathatós képviselése terén. Pont azoktól az országoktól kapták a legkevesebbet, ahol már testvérpártok irányították a társadalmi élet egészét. „Mi több, az a benyomásunk, hogy pontosan annak hangsúlyozásával, amit ideológiai agressziónak neveznek, ez a segítség csökken. Másoknak, mélységesen

másoknak kell lenniük azoknak a szükséges és elengedhetetlen tanulságoknak, amelyet az összes kommunista és munkáspártoknak teljes egészében le kell vonniuk a csehszlovákiai katonai beavatkozás hibájából. A külpolitika terén nagyobb lendületet várunk – Európát illetően – a biztonságért és a tömbök túlhaladásáért folytatott harcban."[24]

Longo – hogy egyben látványosan demonstrálja hűségét a marxi-lenini ideológiai közösséghez, melynek vezetőjeként továbbra is Moszkvát ismerte el! – elítélte az Egyesült Államok vietnami agresszióját is. Meglepő taktikai húzással nem állította párba (nyilván nem is lett volna jogos, de kínálkozott az analógia!) a két katonai akciót, de mindkét sajnálatos folyamatot a nemzetközi biztonságpolitika, közelebbről a két nagy katonai tömb szembenállásának kritikájaként használta.

Az MSZMP képviseletében Száll József római nagykövet találkozott Galluzzival és az olasz KB több tagjával. A jelentés csak 1968. augusztus 31-én keletkezett,[25] a hosszas egyeztetések folyományaként. Az olasz kommunisták a helyzethez képest minden követ megmozgattak, hogy fenntartsák kapcsolataikat a kelet-európai testvérpártokkal, köztük a magyarral is. Feltehetőleg ők is tudtak Kádárnak a komáromi és az ágcsernyői találkozókon tanúsított magatartásáról, ahol támogatta, de ugyanakkor mértékletességre, óvatosságra is intette fiatal szövetségesét. A kétoldalú érintkezés csak az NDK irányában fagyott be. Mind Róma, mind Budapest jól tudta, hogy kényszerpályán mozognak a partnerek. A csehszlovák helyzet normalizálását a tárgyalások felújításában és az egyeztetéses megoldásban látták.

Száll beszámolójából kitűnik, hogy az OKP naprakész információkkal rendelkezett a prágai eseményekről, így a TASSZ híradásaitól függetlenül meg tudta ítélni a politikai helyzetet. Az OKP régi, tapasztalt párttagjait küldte nyaralásra Csehszlovákiába, és ők az „ötök" bevonulási kommünikéjével ellentétes dolgokat tapasztaltak. *„Nem látták nyomát az ellenforradalmi veszélynek."*[26] Olasz részről sérelmezték, hogy semmilyen irányadást nem kaptak szovjet oldalról, így a katonai akció teljesen váratlanul érte őket. Kétségbe vonták a CSKP vezető szerepét hiányoló szovjet nyilatkozatot is, hiszen a válság perceiben a csehszlovák vezetés rendelkezett még bizonyos tekintéllyel a tömegek előtt, és képes volt az ország és saját politikai munkájának az irányítására.

Nemzetközi vonatkozásban a prágai bevonulás segítette Nixon megválasztását, teljesen bonyolulttá tette Kuba jövőjét, és akadályozta a vietnámi kérdés megoldását. Az öt ország akciója után erősen kérdésessé vált az európai biztonság kérdésében való előrejutás lehetősége, és a Karlovy Varyban hozott határozatok megvalósítása. A katonai blokkok felszámolásáért indított harc pedig egyenesen reménytelen helyzetbe került. A nemzetközi munkásmozgalomban tapasztalt károkat még súlyosabbnak érezték, hiszen joggal feltételezték, hogy a Szovjetunió világszerte presztízsveszteséget szenved. Az OKP vezetői kizárólag a szovjet vezetés személyes tévedésének minősítették az intézkedéseket, ezzel

vetve gátat annak, hogy a párttagság és a pártonkívüliek a „rendszer kérdését vessék fel és a rendszerrel azonosítsák a megtett, szerintük nem jól időzített és nem szükségszerű intézkedéseket."[27]

A moszkvai tanácskozás végleg lekerült a napirendről, és a bevonulás négy „szövetséges" résztvevőjének pártjai részben el is szigetelődhettek, teret engedve ezzel a kínaiaknak és a velük rokonszenvezőknek – érvelt Galluzzi.

Különösen kártékonynak látták a csehszlovák események keltette válság hatását az olasz belpolitika várható fejleményeire tekintettel. Ismét szavazatvesztéstől, a kereszténydemokratáktól a szocialistákig összezáródó ellenséges frontvonaltól tartottak, ami jelentősen befolyásolhatta a párt népszerűségét és megakadályozhatta, hogy az OKP konstruktívan bekapcsolódjon a parlamenti többség munkájába, ezzel elősegítve az olasz társadalmi fejlődés különböző folyamatait.

A prágai bevonulás pillanatában Giancarlo Pajetta és Longo Moszkvában, míg Amendola Bulgáriában tartózkodott. Figyelemre méltó a tény, hogy még így sem tudtak semmit a Csehszlovákia ellen készülő katonai akcióról.

Száll jelentésében tolmácsolt személyes benyomása mindenképpen pozitív volt az olasz fél lépéseit illetően. „Az olasz pártvezetés törekszik a helyzetet jobban megérteni és ennek következtében a korábbi álláspontját nagyon lassan és fokozatosan módosítani."[28] Budapesten mindenestre tudták, hogy nem vihetik kenyértörésre nyugati, elsősorban olasz és francia testvérpárti kapcsolataikat, igaz az olasz KB is érezte a magyar fél vonakodó kötelességtételét. A bevonulás utáni napok, hetek a helyzet értelmezésével és sokszor egymásnak gyökeresen ellentmondó magyarázkodással teltek. Tisztán katonai értelemben a szovjet hadsereg megszálló akciója tökéletesen előkészített és sikeres volt, ugyanakkor a moszkvai külügyi vezetés ismét alkalmatlannak mutatkozott a presztízskárok helyrehozatalában – amennyiben erre egyáltalán fel lehetett készülni. Mindenestre komoly naivitást tételezett fel szovjet részről a nyugati KP-k elvárt lojalitása, míg utóbbiak pont a prágai ősz hatására kezdtek egyre inkább távolodni Moszkvától, egyben Budapesttől is. Az MSZMP vezetése a lehetőségekhez képest „lekövette" az OKP és az FKP mozgását, de a Szovjetunióhoz fűződő alárendelt szerepe megakadályozta a kitörés valódi lehetőségét.

Mivel Longo a bevonulás pillanatában nem tartózkodott Rómában, az olasz PB első ülése az ő távollétében fenntartotta a korábbi álláspontot. Ezt Száll érvelése szerint befolyásolhatta az is, hogy a „csehszlovák helyzet teljesen kialakulatlan volt még, a moszkvai megbeszélések még nem fejeződtek be, és annak kilátásairól információkkal nem rendelkeztek".[29]

A moszkvai „tárgyalásos megegyezés" után Longo kis mértékben, de módosította az ő és pártja álláspontját. A KB előtt tartott beszámolójában, amelyet az MTI is átvett, kifejezte a szolidaritás szükségességét az

SZKP-val és a többi keleti testvérpárttal, ugyanakkor megismételte a párt már korábban közreadott véleményét az augusztus 21-i eseményekkel kapcsolatban. Az OKP nem véletlenül elevenítette fel az összefogás gondolatát, hiszen tartott egy esetleges olaszországi és nyugat-európai kommunistaellenes kampánytól. Kiemelték az atlantizmus és a reakciós erők elleni harc oly sokszor emlegetett fontosságát, mégis nem sokkal később a szovjet beavatkozás tanulságai késztették őket a kereszténydemokratákkal való összefogásra, és álltak be a NATO védőernyője alá.

Száll szavaival: „Személyes véleményem szerint bizonyos további fejlődést mutat tartalmi tekintetben is Longo elvtársnak a Központi Bizottságban elhangzott zárszava. Ugyancsak pozitívan kell értékelni: a KB irányelvei nyomán a PB elhatározta, hogy eszmecserét folytatnak a fontosabb testvérpártok vezetőivel, azokkal a pártokkal is, amelyek részt vesznek a csehszlovákiai akcióban."[30] A magyar külügyes sietett leszögezni, hogy minden szocialista ország római nagykövete Budapesthez hasonlóan értékelte a helyzetet. Prága római követségéről azonban ő is hallgatott. Különösen a szovjet delegációt zavarta – érthetően – az olasz KP magatartása.

Az OKP MSZMP-t is érdeklő belső harcainak középpontjában Amendola térnyerése állt, aki Száll értékelése szerint egyértelműen az olasz belpolitika érdekeinek rendelte alá a párt „internacionalista kötelezettségét". „Elsősorban az határozza meg állásfoglalását, hogy a többi olasz politikai pártok hogyan fogják fogadni nyilatkozataikat, azok javítanak vagy rontanak-e a pártnak a választás idején kialakult viszonyán a szocialista és katolikus tömegekhez, és ezért inkább *félreteszik, sőt nem veszik tekintetbe a nagyobb történelmi összefüggéseket, és a nemzetközi munkásmozgalom követelményeit*. Mindezek a bírálatok természetesen helytállóak, és azokkal egyet is lehet érteni."[31]

Száll nem győzte hangsúlyozni az OKP nyugati befolyását, hiszen jól tudta, hogy a mediterrán térség baloldali mozgalmaira Longo sokkal nagyobb befolyással bír, mint Brezsnyev és a távoli Moszkva – főleg a prágai tavasz után. Az olasz párt számára, „amely eddig a szocialista eszme és az emberi haladás egyik legfontosabb bázisa volt a kapitalista világban*, a párttal való egység újrateremtése kikerülhetetlen történelmi szükségesség*."[32]

Bár a két párt érvei szöges ellentétben álltak egymással – Száll javaslata alapján is –, minden tőlük telhetőt igyekeztek megtenni, hogy „ismét létrejöjjön elvi alapokon a sajnálatosan megbomlott egység". Az MSZMP berkeiben ismét joggal reménykedhettek a helyzet kedvező fordulatában, hiszen az OKP korábban, így 1956 esetében is, részben átértékelte álláspontját. Ennek megfelelően az 1968 szeptemberének második hetében Budapestre érkező Giancarlo Pajettát a magyar állampárt legmagasabb szintű vezetői fogadták.

Az MTI 1968. szeptember 13-án készült bizalmas jelentésében hivatkozott az AFP kommentárjára, melyben Pajetta és Cossutta budapesti

látogatását pozitívnak minősítették. Értesülésük szerint a magyar és a román vezetők a legnagyobb megértést tanúsították az olasz álláspont iránt, mely szerint a csehszlovákiai normalizálást a kommunista és munkáspártok soron következő moszkvai értekezlete előtt végre kell hajtani. Ellenkező esetben szakadás fenyegette volna a munkásmozgalom már így is törékeny egységét. Az olasz kommunista vezetők megelégedéssel vették tudomásul, hogy a románok és a jugoszlávok támogatták elképzeléseiket, a magyar párt részéről pedig jóakaratú megértéssel találkoztak.[33]

Széles visszhangot keltett az olasz sajtóban, hogy Koszigin és Černik Prágában aláírták a megállapodást a szovjet csapatok további csehszlovákiai tartózkodásáról. A *Messaggero* az eseményeknek vezércikket is szentelt az „Utolsó fejezet" címmel. „Prágában való jelenlétükkel a szovjetek megünnepelték, nem csak azt, hogy tankokkal fizikai erőszakot alkalmaztak egy néppel szemben, hanem a tizenkét év óta hangoztatott kötelezettségek, ígéretek és eszmei követelmények megtagadását is. Sárba taposták mindazt, amit 1956 óta mondtak a szocializmusba vezető utak különbözőségének jogosságáról és a szocialista országok függetlenségéről, melyet maga Brezsnyev erősített meg két évvel ezelőtt." A *Tempo* szerint Koszigin rövid látogatása Prágában az akasztófa-megállapodás jóváhagyására szolgált csak.[34]

1969. január 26-án Bolognában került sor az OKP XII. kongresszusára, melyet a megoldatlan problémákról (a Karlovy Vary-i határozatok, tömbök felszámolása, kínai aktivitás, csehszlovák helyzet) folyó nyílt vita jellemzett. A kongresszust előkészítő okmány diskurzusában szólalt fel Alessandro Natta is. Szerinte a katonapolitikai tömbök korszaka már lezárult, a hidegháború teremtménye tehát túlhaladottá vált. A békés egymás mellett élés politikájának alapvető célkitűzése: a nemzetek önállóságáért és függetlenségéért, a társadalmi és politikai választások szabadságáért, minden ország szabad haladásáért való tenni akarás és konkrét tettek. Natta egy olyan olasz külpolitikát álmodott meg, mely a tömbök, így a NATO felszámolására törekszik. Meglátása értelmében a középbal koncepció életképtelen, és megérett az idő egy utóbbival szembeni demokratikus alternatívára.[35] Bár Longo nem említette nevén a csehszlovák válságot, mégis kemény szavakkal utalt az alig két hónappal korábbi eseményekre. „Mozgalmunkban ma az a tényleges probléma vetődik fel, hogy történelmien és konkrétan tudjuk értékelni a forradalmi folyamatoknak ezt a különbözőségét, hogy fel tudjuk tárni e forradalmi folyamatok közös alapját és ne veszítsük el azok értelmét, ne engedjük, hogy azokat elfojtsák azon különbözőségek és ellentétek, amelyek a forradalmi fejlődések során jelentkezhetnek." Ezzel összefüggésben találóan Togliattit idézte: „A kommunista mozgalomnak nem csak nemzeti, hanem nemzetközi téren is egységesnek kell lennie. Ezt az egységet kétféleképpen lehet értelmezni. Lehet értelmezni kívülről jövő kényszer eredményeként, mások utasításának gépies átültetése és szolgai

utánzása következményeként. Ezt elutasítjuk. *Lehet viszont olyan egység is, amely az egyes tapasztalatok különbözőségében és eredetiségében jön létre, amely a kölcsönös kritikai szellemből táplálkozik, s amely az egyes pártok autonómiájában erősödik.* Erre a második fajta egységre van szükségünk. Egységesnek kell lennünk, mert azonosak az elveink és ugyanazt a célt követjük. Egységünk előképe annak a nemzetközi társadalomnak, amelyért harcolunk, amelyben minden nép egyenlő, szabad, testvér lesz."[36]

A fenti sorokból kiolvasható, hogy a majdani olasz-szovjet kommunista távolodás, az eurokommunizmus születése tulajdonképpen kódolva benne rejlett az OKP és az SZKP gyökeresen eltérő marxizmus-értelmezésében. Ebből a nézőpontból vizsgálva az eseményeket a sorozatos konfliktusok a Szovjetunió egyes lépései hatására előre megjósolhatóak voltak. Mégis a két párt sorsa szorosan összefüggött. Longo erre utalva megjegyezte, hogy a „szocialista világ védelme kétségkívül olyan probléma, amelynek minden kommunista pártot, minden demokratát, minden fejlődő és haladó mozgalmat foglalkoztatnia kell".[37] A megjegyzés ismét kétértelmű volt, hiszen akár a prágai reformok, az „emberarcú szocializmus" védőbeszédeként is lehetett értelmezni. Ezért hozzá is tette: „a problémát azonban ma a jelenlegi realitások, sokrétűségek és a jelenlegi összetevők szemszögéből kell vizsgálni, amelyek elősegíthetik annak megoldását. Ezen összetevők mindegyike fejlődésének meg vannak a maga különböző okai." Legsúlyosabb állítását pont a fentiek folyományaként, logikai továbbgondolása eredményeként fogalmazta meg. „Miből keletkeztek és keletkeznek ezek a véleménykülönbségek, ellentétek és szakadások? A legegyszerűbb válasz, ami azonban nem kielégítő, az, hogy ezek ilyen vagy olyan párt jobb vagy baloldali elhajlásaira vezethetők vissza, és hogy a megoldást – mint az elmúlt napokban írták – »a marxista-leninista elvektől való mindennemű elhajlás elleni, valamint a nacionalista, dogmatikus és revizionista torzulásokkal szembeni kérlelhetetlen harcban« kell keresni."[38] A különbözőségek okait objektíven szemlélve kinyilvánította, hogy azok természetszerűen léteznek a különböző szocialista országok valamint kommunista és munkáspártok között. Furcsállta, hogy pont a fentebb elmondottak ismeretében, a Német Szocialista Egységpárt elméleti folyóiratában az OKP álláspontjával kapcsolatban Axen a következőket jegyezte meg: „a kommunista és munkáspártok, valamint a szocialista országok közötti kapcsolatokban a legfontosabb elv nem minden egyes kommunista párt autonómiája és szuverenitása".

Az olaszok érthetően ragaszkodtak az SZKP XXIII. kongresszusán is kinyilvánított véleményhez, az egyenlőség, az autonómia és a mások belügyeibe való be nem avatkozás elveinek szigorú tiszteletben tartásához. Zárszóként pedig, alig burkoltan Moszkvának címezve felelevenítették a Togliatti által megfogalmazott „egység a különbözőségben" elvet. „Ha valóban munkálkodni akarnak az egység ügyén, akkor szigorúan tiszte-

letben kell tartani a pártok, továbbá a szocialista országok autonómiáját, és (konkrét) lépéseket kell tenni annak érdekében. Ha felülvizsgálják, vitatják vagy megsértik ezeket az elveket, ezzel nem használnak az egység ügyének, hanem csak még nagyobb arányú szakításokat idéznek elő. *A különbözőségből kell kiindulni, ha haladni akarunk az egység felé.*"[39]

Giancarlo Pajetta az OKP kezdeményezésére látogatott Budapestre, hogy megbeszéléseket folytasson a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban. 1968. szeptember 9-én érkezett és 12-én reggel utazott vissza Rómába. Ez idő alatt kétszer, szeptember 10-én és 11-én tárgyalt Komócsin Zoltánnal.[40] Pajetta hangsúlyozta, hogy az OKP helytelenítő állásfoglalása a korábbi, az SZKP XX. kongresszusa óta folytatott politikájukból következik, így azt elvi alapon, nem pedig taktikai okok miatt hozták meg. A Vezetőség és a KB egységesnek mutatkozott a határozatok meghozatalában, egyedül Ambrogio Donini szólalt fel ellene a KB ülésén, aki viszont egyetlen érvet sem tudott felhozni álláspontja igazolására. A KB ülésén elutasítottak minden olyan felvetést, hogy szembeszálljanak vagy elszigetelődjenek az öt szocialista ország pártjaitól. Az olasz párt álláspontját gyűléseken, értekezleteken vitatták meg a pártszervezetek, és általában egyetértés mutatkozott. Voltak egyszerű párttagok, akik felvetették, hogy ha a Szovjetunió megtette ezt a lépést, akkor biztosan meg is volt rá az oka. A moszkvai megállapodást kompromisszumnak tekintették, de pozitív tényként értékelték, és – sokat mondóan – nem akartak arról beszélni, hogy milyen módon jött létre. „*Számukra elsődleges, hogy semmi olyat ne tegyenek, ami nem támogatná azt a csehszlovák csoportot, amely a fenti szerződést Moszkvában aláírta.*" Pajetta szerint a *Pravda* és a *Tribuna Ludu* egyes cikkei viszont éppen ezt a csoportot hozták nehéz helyzetbe. Nem tudták, hogy az öt szocialista ország pártjai hogyan vélekednek az 1968 őszén hatalmon lévő csehszlovák vezető csoportról, illetve, hogy képesnek tartják-e őket a megállapodás végrehajtására. Az OKP vezetősége a csehszlovákiai helyzet normalizálásának alapvető feltételét a szocialista országok csapatainak kivonulásában, a CSKP autonómiájának, önálló működésének helyreállításában látta. A moszkvai megállapodást mindkét félnek teljesítenie kell! – hangoztatták.

A (moszkvai) nemzetközi nagytanácskozással kapcsolatos előzetes véleményüket Longo már egy korábbi lapinterjújában közölte. *Abból indultak ki, hogy az akkori helyzetben nem lehetne elkerülni a csehszlovákiai események eltérő megítéléséből származó vitát, amely nem pozitív eredményt, hanem a szembenállás további elmélyülését, legrosszabb esetben nyílt szakadást eredményezne.*

„Értékelésük szerint a helyzet most súlyos, súlyosabb, mint 1956-ban volt. Úgy vélik, hogy tíz éves munkájuk az európai biztonságért, a NATO ellen, a baloldali erők egységének megteremtéséért vált kérdésessé, és újra problémát jelent több olyan elvi kérdés, mint a békés egymás mellett élés, a békés átmenet a szocializmusba, a szocialista építés demokratizmusa, a többpártrendszer lehetősége stb. Érzéseik a Szovjetunióval

szemben mély megrázkódtatást szenvedtek. Pártjukban, kádereikben mélyen gyökerezik a Szovjetunió iránti szimpátia, de az olasz elvtársak érzik ezt a sebet. Számolnak ezzel, súlyos károkat kell helyrehoznunk, és ezt közösen kell tennünk. Aggódtak amiatt, hogy az ilyen válságok tíz évenként ismétlődnek. Úgy látják, hogy a szocialista országok államközi kapcsolatai ránehezednek a pártközi kapcsolatokra. Aggódnak amiatt is, *hogy mindig csak egyfajta szocialista modellt hajlandóak elfogadni.* Úgy vélik, hogy a szocialista országok határait tekintjük a szocializmus határainak, és ezt olyan módszerekkel tesszük, amelyek akadályozzák a szocializmus térhódítását. Pajetta elvtárs ismételten kérte, hogy higgyünk őszinteségükben és megrendülésükben."

Az FKP és a csehszlovákiai bevonulás

A Francia Kommunista Párt az elsők között foglalt állást a csehszlovákiai katonai akcióval kapcsolatban.[41] Bár elutasították a szovjet (válasz)lépéseket, mégsem határolódtak el az OKP-re jellemző elvi megalapozással. A párt politikai bizottsága augusztus 21-én délelőtt hozta nyilvánosságra első közleményét, amelyben „meglepetésének és helytelenítésének ad kifejezést a prágai katonai beavatkozással kapcsolatban". A közlemény szerint „a kommunista pártok között felmerülő problémákat két- és többoldalú találkozók keretében sorra kerülő elvtársi vitákban kell megvizsgálni, és megoldani minden ország szuverenitásának, minden párt szabad döntési jogának tiszteletben tartásával és a proletár internacionalizmus szellemében". A közlemény utalt arra, hogy az FKP ezt az álláspontját az elmúlt időszakban már több alkalommal kifejtette; a csehszlovákiai események negatív aspektusai miatt érzett aggodalmának kifejezése mellett azt is leszögezte, hogy „a CSKP-re hárul a feladat, hogy fellépjen a szocialistaellenes elemekkel szemben, hogy megóvja és továbbfejlessze a szocialista vívmányokat."[42] Az OKP-hez hasonlóan felhívták a figyelmet az esetlegesen nyíltan szovjet-, alig burkoltan kommunista-, ki nem mondva szocialistaellenes (atlantista) kampány veszélyeire. A moszkvai csehszlovák-szovjet tárgyalások megindulása után az FKP Politikai Bizottsága augusztus 25-i keltezéssel nyilatkozatot tett közzé, amelyben a (PB) „annak a reményének ad kifejezést, hogy a Moszkvában folyamatban lévő tárgyalások végül is a csehszlovák kormány és a csehszlovák párt szuverenitásának helyreállításához fognak vezetni". A nyilatkozat a csehszlovákiai helyzet normalizálásának egyik (elő)feltételeként a Varsói Szerződés csapatainak Csehszlovákiából való kivonását tűnteti fel. A moszkvai tárgyalásokat követen az FKP PB először augusztus 27-én, majd szeptember 2-án adott ki újabb nyilatkozatot a szovjet és a csehszlovák vezetők között augusztus 27-én létrejött megállapodásról és az azt követő fejleményekről. A szeptember 2-i nyilatkozat röviden összegzi a megállapodás lényegét, pozitívan értékelve azt a tényt, hogy

a megállapodásra sor kerülhetett. Megállapítja, hogy az FKP kezdettől fogva helytelenítette a katonai beavatkozást és a válság politikai megoldását szorgalmazta. „Az FKP minden tőle telhetőt el fog követni, hogy elősegítse a megállapodás tényleges és gyors végrehajtását, mindkét fél részéről, elkerülve minden olyan akciót, amely ezt akadályozhatja, illetve késleltetheti […].” Zárásként a nyilatkozat ismét kitért a nemzetközi kommunista mozgalom egységének fontosságára és arra, hogy az FKP erősíteni kívánja baráti kapcsolatait valamennyi testvérpárttal, köztük az SZKP-vel is az egyenlő jogok, minden párt szabad döntési jogának megfelelően. A vezető szervek hivatalos állásfoglalásai mellett a francia pártsajtó rendkívül nagy terjedelemben közölt híranyagokat, nyilatkozatokat, kommentárokat és elemezéseket a csehszlovákiai helyzetről. A katonai akciót követő napokban a párt napilapja – az FKP hivatalos állásfoglalásnak megfelelően – következetesen olyan fényképekkel illusztrált írásokat közölt, melyek kiválóan igazolták a beavatkozás teljes értelmetlenségét, annak teljes elutasítását mind a kormány, mind a csehszlovák állami szervek illetve a CSKP, és végső soron, de legerősebben a nép részéről. Sorra leközölték a „legális csehszlovák országgyűlés és egyéb állami intézmények” nyilatkozatait, mindemellett hathatósan támogatták, kiemelt ügyként kezelve, a CSKP és az állami szervek „demokratikusan megválasztott vezetőit”. Véleményük szerint a csehszlovák pártvezetés a tömegek bizalmának birtokában képes lett volna úrrá lenni a nehézségeken, így az 1956-os magyarországi helyzettől eltérően semmi sem indokolta a katonai beavatkozást, így a szovjet pártsajtóban megjelent cikkek egyetlen olyan tényt sem tudtak felhozni, amely 17 nappal a pozsonyi találkozó után olyan fordulatot idézett volna elő Csehszlovákiában, hogy a katonai beavatkozás valóban szükségessé vált volna.

Etienne Fajon és François Billoux a vezetésük alatt működő lapokban mindenekelőtt annak bizonyítására törekedtek, hogy a francia kommunisták állásfoglalásait, elhatárolódásukat a szovjet fellépéstől és külpolitikai doktrínától éppen a Moszkvában hiányolt, és a dél-európai pártokkal szemben kritikaként (inkább vádként) megfogalmazott munkásmozgalmi alaptézisek: az elvhűség és az internacionalizmus, és éppen nem azok hiánya hatja át. Az FKP és az OKP a csehszlovákiai katonai beavatkozást nem opportunizmusból vagy taktikai okokból helytelenítette, csupán az 1960-as moszkvai tanácskozást és annak zárásaként létrejött nyilatkozatot tartották szem előtt, melyben megfogalmazást nyertek a testvérpártok közötti kapcsolatok elvei és mindenkori normái: a függetlenség, a be nem avatkozás és a jogegyenlőség elve. Billoux szerint „a Politikai Bizottságot nem a könnyű taktikázás és az opportunizmus vezette, arról szó sincs, hogy engedett volna az imperialisták és az imperialista ügynökök nyomásának és üvöltésének. A PB-nek a KB által 24 óra múltán jóváhagyott állásfoglalása se nem véletlen (eredménye) se nem improvizált volt. Ez az állásfoglalás egyszerűen az FKP politikájának az alkalmazását jelentette.” Budapestnek részben a saját reformja védelmében (kiemelve

a csehszlovák és a magyar gazdaságirányítási és politikai-társadalmi átalakulást célzó folyamatok közti különbségeket, természetesen az utóbbiak javára), annak érdekében kifejtett érvelései nem kaptak teret sem az olasz, sem a francia sajtóban, akárcsak a többi szocialista ország állampártjának közleményei sem, vagy csak elvétve. Ez alól csak a jugoszláv, a román illetve – érthető módon – a szovjet sajtó (mint az elutasítandó, ezért gyakran idézett vonalvezetés tárgya) képezett kivételt.[43] A *L'Humanité* 1968. augusztus 30-i számában Étienne Fajon az FKP PB tagja válaszolt a *Figaro* vezércikkére, melyben elítélték („az FKP leleplezte magát") a francia kommunisták gyorsan kiadott pozitív nyilatkozatait a csehszlovák-szovjet tárgyalások kimeneteléről. Az említett cikkben Fajon a többi közt a következőket írta: „Már a legelején helytelenítettük a katonai beavatkozást. Erre késztettek bennünket a testvérpártok viszonyára érvényes elvek, a kongresszusainkon hozott határozatok tiszteletben tartása a szocializmus irányába történt haladás és minden egyes kommunista párt függetlenségét illetően. Állásfoglalásunkra abban a tudatban került sor, hogy azzal helyesen szolgáljuk a francia nép és a nemzetközi kommunista mozgalom érdekeit. […] Mihelyt megindultak a tárgyalások a szovjet és a csehszlovák küldöttségek között, egy olyan pozitív megoldásért szálltunk síkra, amely magában foglalja az intervenciós erők visszavonását, a normális állapotokhoz való visszatérést Csehszlovákia szuverenitásának és nemzetközi kötelezettségeinek keretében. […] A tárgyalások befejeztével létrejött megállapodást úgy értékeltük, mint egy lépést előre, és szívből kívánjuk, hogy e megállapodás realizálása megnyissa az utat egy békés és igazságos rendezés irányába."[44]

Korántsem volt ilyen egyértelmű és egységes a párttagság állásfoglalása, a vezetőség alsóbb szinten zavart, ellentmondásosságot tapasztalt: „Személyes beszélgetéseink során sokan elmondták, hogy egyetértenek a szocialista országok által foganatosított katonai intézkedésekkel, az FKP vezetőségének álláspontja elhamarkodott, az egyértelműen elítélő nyilatkozatok előtt[45] konzultálnia kellett volna a pártvezetésnek a szovjet elvtársakkal. Aggodalmukat fejezték ki a szocialista országok pártjai és az FKP közötti kapcsolatok alakulásának jövőjét illetően stb. Beszéltünk olyan elvtársakkal, akik összefüggéseket véltek felfedezni a párt jelenlegi álláspontja és a májusi események alatt tanúsított magatartása között, amikor is az egységes baloldal összekovácsolása, vagy a már meglévő egység megtartása érdekében cselekszik, és ezt tartja elsődlegesen szem előtt."[46]

A vonatkozó magyar jelentés tanúsága szerint (is) a francia KB tagjai a szovjetekkel folytatott beszélgetéseik során hangot adtak azon szándékuknak, hogy „a csehszlovákiai helyzet megítélésében felmerült nézeteltéréseik ellenére, *semmit sem kívánnak tenni, ami ronthatná a pártjaik közötti kapcsolatokat.* Ennek ellenére a párt lapjának, a *L'Humanité*-nek a hasábjain Prágából olyan tudósítások és kommentárok jelentek meg, melyeknek hangneme elfogadhatatlan. A *L'Humanité* szeptember 7-8-án

tartandó ünnepségére még az események előtt meghívták az itt vendégszereplő Alexandrov ének- és táncegyüttest. S amikor most a program konkretizálására került sor, kiderült, hogy a francia elvtársak csak szeptember 7-én szombaton, és nem vasárnap az igazi nagy ünnepségeken engedélyezik az együttes fellépését.

Ellentmondásos az is, ahogyan az FKP KB elhatárolta magát Roger Garaudy szovjetellenes, a Csehszlovákiában augusztus 21-e előtt történteket osztatlan örömmel és fenntartás nélkül elfogadó nyilatkozatától. Ugyan elismerték, hogy utóbbi nem fejezi ki a KB véleményét és értékelését, de nyilvános vagy egyáltalán pártbírálatot Garaudy ezért sem kapott."[47]

Az FKP PB a prágai eseményeket követően kétszer hívta össze a KB-t, az elsőt rögtön augusztus 22-én, a másodikat jóval később, október 21-22-én. A pártvezetés júliusi tapasztalatai akkor keletkeztek, amikor Waldeck Rochet július 15-én Moszkvába és július 19-én Prágába látogatott. Ezek megerősítették a francia PB-t mindabban a meggyőződésében, hogy Csehszlovákiában lehetőség van a politikai megoldásra és feltétlenül elkerülendő az újbóli katonai beavatkozás. „Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a PB és a KB tények alapos ismeretében alakította ki álláspontját."[48] Plisonnier ismertette a KB-val, hogy a PB szeptember 26-án Rochet javaslatára kezdeményezett az SZKP-nél egy első titkári szintű találkozót adott év november 4-én. A párt ezzel kívánta kifejezésre juttatni, hogy „*számára az SZKP-vel való szolidaritás döntő jelentőségű elvi kérdés*". Plisonnier „Az események megerősítik, hogy a párt állásfoglalása helyes" címmel hosszú beszámolót közölt a csehszlovák helyzetről. Elemzésének lényegi megállapításai a következők voltak:

1. A szovjet elvtársaktól kapott információk nem érvénytelenítették a pártnak a csehszlovákiai helyzetre vonatkozó értékelését.[49]
2. A beavatkozás lehetővé tette annak megállapítását, hogy a csehszlovák nép többsége pártja és kormánya mögött állt.
3. Tény, hogy a CSKP időnként „habozott", nem mindig lépett fel kellő eréllyel a szocialistaellenes erőkkel szemben, nem támaszkodott eléggé a munkásosztályra – ezt Rochet is szóvá tette Dubčeknek. Az ellenzéki és jobboldali erők tényked éseinek, kísérleteinek és a nyugati propaganda törekvéseinek lebecsülése nélkül megállapítható, hogy a CSKP nyugalomra intette a lakosságot, és ezzel súlyos incidenseket tudott elhárítani.
4. Még akkor is, ha a beavatkozás nacionalista és szovjetellenes érzelmeket váltott ki a lakosság egy részében, a szocialistaellenes erőknek nem sikerült a rendet megbontaniuk; ha elég erősek lettek volna, provokációt tudtak volna végrehajtani.
5. A pozsonyi tárgyalások utáni tizenhat napban nem változott meg annyira a politikai helyzet, hogy a reakció megfékezésére nem lett volna más megoldás, mint a katonai intervenció.

6. A tények bebizonyították, hogy a Varsói Szerződés öt országának csapatait sem a CSKP vezetősége, sem a csehszlovák kormány, sem a Nemzetgyűlés, sem a köztársasági elnök nem hívta be.
7. A szocialista országok sajtója szüntelenül két fő érvet hangoztatott a beavatkozás igazolására: egyfelől garantálni kell a biztonságot az imperializmussal, nevezetesen a nyugat-német imperializmussal szemben; illetve szembe kell szállni a burzsoázia ideológiai támadásával. Az első érv indokolt, de nehéz elhinni, hogy Csehszlovákiát katonai agresszió fenyegette volna Bonn részéről. A burzsoá ideológia offenzívájával kapcsolatban megjegyezhető, hogy valóban létezik, de ez elmondható a probléma megoldásáról is: az eszmei harc fokozása. Igaz, hogy Csehszlovákiában revizionista vagy felelőtlen elemek behatoltak a propagandamunka egyes szektoraiba, de az is igaz, hogy a cseh pártvezetés már megkezdte a kívánatos változtatásokat.
8. *Minden jel arra mutat, hogy Csehszlovákiában nem volt ellenforradalmi helyzet.*

Ha elfogadásra került volna az FKP 1968. július 17-i javaslata az európai kommunista és munkáspártok értekezletének összehívására, elérhető lett volna a politikai megoldás, elkerülhető lett volna a katonai beavatkozás, és jó néhány nehézségtől meg lehetett volna óvni a kommunista mozgalmat, és elsősorban a Szovjetuniót. Végeredményben három kérdésben keletkezett komoly nézeteltérés a Varsói Szerződés öt országának pártjai, másrészt számos más kommunista párt között, beleértve az FKP-t is:

1. A csehszlovákiai helyzet értékelése; valamint annak elbírálása, hogy mit kell érteni szocialistaellenes tevékenység alatt.
2. A CSKP lehetőségei a helyzet rendezésére.
3. Az igénybe vett módszerek minősége – azok durva beavatkozást jelentenek a CSKP belső ügyeibe.

Plisonnier a franciaországi és nemzetközi sajtó erősödő szovjet- és kommunistaellenes támadásaira célozva rámutatott, hogy a párt ellenfelei sokat tettek azért, hogy rávegyék az FKP-t a Szovjetunió és az SZKP elítélésére. Még a Francia Szocialista Párt is arra buzdította őket, hogy adják fel osztályálláspontjukat, és szakítsák meg baráti kapcsolataikat az SZKP-vel. Ezzel kapcsolatban az FKP a következő feladatokat tűzte maga elé:

1. Újból leszögezni álláspontját a beavatkozással kapcsolatban, és erélyesen visszavágni minden támadásra.
2. Továbbra is bizonyítania kell, hogy Franciaország nemzeti érdeke és a béke ügye a kapcsolatok állandó fejlesztését igénylik a Szovjetunióval és az összes szocialista országgal.
3. Kifejezésre kell juttatni elszántságát az összes demokratikus erők összefogására az egyszemélyi hatalom felszámolásának előkészítése céljából.

A párt 96 megyei pártbizottsága ellenvetés nélkül jóváhagyta a pártvezetés lépéseit. A területi bizottságok csaknem egyhangúan helyeselték a párt vezető szerveinek állásfoglalását. Általában mindenütt, így a pártsejtekben is a párttagok döntő többsége egyetértett a vezetéssel. Raymond Guyot a magyar párizsi nagykövetnek adott tájékoztatása szerint mindössze a párttagság 3–4%-a bírálta a pártvezetést. Az ingadozásokat a következő okokra vezette vissza: *valójában egyetlen párt sem csalhatatlan, egyik sincs biztosítva sem a módszerben, sem a helyzet elemzésében elkövethető hibákkal szemben.* Többen pontatlanul ítélik meg a Csehszlovákiában kialakult tényleges helyzetet, többek között „a burzsoá propaganda zavarkeltő híresztelései miatt, de a szocialista országokból származó anyagok hatására is". Az utóbbival kapcsolatban az FKP vezetői már korábban is szóvá tették, hogy az NDK-ból és a Szovjetunióból a pártvezetés tudta és beleegyezése nélkül terjesztettek brosúrákat és különböző propagandaanyagokat a francia kommunisták között.

Az OKP kelet-európai kapcsolatainak átrendeződése 1968-1969 fordulóján

Az OKP és a Német Szocialista Egységpárt viszonya sosem volt felhőtlen. A hatvanas évek legtöbb, sokáig szándékosan került, ki nem mondott ellentéte került a felszínre a csehszlovák reformok gyökeresen eltérő megítélése kapcsán. 1968 novemberére a két testvérpárt közti, addig is jobbára formális kapcsolatok végleg befagytak. A helyzet tarthatatlanságát kelet-német részről meglehetősen későn vették észre, amikor pedig végre döntésre szánták el magukat, az OKP kongresszusi téziseiben már végleg szakított az előző évek konfliktuskerülő dialektikájával. Az NSZEP megkésve bár, de – tőle szokatlan módon – értékelhető gesztusokat tett Longo pártja felé. Ami évekkel korábban még tárgyalási alapul szolgálhatott volna, 1968 késő őszére nem csak a főtitkár számára vált érdektelenné. Harminc évvel a müncheni egyezmény, szudétanémet területek náci megszállása és a Közép-Kelet-Európában példa nélküli, demokratikus intézményrendszerrel bíró csehszlovák állam felbomlasztása után, ismét német katonák keltek át az Érchegységen. A két „bevonulás" ideológiai hátterének különbségei nyilvánvalóak, mégiscsak – függetlenül eltérő következményeiktől – egy szuverén állam belügyeibe való durva beavatkozásként értékelhetőek. Érezve az ötvenhatos magyar események és a prágai bársonyos reformok társadalmi háttereinek különbözőségét, és tanulva a magyar forradalmat követő szovjet intervenció korábbi hibás megítéléséből, az OKP válasza nem is lehetett más, csakis a teljes elzárkózás. A keletnémet állampárt szeptemberi plénumán elítélte az OKP politikáját, és az NDK területén élő olasz párttagok és az OKP-hez köthető szervezetek részére névtelen tájékoztatási anyagokat és Longo irányvo-

nalát bíráló röplapokat küldtek. Az esetnek érthetően komoly visszhangja volt Rómában, a párt sajtója pedig minden korábbinál élesebb hangot ütött meg nem csak az NSZEP-vel, hanem magával az NDK-val szemben is. A két kommunista párt közti közvetítésben, és a kapcsolatok részleges rendezésében komoly szerepe volt a római magyar nagykövetségnek. Keletnémet részről tudták, hogy átütő sikereket rövid távon képtelenek lennének elérni a megromlott viszony helyreállításában. Természetesen csak a párbeszéd felélesztésében reménykedhettek, de ezt sem valósíthatták volna meg pusztán önerőből.

Az MSZMP szintén kényszerpályán mozgott, és Magyarország szerepvállalása Csehszlovákia megszállásában nem menthető, mégis tett lépéseket a beavatkozás elkerülése és a békés rendezés megvalósítása felé. Feltételezhetjük, hogy a keleti blokk viszonyrendszerét kiválóan ismerő OKP látta és belátta a keleti testvérpártok kényszerpályáit, és különbséget tett a feltétel nélküli parancsteljesítés valamint a kényszerű engedelmesség között. Utóbbira kiváló bizonyíték lehetett Kádár és Dubcek komáromi találkozója. A magyar félnek volt félnivalója és aktív tapasztalata is az SZKP rugalmatlansága felől. Az 1968 januárjában bejelentett új gazdasági mechanizmus és a prágai reformok közti párhuzam könnyűszerrel megállapítható volt. Miközben magyar oldalon nagy reményeket fűztek az északi szomszéd megújulási próbálkozásához és az ezzel járó piaci nyitás hozadékaihoz, a létező szocializmust képviselő-építő többi állampárt az európai munkásmozgalom egységét féltette Prágától. 1968. november 28-án az NDK Kereskedelmi Kamarájának állandó római képviselője, Schnell személyesen tájékoztatta Száll Józsefet Jarosewsky külügyminiszter-helyettes tárgyalásairól. Schnell elmondása szerint az NSZEP legutóbbi berlini plénumán „elemezték a fejlett kapitalista országok gazdasági, társadalmi helyzetét, és ennek tükrében bizonyos megállapításokat tettek az olasz párt politikáját illetően. Nem számoltak azzal, hogy az olasz elvtársak ilyen érzékenyen fognak reagálni az állásfoglalásaikra." Schnell utasítást kapott, hogy tegyen meg mindent az OKP-vel való jó viszony helyreállítására. Előre készülve a várható súlyos nézeteltérésekre, utasították, hogy kerülje a kényes témákat, így ne nagyon bocsátkozzon vitába a csehszlovák kérdést illetően. Berlinben csak azokat a közös érdekű vagy mindkét fél számára közömbös témákat jelölték ki „megvitatásra", melyek tekintetében jó esély kínálkozott egy közös álláspont kialakítására. Megbízása az OKP legfelsőbb szintű vezetőivel való közvetlen tárgyalásokra is szólt. Nem véletlen, hogy miután visszarepült Rómába, a baráti országok testületei közül először a magyar nagykövettel ismertette programját, és „béketervét". Az iratból nem derül ki, de gyanítható, hogy az olasz KB és a Vezetőség tagjaival bajosan találkozhatott volna Száll közbenjárása nélkül. A követi jelentés említést tesz a két testvérpárt ellentétének okairól is. Schnell szerint a legfontosabb kiváltó okok a csehszlovák reformok eltérő megítélése körül sűrűsödtek, és egyéb félreértsék is hátráltatták

a párbeszéd folytonosságát. Jellemző módon az önkritika legapróbb jelét sem találjuk a felsorolt okok között. Szemléletes eset volt, hogy az ADN keletnémet hírügynökség elbocsátotta olasz, az OKP által ajánlott kollégáját, mert az a nyugat-berlini RIAS rádió számára készített tudósításokat a csehszlovák helyzetről és ismertette hallgatói előtt az olasz párt álláspontját. Erre válaszul Róma minden informális kapcsolatot befagyasztott Berlinnel, a tervbe vett delegációs szintű egyeztetéseken – abban az esetben, ha valóban sor került rájuk – csak az OKP párhierarchia alsóbb szintjén álló küldöttek vettek részt, vezetőségi, titkársági egyeztetésekről szó sem lehetett.

A prágai tavasz tapasztalatai

Az OKP Vezetősége határozottan elítélte a Varsói Szerződés öt országának csehszlovákiai beavatkozását. Longo még 1968-ban könyvet publikált a Csehszlovákiai eseményekről.[50] A pártapparátus tagjai általában elfogadták az öt szocialista ország beavatkozásának bírálatát, csak egyes, alacsonyabb szintű pártszervezetekben hoztak, a KB nyilatkozatát elhamarkodottnak ítélő határozatot.[51] A párt 1969. február 8–15. között Bolognában megtartott XII. kongresszusára készülve, az események horderejének el nem hallgatása mellett, a sorok összezárása volt napirenden. Az egyre jobbra tolódó Olasz Szocialista Párt ügyesen használta ki a csehszlovák helyzet római belpolitikai vetületét, és szavazatokat vett el az OKP-től. A Szovjetunió külpolitikai lépései lényegében a Longo által meghirdetett választási program tagadásaként is megállták a helyüket, így hitelességük megőrzésének érdekében nem maradt más választásuk, mint a tényleges elhatárolódás Moszkvától.

Emilia-Romagna tartomány székhelyén ezért megismételték korábbi határozatukat, és újfent elítélték a szovjet beavatkozást.[52] Azonban sem a beszámoló, sem a további hozzászólások nem elemezték részleteiben a problémát – érezhetően el kívánták kerülni a kérdésben esetlegesen kialakuló vitát. A kongresszus kiállt Longo politikájának helyessége mellett,[53] ezzel elismerte Togliatti döntésének igazát. A vitában magát a csehszlovák kérdést kevesen érintették. A felszólalások zöme egyetértését fejezte ki a vezető szervek határozatával és beszámolóival. Ambrogio Donini,[54] a Központi Bizottság tagja – vélhetően Ingrao szorgalmazására –, megismételte korábbi, a beavatkozás jogszerűségét és szükségességét igazoló kijelentését. Ellenben az Amendola vezette reformerek – akik nyíltan elítéltek a „Brezsnyev-doktrínát" – nem reagáltak a felvetésre, így az érdemi vita is elmaradt. A nyugati testvérpártok és a keleti blokk hat érintett állampártjának képviselői egy élénk vita kibontakozását várták, de a háttérben szemben álló áramlatok hallgatása miatt a nyílt polemizálás elmaradt. Az OKP szemmel láthatóan tanult a korábbi évek hibáiból, amikor pluralizmusa, belső szabadossága miatt nem volt ké-

pes az egységes pártálláspont védelmére. Ezúttal is lehetőséget adtak az egyes irányvonalak képviselőinek véleményük ismertetésére, de ez csak árnyalhatta a kompromisszumos nyilatkozat egyes megállapításait. Hallgatásukkal tiltakoztak, nem kívántak osztozni a szovjet blokk történelmi felelősségében. Kerülték ugyan az SZKP kemény bírálatát, mégis, Berlinguer felszólalása már egy új, a korábbinál sokkal kritikusabb hangvétel erősödését jelentette. „*A csehszlovák beavatkozás nem tekinthető csak hibának, hanem magyarázata a szocialista világ objektív ellentmondásaiban és nehézségeiben is keresendő.*" Berlinguer nagyon határozottan vetette fel a nemzetközi munkásmozgalom keretei közötti autonómia immár elodázhatatlan igényét. A pártok függetlenségének kölcsönös elismerése és biztosítása a kongresszus fő tézisévé vált. Így érték el, hogy bár nem beszéltek a prágai tavasz elfojtásáról, mégis, tanácskozásuk fő irányvonala a kommunista testvérpártok egyenlőtlen viszonyrendszerének súlyos vádjait fogalmazta meg, és vált a szovjet beavatkozás hatásainak pontos értékmérőjévé. Az óriási támogatottsággal főtitkárhelyettessé választott Berlinguer kifejtette, hogy az autonómia alatt azt a jogot értik, melynek birtokában az olasz kommunisták függetlenként ítélhetik meg a Szovjetunió és más szocialista országok lépéseit, anélkül, hogy bárkinek is leckét kívánnának adni a „létező szocializmus" építéséből. Kötelességüknek tartották azonban, hogy véleményüket diplomáciai kertelés nélkül, az egész mozgalom érdekében elmondják. Az OKP-től új, a korábbinál sokkal kevésbé elnéző magatartást vártak el a keleti tábor országainak irányában. Berlinguer a külföldi küldöttségek tiszteletére rendezett fogadáson „*nagyon őszinte és megkapó*" pohárköszöntőjében elmondta: „*Az OKP nagyon komplikált párt, és néha nehéz megérteni őket. Elismerte, hogy ők sem tettek meg mindent a szocialista országok mély és alaposabb megismerése érdekében.*"

A kongresszus elsöprő többséggel szavazta le a „vezető párt" és a „vezető állam" – Ponomarjov, a szovjet pártküldöttség vezetője által is elvetett – elvét. Ugyanakkor Galluzzi, a Vezetőség tagja, a nemzetközi kérdések felelőse, kemény szavakkal utasította vissza az SZKP által felvetett „korlátozott szuverenitás" gondolatát.

A több, mint egy hetes kongresszus záróakkordjaként óriási többséggel, egy ellenszavazat és tizennégy tartózkodás mellett fogadták el a Központi Bizottság beszámolóját, valamint Longo és Berlinguer zárszavait. Az OKP ezzel történetének új korszakába lépett. A jobbközép politikai hetilap, az *Epoca,* így írt erről: „*Sokat beszéltek a kommunizmus válságáról. De a tényeket tekintve be kell ismerni, hogy az OKP ismét leküzdött egy nehéz szakaszt; szervezetileg és taktikailag egységesebben került ki a kongresszusból, mint valaha.*"

Jegyzetek

[1] Az eurokommunizmus témakörének fontosabb irodalma: McInnes, Neil: *Euro-Communism*. In: The Washington Papers, Vol. IV. SAGE, London, 1976.; Schwab, George, (szerk.): *Eurocommunism. The Ideological and Political-Theoretical Foundations*. Aldwych Press, London, 1981.; Narkiewicz, Olga A.: *The End of the Bolshevik Dream. Western European Communist Parties in the Late Twentieth History*. Routledge, London, 1990.; Narkiewicz, Olga A.: *Marxism and the Reality of Power 1919–1980*. Croom Helm, London, 1981. Az 1968-as évnek az *Eszmélet* is több cikket, tanulmányt szentelt.

[2] 1966. március 29 – április 8.; 86 testvérpárt képviselőinek részvételével. A Kínai Kommunista Párt nem fogadta el a meghívást. A kongresszusi beszámoló legfontosabb témái: hűség a békés egymás mellett élés politikájához, aktív szolidaritás az amerikai agressziótól sújtott Vietnammal. „Mindent meg kell tenni a szocialista rendszer egységéért, rendezni kell Kína és a Szovjetunió viszonyát. A kommunista pártok egymás közötti kapcsolataiban érvényesíteni kell az egyenlőséget."

[3] MOL M-KS 288. 32. 1966. 13. őe. 59–62.

[4] Igaz, ezt az SZKP a maga teljességében csak a nyugati testvérpártok esetében ismerte el. Ennek keserű felismerésévé vált a prágai tavasz szovjet elfojtása.

[5] Nem sokáig remélhették a kétoldalú viszony javulását, hiszen 1966. június 4-én a KKP meghirdette a „kulturális forradalmat".

[6] Szinyavszkij és Danyiel írók elítélésének olasz sajtóvisszhangja, M-KS 288. 32. 1966. 13. őe. 8–13.

[7] M-KS 288. 32. 1966. 13. őe. 63–64.

[8] Az OKP ekkor komoly anyagi nehézségekkel küzdött, sőt az is felmerült, hogy az *Unità* valamelyik vidéki kiadását megszüntetnék. A párt finanszírozási problémáit kiváltó okokat Stendardi őszintén feltárta Hetényi előtt. (Lásd: fenti fond.)

[9] M-KS 288. f. 32/b/1968/167. őe. 181–188. Szigorúan bizalmas feljegyzés az MSZMP KB KO számára, Verók Istvánné.

[10] Uo. 208–211.

[11] Uo. 213.

[12] Uo. 214–223.

[13] Az arab-izraeli hatnapos háború következtében.

[14] MOL M-KS 288. f. 32/b/1968/167.őe. 284–286.

[15] Uo. 30. A találkozó összetételének komoly jelentősége volt, hiszen a nyugati KP-k pont így képzelték el a későbbi moszkvai konzultatív találkozót is.

[16] Uo. 41.

[17] Togliatti közvetlenül halála előtt befejezett írása, melyben a szocializmus olasz útjának érvényességét taglalta és enyhe kritikával illette a Szovjetuniót.

[18] M-KS 288. f. 32/b/1968/167. őe. 40.

[19] Uo. 41. (Dőlten szedve, az eredetiben aláhúzva, mellette: „Bár így volna".)

[20] Uo. 45–46. („= ne")

[21] Uo. 47. („Maguk sem tudják, mi ez!")

[22] Uo. 48.

[23] Uo. 50–51. („Ezek szerint nem bízunk önmagunkban, túlértékeljük az imperialisták agresszivitását, mindenkiben egyformán ellenfelet látunk".)

[24] Uo. 51.

[25] Uo. 53–58.

[26] Uo. 54.

[27] Uo.

[28] Uo. 55.

[29] Uo. 56.

[30] Uo.

[31] Uo. 57. (Dőlt betűs szakasz az eredetiben pirossal aláhúzva, mellé a margóra tollal írva: „Igaza van!")

[32] Uo. (A margón két párhuzamos vonallal kiemelt szakasz.)

[33] Uo. 59.

[34] Uo. 60.

[35] Uo. 60–61. A vita ideológiai aspektusa is kibontakozott. Cossutta szerint jobban meg kell világítani a különbözőségekben rejlő egység fogalmait, különösen azután, hogy az olasz kommunista alapszervezetekben bizonytalanság mutatkozott a csehszlovák események következtében. A párt balszárnyához tartozó Ingrao kritikai kutatás elvégzésére tett javaslatot, hogy így jobban meg lehessen világítni a demokrácia és a szocializmus közti összefüggéseket. Október 19-én Longo is hozzászólt a Natta beszámolója keltette vitához. Elutasította a marxizmus mint egységes doktrína kritikáját, igaz utóbbit olasz részről sosem dogmaként, hanem politikai akcióikhoz nélkülözhetetlen irányelvként használták. Az a tény, hogy a „különféle realitások során" a marxizmus több esetben a helyi körülményeknek megfelelően árnyaltabbá vált, „nem botránkoztatta meg" az olasz kommunistákat, hanem „életképességének és erejének bizonyítékát" látták benne.

[36] Uo. 64.

[37] Uo. 66.

[38] Uo.

[39] 1968 októberében Emilio Sereni vezetésével OKP-küldöttség utazott egy hétre Moszkvába, hogy „tapasztalatcseréket folytasson le az SZKP pártoktatási osztályának vezetőivel". Ezzel párhuzamosan Rómába érkezett a JKSZ küldöttsége, melyet Mijatovic (a szövetség elnökségi tagja, a boszniai-hercegovinai szövetség elnöke) és Zvanko Grahek (a KB külügyi osztályának tagja) alkottak. Találkoztak Giancarlo Pajettával és Galluzzival illetve Bufalinival és Colombival is. Uo. 67–68.; 123.

[40] Uo. 292–297.

[41] A francia párt egyik jellegzetes, sajátos motívuma volt az önálló bírálat jogának fenntartása a szovjettel való szövetség megőrzésével együtt. Ez az elvi alapvetés a későbbiekben több ellentmondásos helyzetet eredményezett, hiszen nemzeti identitása és Moszkvától való függése egyaránt hangsúlyos szerepet kapott politikájában. Igaz, az FKP mind hagyományában, mind pénzügyileg jobban függött Moszkvától, mint olasz elvtársaik.

[42] M-KS 288. f. 32/b/1968/152. őe. 28.

[43] Uo. 30–31.

[44] Uo. 32.

[45] Uo.

[46] Uo. 33–43. (A párizsi magyar nagykövetség szigorún bizalmas jelentése.)

[47] Uo. 35.

[48] Uo. 46–59. (Szigorúan Bizalmas, Bp. 1968. X. 31. MSZMP KB KO számára. Feljegyzés a francia KP KB 1968. X. 20-21-i üléséről.

[49] Megjegyzés: „Sem itt sem a beszámoló további részeiben nem esik szó arról, hogy az FKP más szocialista országbeli testvérpártokkal is folytatott kétoldalú megbeszéléseket a csehszlovák kérdésről." Uo. 48.

[50] Longo, Luigi: *Sui fatti di Cecoslovacchia*. Roma, Editori Riuniti, 1968. (A könyv elérhető volt Magyarországon is, de Longo több művével ellentétben nem fordították le.)

[51] 288. 32. 1969. 10. őe. 16–20.

[52] Uo. 21–31.

[53] Az 1963-as parlamenti választásokon az OKP 7 768 228 alsóházi szavazatot szerzett, ezzel a parlamenti helyek kevéssel több, mint negyedét birtokolta. Az 1964-es év viszontagságai (Togliatti halála és Hruscsov leváltása) ellenére 1968-ban közel egymillióval több szavazatot gyűjtöttek, melyet még ellenfeleik is kimagasló eredményként értékeltek.

[54] 1903–1991, marxista történész. 1926–1928 között Rómában, majd 1960-tól 1971-ig Bariban oktatott. 1947-ben varsói nagykövet. 1953–1963 között az OKP képviselőjeként a Szenátus tagja.

Fehér asztal mellett...

FEITL ISTVÁN

Kulturális világtrend: a múzeumfejlesztés

A kilencvenes években a múzeumjárás világszerte nagy divat lett, az elképesztő kulturális választékdömpingben nemhogy visszaszorult volna ez a konzervatív, merev intézménytípus, hanem csodák-csodájára előretört. A múzeumalapítási, múzeumépítési láz, a „muzealitási járvány" szünet nélkül folytatódott, a múzeumok látogatottsága növekedett. E láz leglátványosabb vállalkozása a világ új csodájaként emlegetett múzeum megépítése az Egyesült Arab Emírség fővárosában Abu-Dzabiban. A létesítmény 2012-re készül el, 400 millió dollárba kerül, alapterülete 30 000 négyzetméter lesz. A múzeum megkapta a lehetőséget, hogy a Louvre nevet felvegye. Mellette gigantikus idegenforgalmi létesítmény-együttes is épül, a kettő szervesen kiegészíti egymást. Ez a példa mintegy előlegezi azt, amiről alább szó lesz, vagyis az elmúlt két évtized egyik legizgalmasabb kulturális fejleményét, az örökségipar és a múzeumvilág különös átalakulását.

A Magyarország múzeumait ismertető enciklopédia 1996-os első kiadása 725 múzeumot sorol fel, a negyedik kiadás több mint hétszázötvenet. A múzeumba látogatók száma hosszú évek óta folyamatosan növekedik és ezt csak a válság törte meg 2009-ben. A megváltott jegyek száma országosan meghaladja az évi 12 milliót, miközben jó néhány állandó kiállítás ingyenesen volt látogatható, és 2004. május 1-től egyes időszaki kiállítások belépőjegyei rendszeresen 3000 Ft fölött vannak. Legtöbben a főváros múzeumait nézik meg, itt évente kb. 5 millió jegy kel el. Budapesten a legnépszerűbb hely a Jövő Háza – Csodák Palotája, amely egymagában 1 millió látogatót vonz. (Ez nem hazai specialitás.) Természetszerűen a kíváncsiskodók az időszaki kiállítások egyszeri látványosságaira vannak kiéhezve. Az ingyenesség bevezetése után átmenetileg megugrott az időszaki kiállítások száma, amely a bevételi lehetőségeket növelte. (2004-ben 2756, 2005-ben 3443 bemutató közül válogathatott a nagyérdemű.) 2006-tól azonban ez a tendencia nem folytatódott, ami nyilván a kapacitáshiánnyal magyarázható, hiszen egy-egy kiállítás előkészítésére több esztendő sem mindig elég.

Az bizonyított tény, hogy állandó kiállításokkal nem lehet áttörni a múzeumokat övező tiszteletteljes távolságtartást. Felmérések szerint a múzeumtól távolságot tartók a következő tényezőkre hivatkoznak: túlbecsülik a belépők árát, vagyis drágának tartják a múzeumlátogatást (ami egyes kiállításokat illetően igaz is). A látogatást nem kikapcsolódásnak

tekintik, hanem kulturális missziónak, a művelődés oltárán bemutatott áldozatnak. Ennek következtében ha elmennek, akkor azt az intézményt egyszer és mindenkorra le akarják tudni, a pincétől a padlásig szeretnék „kiolvasni". Ez a mentalitás azt eredményezi, hogy egyesek akkor is kipipáltnak vélnek egy-egy múzeumot, ha oda 10-20 éve nem tették be a lábukat, és a hajdani látogatásból már szinte semmilyen emléket nem őriznek.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy az érdeklődés növekedése, a látogatottság felfutása az időszaki kiállításoknak köszönhető. Az időszaki kiállítások látogatottsága csúcsokat dönt Magyarországon, Budapesten, Debrecenben vagy más kiállítóhelyeken. (Szenzáció volt a Szépművészeti Múzeum impresszionisták tárlata, ahova szinte lehetetlen volt a bejutás, a Hősök terén hosszú sorokban kígyóztak az érdeklődők. Hasonló érdeklődés kísért még számos bemutatót, így például a Van Gogh tárlatot, vagy a francia festészet 400 évét, a reneszánsz évében a Medicit.) 2006-ban a Van Gogh kiállítással indító Szépművészeti Múzeumba 611 ezren látogattak el. Igen nagy érdeklődés tapasztalható a Magyar Nemzeti Galériában (pl. Munkácsy, Zichy), vagy a Természettudományi Múzeumban; különösen a Vácott felfedezett múmiák bemutatása, a dél-amerikai dinók, vagy legutóbb a „Jégkorszak" kiállítás keltett izgalmat. Nagy a látogatottsága a vidéki helyeknek is, különösen az idegenforgalmi központokban (Eger, Dobó István Múzeum; tihanyi bencés apátság; szentendrei skanzen; szilvásváradi erdészeti kiállítás; esztergomi, sárospataki vármúzeum; visegrádi palota stb.).

Néhány éve – a múzeumdivat hatásaként – állandó helyszínen egyre sikeresebb programot bonyolít le a Sziget Fesztiválon a múzeumsziget is.

Mitől vált izgalmassá, érdekessé a múzeum?

Az eredeti látvány varázsa

A múzeum volt az, amely a filmiparban kifejlesztett forradalmian megújuló látványtechnikából maximálisan hasznot húzott az elmúlt két évtizedben. A látványelemek bevonultak falai közé, de nem szorították ki az eredetit, hanem élővé, még elevenebbé tették. Egy dinócsontváz például ma kiegészül nemcsak az élőlény rekonstrukciójával, de környezete bemutatásával is. Számítógépen el lehet készíteni épületek, sőt egész városok modelljét. Hangsúlyozom, hogy a múzeumban ez a valódi *mellé* kerül, tehát összhatásában több, mint amit bármilyen számítógépes program önmagában nyújtani tud. A hagyományos és új látványtechnikák egyidejű jelenléte adja a mai múzeumélmény egyik fontos részét. Aquincum romjai például nem mozgatják meg a fantáziát. De ha a látogató belenézhet egy távcsőbe, amelyen keresztül a romok helyett a valóságos ókori várost látja maga körül, akkor az szinte csodának számít. Nos, az Aquincum Múzeum rendelkezik ilyen látcsővel.

Többrétegűség

A múzeumban lévő ismeret többrétegűvé vált. Az érintőképernyős digitális eszközökkel egy-egy részletkérdést alaposabban megismerhet a kíváncsiskodó, ha épp ahhoz van kedve. A digitális technika segítségével az adott kiállítás tartama megsokszorozható, egész enciklopédiák tárulnak fel anélkül, hogy a látogatóra kényszerítenék azt. Egyre inkább a kiállítások részévé válik például a film, miközben nem tolakszik előtérbe. Elég egy képernyő, egy fülhallgató, de van ahol kis mozitermeket képeznek ki. Ez képzőművészeti bemutatókon is tapasztalható: a festmények, szobrok mellett mondjuk megnézhető az alkotóval készült portréfilm, dokumentumfilm, vagy egy-egy képről készült ismeretterjesztő film. A krakkói képtárban például megtekinthető volt Leonardo da Vinci: *Hölgy hermelinnel* című remekműve mellett a teljesen feketévé vált háttér rekonstrukciójának kísérlete monitoron. Sok tárlaton látható egy-egy műtárgy restaurálását bemutató installáció, vagy a műtárgy története. Ilyen például Berlinben a világ egyik leghíresebb műtárgyának, Nefertiti (Nofretete), a csodálatos szépségű fáraófeleség mellszobrának (büsztjének) bemutatása. Ennek már a megtalálása, a régészeti feltárása is hallatlan izgalmas történet, ami végigkövethető a szobor megcsodálása mellett.

Az időszaki kiállítások már eleve úgy vannak összeállítva, hogy azok valamilyen teljesen új összefüggésrendszerben mutatnak be műveket vagy történelmi korszakokat, természeti jelenséget. Itt a megközelítés és az eredmény az új dimenziók feltárulásának élményét jelenti a látogató számára. A Műcsarnok Kempelen Farkas kiállítása például egyszerre szólt egy polihisztor életéről, felfedezéseiről, Mária Terézia udvaráról és a beszélő gép, illetve a sakkozó gép máig nyúló történetéről, mondhatni megvalósulásáról; sőt az automaták fejlődéstörténetéről is képet kaphatott a nagyérdemű, úgy hogy önmagán kipróbálhatta a portrérajzoló automatát, vagy megcsodálhatta, hogyan sakkozik egymással két komputer. De még azt is személyesen meg lehetett tapasztalni, milyen volt a kuporodás a Kempelen-féle sakkautomata gyomrában a benne rejtőző embernek.

A dinamikus látvány

A múzeum a változatlan kiállítások unalmas hagyományával, az állandósággal egyre inkább szakítva egy dinamikus élet felé fordult néhány évtizeddel ezelőtt és ez a dinamizmus azóta sem veszített lendületéből. Megtanulta a modern és hatékony marketinget, megtanulta úgy tematizálni életét, hogy az érdeklődést váltson ki a közönségből. A hagyományos látványtervezés is dinamikus változáson ment át. Ma Magyarországon egyre több panoptikum nyílik a várakban, amely sajátos élettel telíti a kopár termeket, kazamatákat, boltozatos pincéket. A hagyományos látvány változatosságában igen nagy szerepe van annak, hogy

fejlődik a nemzetközi műtárgy- és kiállításcsere. Egész ipara és piaca jött létre vándorkiállításoknak, amelyek egy sikerre orientált, professzionális módon kivitelezett és menedzselt látvány-együttest tartalmaznak és azt országról-országra szállítják, cserélik, teszik bemutathatóvá. Ilyen vándorkiállítás volt a Debrecenbe szervezett, Leonardo da Vinci találmányait bemutató anyag. Mindenütt nagy sikerű a Pákh Imre gyűjteményére épülő és évek óta úton lévő Munkácsy-kiállítás. (Természetesen vannak vitatott vándorlátványok, ilyen a japán halottak belső szerveit láthatóvá tevő Bodies kiállítás a VAM Designe Centerben, de az ilyen produkciók már alig kapcsolódnak a múzeumi kultúrkörhöz. Sokan például felháborodással fogadták ezt.)

Az elmúlt évtizedekben több *megvalósulatlan ötlet* jelezte a látványteremtésben rejlő lehetőségeket. Az egyik ilyen volt egy óriás lekötözött Gulliver felépítése Budapest valamely külső területén, amely repülőgépi látványnak sem lett volna utolsó. A hatalmas alak belseje az emberi anatómia kiállítása lett volna sétáló folyosókkal. A pestszentlőrinci Bókay-kert funkciójáról való gondolkodás közepette jelentkezett a kilencvenes évek közepén egy rajongó azzal az elképzeléssel, hogy Shakespeare-parkot alakítana ki, ahol a nagy drámaíró műveinek helyszínei és alakjai elevenednének meg kellemes arborétumi környezetben. Ezek az elképzelések azonban pénzhiány miatt nagyon nehezen valósíthatóak meg. Ugyanakkor Berlinben a Sony Centerben egy minden eddigi képzeletet felülmúló Lego-panoptikum épült fel, a nagy játékgyártó cég finanszírozásában.

Nyitás a közönséggel való másfajta együttlét felé

Néhány éve megjelentek a múzeumokban olyan programok, amelyek teljesen szokatlan élményt nyújtanak a látogatóknak. Nem arról van szó, hogy a múzeumban van egy koncert, vagy fogadás, hanem arról, hogy meghosszabbított nyitvatartásban tárlatvezetéseket kapcsolnak össze vendéglátással, találkozókkal, zenei aláfestéssel színezett múzeumi tartózkodással. A múzeum sajátos közéletet teremt, ahol úgy lehet hosszabb időt eltölteni falai között, hogy a kiállítással való intenzívebb, nem hétköznapi megismerkedéshez egy kötetlen, a muzeológusokkal és más látogatókkal való kapcsolatteremtés társul. A múzeum sajátos vendéglátó- vendégmarasztaló hellyé válik. Különösen a Szépművészeti Múzeum bonyolít rendszeren és sikeresen ilyen programokat.

(A tárlatvezetés is megváltozott, az sok esetben már nem egyszerű kiegészítése a látottaknak, hanem összekapcsolódik különféle élményekkel, mondjuk személyesen meg lehet tapasztalni, hogy hány kilós egy páncéling, vagy egy lovagi kard.)

A múzeummal való nem hagyományos viszonynak mára Magyarországon két különleges alkalma van. Az egyik a *Múzeumok Éjszakája,* amikor százezrek töltik idejüket a rendezvényeken. 2009-ben a siker nyomán megjelent a rendezvény őszi mutációja is. A másik a *Múzeumok Majálisa*, amelyen vagy száz múzeum mutatkozik be és teremt különleges búcsúra

emlékeztető hangulatot a Nemzeti Múzeum udvarán, illetve egyre több vidéki helyszínen. E két rendezvény hallatlan sikere és vidéken való elterjedése egyértelműen jelzi a múzeumok újfajta magatartása iránti soha nem tapasztalt tömeges fogékonyságot. A múzeumok majálisa nem egyszerű bemutatkozás, hanem egyfajta kézműves prezentáció is (2008-ban hetven kézműves mester dolgozott a múzeumkertben), ahol száz különféle műfajú program egészíti ki a standok látványosságát. Az egész kimondottan vásári hangulatot áraszt, ahol egyedi termékek gazdag kínálata lepi meg a látogatót; a színpadon zenei produkciókból, a múzeumban pedig az újszerű tárlatvezetési kísérletek közül lehetett válogatni.

A Múzeumok Éjszakája, a Múzeumok Őszi Fesztiválja és a Múzeumok Őszi Éjszakája együtt több mint 600 ezer vendéget vonzott a közgyűjtemények falai közé.

A múzeum egyre inkább emlékeztet egy összetett kulturális szolgáltató létesítményre, amelyen belül az oktatás, a szórakozás, a különböző kulturális tevékenységek kínálata egyre sokoldalúbban van jelen.

Hogy a múzeumok irányítása mennyire ezeket a törekvéseket preferálja azt jól mutatja az, hogy ehhez a szakmai mentalitáshoz kapcsolódnak a hazai díjak, vagyis az Év Múzeuma és a Vendégbarát Múzeum cím is.

A cselekvő látogató

A passzív, szemlélődő, befogadó látogatói magatartással szemben rohamosan terjedőben vannak az aktivitására építő megoldások. A számítástechnika interaktivitási lehetőségeire már utaltunk. A berlini zsidó-történeti múzeumban a kiállítás végén digitális közvélemény-kutatásban vehet részt a nézelődő, és természetesen azonnal visszajelzést is kap arról, hogy az eddigi látogatók között az ő válasza hogyan helyezkedik el. Az egyik teremben felpróbálhatja a középkori favázas hátizsákot.

A kiállítási tárgyak közül a modern múzeumban mind több dolgot lehet személyesen kipróbálni. Ma gyakoriak az olyan rendezvények, ahol ruhapróbák vannak. Különleges élmény egy páncélsisakot magunkra ölteni és így járkálni. Másutt nemcsak szemlélhetőek a kínzóeszközök, de kalodába lehet kerülni. Megint másutt a legkülönfélébb helyzetekben való fotózkodás jelent élményt. Nem véletlen, hogy Magyarországon a leglátogatottabb a Csodák Palotája, amelyben nincs is más tárgy, csak olyanok, amelyek személyes próba alapján avatnak be a fizika és a technika, valamint az emberi érzékszervek különlegességeibe. A Medici családról szóló kiállítás a Szépművészeti Múzeumban először hozott Magyarországra egy különlegességet: a vakok számára külön terem állt rendelkezésre, ahol bizonyos tárgyak makettjei révén a kezükkel is „láthatták" a kiállítást.

A Nemzeti Múzeum „A szépség óhajtása" című kiállítása az 1700–1815 közötti udvari öltözködés történetét mutatta be. A látogatók külön terem-

ben próbálhatták fel a XVIII. századi ruhadarabokat, az urak megtanulhatták a korabeli nyakkendőkötést. Lehetőség nyílt az akkori illatszerek kipróbálására, és XVIII. század végi mintájú levél megírására is.

Itt említhető, hogy múzeumi rendezvények gyakran összekapcsolódnak hagyományőrző egyesületek, civil szervezetek bemutatóival, lovagi tornákkal, íjászattal, vagy kézműves foglalkozásokkal. A múzeumok rájöttek, hogy számukra a profiljukba vágó civil világ legalább olyan fontos, mint a művelődési házak számára. Egyes helytörténeti múzeumok mellett hagyományőrző egyesületek, alapítványok működnek, amelyek a nyitottság felé terelik az intézményeket.

Múzeumpedagógia

A múzeum és a közönség új viszonyára való törekvés majd negyven évre tekint vissza hazánkban. A mindent megnéző és végeredményben felületes összbenyomást eredményező múzeumélmény helyett a tartós tudás és emlék létrehozására törekvő látogatóvezetésből nőtt ki a múzeumpedagógia. Ez mára önálló pedagógiai ággá alakult, felsőfokú szakképesítést lehet szerezni belőle mind a múzeumokban, mind az iskolákban működő szakemberek számára. A múzeumpedagógiai folyamat a következő: előkészítő óra, múzeumlátogatás – múzeumi óra, végül feldolgozó óra. Az első és harmadik elem helye az iskola. A pedagógiai hatás lényege: új, ingergazdag környezet, az eredeti vagy az eredetit imitáló tárgyak és környezet intenzív hatása, a gyermek nem passzív, hanem aktív részvétele a múzeumi tevékenységben. A múzeumi hatás központi eleme a valódiság. Ezt az interaktív tábla elterjedése sem fogja megváltoztatni. A múzeumban zömmel nem virtuális, hanem valóságos tárgyakkal találkozik és ismerkedik meg a gyermek.

A múzeumpedagógiai gyakorlat alkalmazkodik az életkorhoz, az iskolai tananyaghoz és múzeumonként kidolgozott eszközkészlettel rendelkezik (szituációs játékok, feladatlapok, tárgykészítő foglalkozások, versenyek stb.).

A múzeumi közművelődési tevékenységnek azonban nemcsak az iskolai csoport az alanya. Legalább annyira fontosak a családok. Sok esetben épp a gyermek az, aki „elviszi" szüleit a számára élményt ígérő múzeumba. A kiállítások egy jó része a családok számára is kínál játékos ismerkedési lehetőségeket. A múzeumban megjelentek már játszóházak, játszótéri elemek.

A múzeumpedagógiai foglalkozások az aktuális időszaki kiállításhoz kapcsolódnak, ugyanakkor ezek ki vannak dolgozva az állandó kiállításokra is. Számos múzeumban – így a korszerű építészeti megoldással kialakított Természettudományi Múzeumban is – az állandó kiállítás mellett külön és jól felszerelt foglalkoztató terem található, de azt látjuk, hogy az időszaki kiállítások is különféle korosztályoknak foglalkoztatókkal, vagy játszóterekkel vannak kiegészítve. A dél-amerikai dinoszauruszokat

bemutató szenzációs kiállításnál például 8-10 kisgyermeknek való eredeti játékkal felszerelt tér (játszótér) állt rendelkezésre, ahol „ásatásosdit" ugyanúgy lehetett játszani, mint a tojásból való kikelést.

Múzeumok – Mindenkinek Program

Az elmúlt években a kormányzat is felismerte a múzeumokban rejlő lehetőségeket és 2002-ben vitára bocsátotta múzeum-modernizációs programját, amelynek egyik célkitűzése a Látogatóbarát Múzeumok megteremtése volt. Itt a cél az, hogy a múzeumok mind alkalmasabbá váljanak oktató, szórakoztató programok kínálatára. A muzeális intézmények közönségszolgálati, múzeumpedagógiai munkájának koordinálására és a fenti célkitűzés megvalósítása érdekében a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma más tárcákkal együttműködve kidolgozta a *Múzeumot – Mindenkinek Program*ot. E kezdeményezés nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a diákok rendszeresen látogassák a múzeumokat. Ennek nyomán a 1160/2002. (IX. 26.) számú kormányrendelet megteremtette a lehetőséget arra, hogy a vidéki diákcsoportok ingyenes vasút igénybevételével jussanak el a múzeumokhoz. A minisztérium kiadványsorozattal tájékoztatta az ország valamennyi oktatási intézményét arról, hogy Magyarország múzeumaiban milyen programokkal várják a diákcsoportokat, illetve beindította a már említett múzeumpedagógus képzést. Kiadványai a múzeumpedagógiai módszerekkel is megismertették a pedagógus közvéleményt.

Miből?

A kormányzat 2008-ban jelentős, több mint 400 millió forintnyi összeggel újabb lendületet kívánt adni a múzeumpedagógia fejlesztésének a szentendrei skanzenhez kapcsolódó módszertani és képzési központ továbbfejlesztésével.

A válság beköszöntével ennek ellenére megszaporodtak a finanszírozási nehézségek, helyenként, különösen vidéken brutálisabb racionalizálásra is sor került. A szakma képviselői arról panaszkodnak, hogy a fent részletezet innováció mögött bevételnövelő kényszer húzódik meg, túlzottan előtérbe került a kiállítás a gyűjteménygyarapítás, a kutatás, sőt a fenntartás rovására. Ez nemzetközi téren is igaz, erről tanúskodott a múzeumok nemzetközi elit klubja, a Bizot-csoport 2008-as budapesti tanácskozásának tapasztalata. A múzeumi szférán kívüli vállalkozások konkurenciájának megjelenése még a legtekintélyesebb múzeumok vezetőiből is aggodalmat váltott ki. Így például a világ egyik legnagyobb sport- és szórakoztatóprogram-szervező cége által világkörútra indított Tutanhamon kiállításcsomag – ennek londoni mutációja Disneyland-szerű elemeket is tartalmazott –, amelynek apropóján a British Múzeum igazgatója dühösen fakadt ki: „megengedhetetlen, hogy múzeumi tárgyakat szórakoztató központokban mutogassanak". (Az itthoni másolatokból álló „Tutanhamon kincsei" elnevezésű látványkiállítást ugyancsak egy

koncertekkel, rendezvényekkel foglalkozó német cég szervezte a VAM Designe Centerben.) A bécsi Kunsthistorisches Múzeum igazgatója már sokkal visszafogottabb volt, hiszen ott a múzeum maga látta vendégül – jelentős bevételt kaszálva – az élménytárat. Ezzel együtt a világ nagy gyűjteményein, illetve itthon a Szépművészeti Múzeumon kívül az intézmények jelentős százaléka inkább vesztesnek érzi magát ebben a folyamatban. Az állandó kiállítások megújítására született kormányzati pályázatot – az Alfa-programot – sem érzik teljes gyógyírnak. 2008-2009-re kétségtelen, hogy a forráshiány mellett tovább gördültek hosszan megoldatlan problémák: így például az Ipaművészeti Múzeum felújítása, a kiállítási tér nélküli Magyar Építészeti Múzeum sorsa, amely egy ideig a Divatcsarnok épületében remélte az Építészet Csarnokának megnyitását – mindhiába. Miután az Óbudai Gázgyárból nem lett múzeumi negyed, a 2008 elején összevont Műszaki és Közlekedési Múzeum vezetői továbbra is legfeljebb álmokat szőnek Magyarország első „science múzeumának" megteremtéséről.

Ezzel együtt a kormányzati és a közönségfigyelem jóvoltából az elmúlt két évtized a múzeumi szférát összességében pozitívan érintette – gondoljunk csak a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti rekonstrukciójára, A Mai Manó Ház, a Holokauszt Emlékközpont, a Textilmúzeum, a Bűnügy Múzeum kiállításának létrehozására, vidéken a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum kiválóan sikerült teljes rekonstrukciójára, vagy a már említett Alfa-program keretében megújult állandó kiállítások sorára. 2001-es alapkőletétel után 800 négyzetméteren, három szinten közel egymilliárd forintért elkészült a Magyar Nyelv Múzeuma Széphalmon. S reményeink szerint 2012-re megvalósul a föld alá épülő miskolci Pannon-tenger múzeuma, amely a bükkábrányi lignitbányában 2007-ben megtalált szenzációs mocsári ciprus leletek körül interaktív eszközökkel mutatja be a 8 millió évvel korábbi állat- és növényvilágot.

Ugyanakkor az 1998–2002 közötti időszak, a Terror Háza létrehozásának körülményei, kiállítása, a körülötte ismétlődő politikai demonstrációk, a rendezvények és egyes időszaki kiállítások tendenciózussága, majd a hódmezővásárhelyi mutáció és a hálózatépítési szándék a jobboldal ideológiai önépítésének nyílt és brutális behatolását jelentette a múzeumok és kiállítóterek világába. Ez a politikai térfoglalás máig létező veszély, amit a Nemzeti Múzeum állandó kiállítása és az önkormányzati választások után Várpalota példája mutat. Ezzel szemben a baloldal az elmúlt nyolc év alatt képtelen volt a maga eszmeiségét kifejező kiállítási-múzeumi koncepcióval és még kevésbé gyakorlattal előállni. Még véletlenül sem jutottak Magyarországra például az európai kulturális egybetartozás kérdését feszegető, külföldön látható izgalmas kiállítások, de még itt a szomszédban, a schliningi várba költözött „béke múzeumot" sem jutott eszébe senkinek hazahozni, vagy kreatívan utánozni, miközben az erőszak, az agresszivitás, a hétköznapi militarizmus megállíthatatlannak tűnő térnyerését látjuk magunk körül.

Végül is ma egyfelől ott tartunk, hogy ha a súlyos általános restrikció nem sújtaná a kulturális szférát, akkor a (központi és helyi) hatalmi reprezentációs igények, és az üzleti szféra figyelmének együttese elvileg segíthetné a múzeumok fejlesztését. Másfelől nagy kérdés, hogy a jobboldal milyen mértékben söpri be marketing eszköztárába a kormánynak és a helyi képviselő-testületeknek teljes mértékben kiszolgáltatott múzeumpolitikát, mivé alakítja a kiállításokat.

A háttér

A múzeumok divatja, sikere, az érdeklődés fokozódása mögött nem nehéz észrevenni korunk kultúrájának már említett jellegzetességét: egyfelől a képiség, a teatralitás, a medializáció, és az élménycentrikusság erősödését, másfelől az új hatalmi és legkülönfélébb társadalmi identitások reprezentációs, egyben megrendelői igényeinek és finanszírozó aktorainak elvárásait. A múzeum egyrészt kiszolgáltatottja, követője ezeknek a folyamatoknak. Akár akarja, akár nem, része a kulturális fogyasztóipar, ezen belül a kiállításipar világának. Másrészt alakítója is. Az elmúlt két évtized egyik legkreatívabb intézménye épp a múzeum, amelynek nem volt nehéz felismernie a vizualitásában rejlő lehetőségeket, hiszen eleve látványra építő hely volt – „a tekintet helye". Ezt kellett átformálni, gazdagítani, érdekesen és újszerűen tematizálni. Hol tartunk ma?

Az Edinburghi Tudományos Fesztivál 2008-as kiállításának egyik szenzációja egy teljesen eredetinek ható, borjúbőrből készített múmia figura volt, amit fél kilométernyi gyolcsba tekertek. A látogatók akár ki is csomagolhatták a múmiát, sőt az eredetiről készült röntgenfelvételek alapján eljátszhatták a tudóst, aki megállapítja, hogy miben halt meg a sokezer éves lelet. Maga a modell és a „játék" tökéletesen leképezte az eredeti helyzetet.

A múzeumban felhalmozott és korszerűsödő szellemi kapacitás az új látványtechnikai eszközök alkalmazásának kísérleti terepévé vált. Ma már megszokott a digitális látványképzés, de ez nem szorította ki a hagyományos tárgyélményt, csak kiegészítette azt. A high-pop, vagyis a magaskultúra popularizálódását is a maga hasznára fordította.

A lényeg mégsem ez. A múzeum nemcsak jól eladható, a különleges fogyasztási trend igényét kielégítő termékelemeket és -együtteseket tanult meg gyártani az elmúlt évtizedekben. A múzeum még akkor sem expo, ha élni tud a marketing szinte minden eszközével. Több ennél, éppen azért, mert sokat megőrzött hagyományos struktúrájából. Falain belül a folyamatokat még mindig erőteljesen a nem piaci szempontok által vezérelt szellemi munkások határozzák meg, vagyis a tudományos ismeretelméleti és módszertani műhelyek. Ezek összekapcsolódnak más, egyetemi műhelyekkel; így őrződött meg az az intellektuális szubkultúra, amely uralja és nem aláveti magát a piacnak és a marketingnek, és amely a múzeummal kapcsolatos vitákban életben tartja saját kreativitását. Az új

„múzeumelméleti" irányzatok adaptációi Magyarországon is megjelentek, majd meghonosodtak.

Elméleti provokációk

A kiállítás- és a gyűjteményközpontú felfogás között 2009-ben már a vita is látvánnyá vált, amikor a Szépművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria összevonásának apropóján a nyilvánosság előtt ültek le szakemberek véleményük ütköztetésére. Nem mehetünk most bele abba, hogy kinek van igaza. Vajon a Nemzeti Galéria a maga tereivel és tevékenységével korszerűtlen-e, vagy a Szépművészeti Múzeum lépett-e ki a múzeumi követelmények közül a piac világába? Vajon össze kell-e vonni az 1957-ben szétvált két intézményt, vagy ez – Marosi Ernő szavaival – olyan lenne, mint egy harminc éves gyereket visszagyömöszölni az anyja hasába. A vita ugyanis messzebbre, a múzeumok jövőjét és szerepvállalását alapvetően befolyásoló kérdések felé visz.

A múzeumelmélet legnagyobb hatású hazai művelője, György Péter legtömörebben talán az Amerigo Tot kiállítás kapcsán foglalta össze véleményét a múzeum stratégiaváltásának programjáról: „Mindez annyit jelent, hogy a múzeum nem statikus hely többé, ellenben nyilvános laboratórium, ahol épp az anyagi kultúra és a társadalmi szemantika közötti kulturális szerződések vizsgálandók. S mi lenne méltóbb hely a műalkotás-fogalom kritikai elemzésére, mint maga a múzeum? A fegyelmező, nevelő jellegű múzeum az, amelyből ez a kiállítás nem kér, s egyenlőtlen oktatás helyett felvilágosult párbeszédet, tehát közös munkát ajánl a nézőnek. Nemcsak elmélyült álmélkodást, ellenben kritikai önvizsgálatot. Mindez tagadhatatlanul egy újfajta nézőt tekint ideális látogatónak, azt a kortárs kultúrában járatos elmét, aki tudja, hogy a kiállítás nem diktátum, inkább kínálat, hogy a kánon nem pusztán árucikk, ellenben a közös élmények sorából összeálló dallamok, ellendallamok rendje."[1]

A kiállítás-központúság és az időszaki kiállítások fenti szempontok szerinti igényessége az anyagi lehetőségek függvényében – mint láttuk – Magyarországon is teret hódít. Jó példa erre a 2006-ban létrehozott ferencvárosi múzeum, amely nem épített állandó kiállítást, hanem évente néhány, a helyhez kötődő, de idegenforgalmi érdeklődésre is számot tartó, időigényes és színvonalas előkészítő és kutatómunkát követelő időszaki kiállítást szervez. Gyűjteménye szerény, de a bemutatók előkészítése csapatot kíván és szellemi kalandot jelent, a megnyitók eseményszerűsége, a reprezentatív katalógusok pedig a fenntartó helyi hatalom igényeit is kielégítik. A modell tehát működik, ugyanakkor mintha Marosi Ernőnek is lenne némi igazsága, amikor az mondja, hogy a Szépművészeti Múzeum importgyakorlatához elég egy jól fűtött kiállítóterem. (Lásd VAM Designe Center.)

Az új elmélet radikálisan támadja a hagyományos múzeumfilozófiát, annak a bizonyossághoz, az átfogó történelem eszméjéhez, az

esszencializmushoz, univerzalizmushoz való kötődését és az ebből adódó hagyományos múzeumi módszertant: a gyűjtés, a rendezés prekoncepcionalitását, a tipologizálást, az egyértelmű interpretációt, az ítélkező végeredményt, egyfajta fellebbezhetetlenséget, fensőbbséget. Az okság, a genealógia helyett a többszempontúságot, a folyamatosság és folytonosság helyett a megszakítottságot, a lezártság helyett az újrakezdést, a szintézis helyet a szétszedettséget kultiválja. A nagy és kizárólagos elbeszélés helyett a kétséget és emiatt a párbeszédet hirdeti. „Nem az a kérdés, hogy az egyes dokumentumokat milyen installációs keretben, miként tesszük érthetővé, hanem az, hogy *mi* egy dokumentum, pontosabban: mikor, milyen feltételek, kontextusok, lezárt történetek, megszakadt hagyományok, újraírt kulturális területek, értelmezések tesznek, tehetnek valamit dokumentummá" – írja másutt György Péter. „Ha van valami, amit ez [az új – *a szerző*] muzeológia elért, akkor az a múlt és jelen lezáratlanságából következő új társadalmi, esztétikai tapasztalat kimunkálása. A múzeum nem egy kizárólagos metapolitikai történet vitát nem ismerő narratívájának terepe többé. Nem a lezárt történelem reprezentálásának a helye, hanem a múlt közös újraírásának, megformálásának műhelye. Emlékezetnek és ellenemlékezetnek egyaránt a helye."[2]

Ez a radikalizmus egyrészt elutasításra talál az esszencialiták körében, legyenek azok akár valamilyen vallás követői, vagy nemzethívők. A székesfehérvári egyházi reprezentatív Szent Imre kiállítás muzeológusai aligha tolerálták volna – főleg egyenrangúan nem – Imre herceg profán történeti interpretációját, a Trianon-múzeum létrehozói aligha változtatnak a magyarság szenvedéstörténeti bemutatásán.

Másrészt joggal vitatkozik vele a szakmai muzeológia, hiszen végső soron nemcsak az állandó kiállítások tradícióját kérdőjelezi meg, de elbizonytalanítja a múzeumi taxonómiát, szubjektívvá, esetlegessé, sőt tetszőlegesség teszi nagy hagyományú gyűjteményeknek azt az értékrendjét, amelyen azok felépültek. A kritika vonatkozások nélküli kultuszát erősíti, teret nyit az instabilitásnak, kikezdheti az intézmények belső szilárdságát, és a szellemi életben viselt tekintélyét. Ennek nincs is jobb példája, mint a Magyar Nemzeti Galéria önállóságának megkérdőjelezése, ami legalább annyi esetleges, szubjektív érvet hordoz a korszerűség címkéje alatt, mint megfontolást érdemlő szempontot. Jó adag igazság van abban, hogy a fenntartás, a gyűjteményvédelem és -gyarapítás, a háttérben zajló állományvédelmi és tudományos feldolgozó munka leértékelődik és ennek következtében egyre kevesebb pénz jut rá. Egy ponton túl a „kultúr-vendéglátósokkal" és egyéb impresszáriókkal való versenykényszer, az „esztétikai wellness" iránti igény kielégítésére fordított energia az értékteremtés és az örökségvédelmi misszió kárára megy. Ahogy nemrég művészettörténészek írták: „Fennáll a veszélye annak, hogy az évszázadok alatt felhalmozott kulturális és esztétikai érték és felbecsülhetetlen műkincsvagyon fenntartása, a közjó érdekében

való hasznosítása megkérdőjeleződik, továbbá, hogy a piaci szemlélet által irányított »kultúr-vendéglátás« területéről a kreatív szakemberek viszonylag rövid időn belül ki fognak vonulni, hogy átadják a terepet a szolgálatkész marketingeseknek és azoknak a kiszolgáltatott helyzetben maradó kollégáiknak, akik kénytelenek lesznek idejüket technológiai feladatok ellátásának szentelni."[3]

Végül is mitől elátkozni való a reprezentativitásra törekvés, az értékszelekció, a hierarchizálás, a lényegteremtés? Ma a gyűjtés nemcsak mentést, de egyre inkább szűrést követel, ez pedig rangsorok, fontossági sorrendek nélkül lehetetlen. Ahogy Goys mondja, a múzeum az iszonytató mennyiségű kultúrszemét világában cenzurális intézménnyé válik. Ha ebben elveszíti tekintélyét irrelevánssá, érdektelenné silányul.

Mégsem mondhatjuk, hogy a posztmodern kritika pusztán a piaci, konjunkturális hatások vak szövetségese. Rombolja ugyan a múzeumi tudás tekintélyét, de megveti a bóvli expo múzeum pénzhajszáját is. Ebben az értelemben védelmet is nyújt a kommercializálódás, a piaci-marketing szempontok uralomra jutása ellen, mert egyfajta szellemi igényesség felől fogalmazódik meg. Határozottan szemben áll az élményipari silányság térhódításával, a bamba, bámészkodó helyett a töprengő, kérdező, partner közönség felé nyújt kezet. Sőt, ez a védelem a múzeum falain túl terjed, az épített környezet, az örökségvédelem felé. Még az sem kizárt, hogy egy innen érkező reformkoncepcióban nem a források szűkössége keres magának magyarázatot, különösen, ha megértőbb lesz a kultúra világában ma védelemre szoruló szakmai tekintély megőrzése iránt és nem akarja a múzeumot teljesen megfosztani varázsától, és a demokratizálás nevében kiszolgáltatni a tömegízlésnek és dilettantizmusnak.

A múzeumot – mint a modernitás intézményét – a posztmodern, a kontextualizmus igyekszik a maga képére formálni. A hagyományos múzeum azonban nem adja könnyen magát. Védekezik, máskor a politikai reprezentáció tartja életben. Van azonban egy harmadik segítője is. Arisztokratizmusára, magasrendűségére, tekintélyére a piacnak is szüksége van. A múzeum, mint kánonképző intézmény ugyanis fontos szerepet játszik a műtárgyak piaci értéken tartásában. Ott áll a műtárgypiac hátterében a maga és természetesen a művészettörténészek ítéleteivel, mint egy szabályozó és fogódzókat nyújtó intézményrendszer. Remekművei ugyan nem eladók, de fel vannak értékelve, amit a kölcsönforgalomban a biztosítási összegek valóssá tesznek. Paradox módon a lopások is hozzájárulnak az árak szinten tartásához vagy emeléséhez. Olykor ki is derül egy-egy kép ára. Gustav Klimt Bécsből a jogos tulajdonosához került Bloch-Bauer arany portréja magyar pénzben 25 milliárd forintért kelt el, hogy aztán azonnal – most letétként – újra múzeumba kerüljön. A műtárgy és idegenforgalmi piaca minden valószínűség szerint erősebb védelmet jelent az élményipar behatolásával és persze a posztmodern laboratorizáló, tekintélyirtó szándékával szemben is.

Az egyre inkább a globális céghálózatok által irányított és terjeszkedésre kárhoztatott kultúr- és médiaipar korszakában kevés olyan kulturális szféra maradt meg, amely körül olyan *szellemi, üzleti és hatalmi burok képződik*, amely bizonyos védelmet nyújt, és prosperitást is biztosít a kommersz áradatával szemben. A több mint húsz éve tartó „museum boom" után azt látjuk, hogy a múzeum egyelőre ilyen intézmény. Mellette a kulturális örökségvédelem van hasonló helyzetben, megint csak az idegenforgalom igényei okán. A művészi film és színház, az igényes irodalom vagy a világháló demokratikus aspektusai mind visszaszorulóban vannak. A képzőművészetet hagyományosan is a műtárgypiac tartotta életben, ez ma egyre inkább feloldódik a megvásárlásra dizájnosított környezet és tárgyalakítás molochjában. Vigyázzunk hát erre a menedékre.

Jegyzetek

[1] György Péter: A Kádár-korszak művészete. Amerigo Tot – párhuzamos konstrukciók. *Élet és Irodalom*, 2009. december 11.

[2] György Péter: Múzeumkritika. *Élet és Irodalom,* 2009. június 26.

[3] Távlatok és teendők. Országos közgyűjteményeink jövőjéről. *Magyar Szemle,* 2009. augusztus. 34.

Immanuel Wallerstein

A korrupció mint jelenség: elmélet és oroszországi gyakorlat

Kofi Annan, az ENSZ főtitkára, azon az ülésen, amelyet a Közgyűlés az ENSZ korrupció-ellenes egyezményének elfogadása alkalmából rendezett, a korrupciót olyan „társadalmi pestisjárványhoz" hasonlította, melytől minden jelenlegi társadalom szenved: „A korrupció gyengíti a demokráciát és a jogrendet, ennek eredményeképpen pedig sérülnek az emberi jogok, eltorzulnak a piac mechanizmusai, romlik az emberek életminősége, terjed a szervezett bűnözés, a terrorizmus, és a nemzetközi biztonságot fenyegető egyéb tényezők. Ez a különösen veszélyes jelenség minden országban tetten érhető – a nagy országokban épp úgy, mint a kicsikben, a gazdagokban épp úgy, mint a szegényekben […]"[1] A Világbank értékelése szerint a világszervezetnek a korrupció miatt elszenvedett vesztesége évente 80 milliárd dollárra rúg.[2] Ez a becslés nem tartalmazza azokat a közvetett károkat, amelyek minden valószínűség szerint meghaladják az említett összeget.

A Világbank és a Nemzetközi Valutaalap megvizsgálta 69 ország 3000 olyan cégének tevékenységét, melyek számára a két szervezet hiteleket nyújtott. Kiderült, hogy a vizsgálat tárgyát képező cégek 40 százaléka nem rendeltetésük szerint használja fel ezeket a pénzforrásokat. A médiában megjelenő híradásoknak megfelelően ezeknek a tőkéknek a nagy része, felelős hivatalokat betöltő személyek közreműködésével és különböző pénzügyi ügyeskedések eredményeképpen az említettek személyes bankszámláira kerül, különféle külföldi illetőségű bankokba. Arról, hogy ez Oroszországban is előfordul, a hazai média számos híradásából értesülhettünk.[3]

A Világbank szakértői a korrupciót a modern világ egyik legfőbb gazdasági problémájának tartják. Adataik szerint az egész világot tekintetbe véve a vállalatok 40 százaléka kénytelen megvesztegetési pénzeket fizetni. A fejlett országokban ez az arány 15 százalék, az ázsiai országok esetében 30 százalék, a FÁK államaiban pedig 60 százalék.[4]

A korrupció veszélyességét, a korrupció elleni fellépés szükségességét Oroszországban is elismerik. Abban az elnöki üzenetben, melyet az Orosz Föderáció elnöke 2006-ban a Föderációs Gyűlésnek eljuttatott, a következő mondat hangzott el: „[…] vállalt erőfeszítéseink ellenére mind ez ideig nem sikerült elhárítani fejlődésünk útjából az egyik legko-

molyabb akadályt – a korrupciót." Amikor Vlagyimir Putyintól az utolsó sajtótájékoztatón – melyet az ország elnökeként tartott – megkérdezték, mi az, amit nem sikerült elérnie, melyik probléma maradt megoldatlanul, gondolkodás nélkül azt felelte: „a korrupció".

Történelmi áttekintés

A korrupció jelensége hosszú évezredek óta létezik. Plutarkhosz Nagy Sándor apjának, az i.e. 359-től 336-ig uralkodó II. Philipposz makedón királynak tulajdonítja a következő szólás eredetét: „Nincs a világon olyan magas várfal, amelyen egy arannyal felmálházott szamár át ne jutna."[5] Az államigazgatási rendszerben felbukkanó korrupciót megemlítő első dokumentumok, amelyek az államiság legkorábbi emlékeit tartalmazó ókori babiloni levéltárakban megmaradtak, az i.e. XXIV. század második feléből származnak. A sumérok és sémiták idejében Urukagina, Lagas királya (ókori városállam Sumerben, a mai Irak területén), azzal a céllal vezetett be államigazgatási reformokat, hogy véget vessen hivatalnokai és bírái visszaéléseinek, csökkentse a papság részére a királyi hivatalnokok által törvénytelenül osztogatott jutalmak mértékét, rendszerezze és mérsékelje a szertartásokra kifizetett pénzösszegeket.[6]

Az antikvitás hagyatékában meglehetősen nagy tárháza van a korrupcióval foglalkozó anyagoknak. Platón és Arisztotelész, a legnagyobb ókori görög filozófusok műveikben számos helyen utalnak a hatalommal való visszaélés és a vesztegetés bomlasztó, romboló hatására a társadalom gazdasági, politikai és szellemi életében. Arisztotelész *Politika* című művében olyan tényezőként írja le a korrupciót, amely képes, ha nem is a végső pusztulásba, de romlásba dönteni az államot. Arisztotelész munkáinak angol fordításaiban a kormányzás „helytelen", „már kiveszett" formáit általában a „corrupt" szóval fejezik ki. A korrupció elleni harcot Arisztotelész az állami stabilitás biztosítása alapfeltételének tekintette: „[…] minden politikai rendszerben elsődleges fontosságú, hogy a törvények megakadályozzák az egyes tisztviselők meggazdagodását […]"[7]. „Csak azokat a rendszereket tarthatjuk egyértelműen helyesnek, amelyek az általános jólétet tartják szem előtt […]"[8].

A középkorban a „korrupció" fogalma mindenekelőtt kanonizált jelentést kapott, mint kísértés, ördögi csábítás. A katolikus teológiában a korrupció a bűn egy megjelenési formája, mivel János apostol szavai szerint: „Aki bűnt cselekszik törvényszegést követ el, mert a bűn törvényszegés." Ez, ugyanakkor, a kortársak számtalan beszámolójának tanúsága szerint, egyáltalán nem akadályozta meg a katolikus egyházat abban, hogy a középkori Európa korrupciójának központja legyen. A búcsúcédulákkal való kereskedés, az egyházi rangok adásvételének gyakorlata nem csak hogy ellentétben állt az alapvető keresztény vallási tanításokkal, de még a mai értelemben véve is korrupciónak tekinthető.

A középkori Oroszországban korrupcióról először mint „kenőpénzről", azaz törvénytelen juttatásról esik szó, a XIV. századból származó dvinai alapítólevélben. Igen sok orosz történeti és irodalmi forrás tanúskodik arról, milyen szélesen elterjedt a korrupció Oroszország területén. A bojárok és más hivatalnokok kapzsisága – melyet tovább erősített az „eltartás" rendszere – egy olyan országban, ahol az alsó néposztályok teljes jogfosztottságban éltek, valóságos nemzeti sorscsapássá vált.

A centralizált államok kialakulása Európában az újkor elején új szakaszt nyitott a korrupció fejlődésében. Az iparosítás nem csak gazdasági fejlődéshez vezetett, hanem a társadalmi elosztás spektrumának kiszélesedéséhez és a hatalmi döntések jelentőségének megnövekedéséhez is. A politikai hatalom egyre inkább „áruvá" vált a folyamatosan növekvő piacon. A győztes burzsoázia aktívan részt vett a magas hivatalokat betöltő személyek korrumpálásában, s néha az állami hivatalok „megvásárlásában" is.

A korrupció problémája a Felvilágosodás vezető személyiségeinek, az Enciklopédia szerzőinek, Jean-Jaques Rousseau-nak, Charles de Montesquieu-nek – de Francis Baconnek és másoknak is – megjelenik a munkáiban. Az ő műveikben a korrupció a társadalom betegségeként, diszfunkcionális működéseként értelmeződik. A természetjog támogatóinak szempontjából a korrupció a természeti és a pozitív törvények között fennálló ellentmondás egyik következménye. Thomas Hobbes ezt írja híres *Leviathán*jában: „Gyakorta megtörténik, hogy azok, akik vagyonuk nagyságával büszkélkednek, bűnöket követnek el abban reménykedve, hogy a köz Igazságának korrumpálásával mentesülhetnek a büntetéstől, vagy pénzük és egyéb juttatásaik segítségével bocsánatot nyerhetnek."[9]

A 20. században a korrupció elemzése tovább fejlődött, s a múlt század második felében önálló tudományos kutatási irányzattá vált. Az adott kérdéskörben megjelent legtekintélyesebb nyugati kiadvány (*Political Corruption – A Handbook*. New York, 1989) szerzői megemlítik, hogy a világon az első komolyabb korrupció-kutatások csupán az 1970-es, 1980-as években indultak el.[10] Ezek a kutatások a korrupciót mint univerzális társadalmi jelenséget közelítették meg, amely nemzetközi jelentőséggel bír.

A hidegháború vége és a kapitalizmus restaurációja a szocialista tábor legtöbb országában, akárcsak a globalizációs folyamatok ezt követő intenzív felgyorsulása a világgazdaságban, új jelleget adtak a korrupció jelenségének. Ma az, hogy a korrupció a világrendre leselkedő globális fenyegetést jelent, s egy az emberiség jövő századi fejlődését érintő kihívások közül, már axiómának számít.

A korrupció jogászok, kriminológusok, szociológusok, közgazdászok, politológusok, filozófusok és történészek vizsgálatának tárgyát képezi. Ez azzal magyarázható, hogy a korrupció összetett jelenség, kiváltó okai bonyolultak, következményeinek megjelenési formái a társadalmi élet minden területén sokrétűek.

A korrupcióra, mint szociális jelenségre mindmáig nem dolgoztak ki univerzális definíciót, még a fogalom általánosan elfogadott jogi meghatározása sem létezik. A szakirodalomban még a „korrupció" terminus etimológiai eredetéről is viták folynak. Általában elfogadottnak tekintik, hogy a „korrupció" szó a latin *corruptio*-ból ered, mely megrontást, megvesztegetést jelent. Korrumpálni valakit (latinul *corrumpere*) azt jelenti: az illető szolgálatait pénzzel vagy más anyagi javakkal megvásárolni. Ugyanakkor több szerző azon a véleményen van, hogy a „korrupció" szó elsődleges jelentése ennél sokkal szélesebb volt. Az I. H. Dvoreckij által összeállított latin-orosz szótár a fent felsorolt jelentéseken kívül (megrontás és megvesztegetés) még a következőket is felsorolja: „elzüllés, hanyatlás, züllöttség, rossz állapot, alantasság (vélemény vagy nézet esetében)".[11] G. K. Misin más értelmezést javasol, rámutatva, hogy a témában megnyilatkozó szerzők többségének állítása ellenére, a *corruptio* latin terminus két tővel rendelkezik: *cor* (szív, lélek, szellem, értelem) és *ruptum* (tönkretenni, lerombolni, megrontani) Ezért a korrupció lényege nem a megvesztegetés, a közszolgák és más tisztviselők megvásárolhatósága, hanem valamilyen dolog egységének megbontása (dezintegrációja, felbomlasztása, szétzúzása), beleértve az államhatalom szerveit is.[12] Ily módon már a „korrupció" szó etimológiai jelentésszintjét illetően felmerül egy dilemma – megvesztegetést értsünk-e korrupció alatt (ez a szűk jelentés), vagy negatív, bomlási folyamatokat magában az államigazgatási mechanizmusban (ez a tágabb értelme).

A korrupció mint társadalmi jelenség alapvető megközelítéseinek vizsgálata során figyelembe kell venni kutatásának interdiszciplináris jellegét. Amint az az elemzésből kitűnik, a társadalomtudományok különböző ágaira jellemző módszerek és kutatói megközelítések erőteljesen befolyásolják az egyes tudományágak által adott meghatározások mibenlétét.

A *politikatudomány* elsősorban olyan faktorként tartja számon a korrupciót, amely deformálja a társadalom politikai szervezetét, akadályozza a demokratikus folyamatokat. A politológusok figyelmére legfőképpen a korrupció olyan formái tarthatnak számot, mint a politikai pártok illegális finanszírozása, a parlamenti visszaélések, a befolyással való üzérkedés, melyek együtt a politikai korrupció szféráját alkotják, amely különbözik a politikai elemeket nem tartalmazó üzleti és hétköznapi korrupciótól. A politikai korrupció hozza létre a kleptokráciát, a tolvajok uralmát (amely a hatalom szerveződésének korrupción alapuló formája), és az ennek megfelelő társadalmi-politikai réteget. A politológusok műveikben általában

arra koncentrálnak, hogy a politikai rendszer egyes konkrét történelmi formáiban miként nyilvánul meg a korrupció.

A korrupció *szociológiai* szempontból a társadalom betegsége, illetve a beteg társadalom által produkált tünet. A korrupció jellemző példája az olyan társadalmi diszfunkciónak, amely egyrészt a társadalomszervezet egyes tagjai individuális céljainak s magának a szervezetnek a céljai között fennálló ellentmondásból, másrészt a társadalom szervezetének formális-logikai lényege s a társadalom természete között fennálló ellentmondásból ered.

A szociológia gyakran úgy tekint a korrupcióra, mint deviáns magatartásformára. A korrupció egyik „kanonikus" definíciója Carl Friedrichnek, a Harvard egyetem professzorának nevéhez fűződik: „A korrupció olyan magatartás, amely megsérti az általánosan elfogadott normákat. Deviáns magatartás, melyet meghatározott motivációk vezetnek, többek között a társadalom rovására szerzett személyes haszon reménye."[13] Joseph S. Nye a következőképpen határozza meg a korrupciót: „Olyan magatartás, amelyben valaki, magát jórészt személyes (individuális és családi) anyagi és hatalmi törekvéseknek alárendelve, megsérti a közszereplők iránt támasztott formális követelményeket."[14]

A korrupció társadalmi diszfunkcióként, deviáns magatartási aktusok összességeként való megítélése mellett a szociológiában egyéb megközelítések is helyet kaptak. V. Heveling véleménye szerint például „a korrupció az adott területen uralkodó társadalmi normák és morál tekintetében destruktív rendszere azoknak a társadalmi kapcsolatoknak, amelyeket a hivatali befolyásnak anyagi és/vagy nem anyagi természetű előnyök szerzésére való felhasználása jellemez."[15] Tehát a korrupcióra úgy tekintenek, mint társadalmi kapcsolatok rendszerére. J. I. Gilinszkij a társadalmi gyakorlat állandóságával jellemezhető társadalmi intézményként határozza meg a korrupciót. Ebben az értelmezésben a korrupciót – mint alrendszert – gyakran sorolják be a társadalom „árnyék-jelenségeinek" rendszerébe. (Ide tartozik az „árnyékgazdaság", az „árnyékjog", „árnyék-jogalkalmazás" stb., mely jelenségeket intenzíven elemzi I. Kljamkin, L. Tyimofejev[16] és V. M. Baranov[17].) Így az „árnyékjog" V. M. Baranov szerint „a jogoknak és kötelességeknek az a hivatalos törvények keretein kívül álló összessége, amelyet bizonyos társadalmi viszonyok részesei maguk állapítanak meg és maguk érvényesítenek".[18] A tudós, a társadalmi élet „árnyékos" oldalát elemezve, amely a korrupciót is magában foglalja, megállapítja: „az árnyék mikro- és makro-szerződések nem pusztán egyszeri kompromisszumok részeivé válnak, hanem egy kiterjedt, folyamatosan működésben lévő társadalmi szabályrendszer elemeivé alakulnak. Az állam kijátszása itt általánosan elfogadott normának, a mindennapi kultúra részének tekinthető."

Tagadhatatlanul sajátos a korrupció meghatározásának úgynevezett „etikai megközelítése". Ez utóbbit többek között a Transparency International nevű szervezet publikációi képviselik. E megközelítés hívei

szerint a korrupciót, mely a kormányzat rendszerének krízisét okozza, az etikai szabályok hiánya eredményezi. Véleményük szerint ebben az esetben a korrupcióellenes reformok legfőbb eszköze nem más, mint a „*good governance*" bevezetését célzó kormányzati reform, etikai szabályok alkalmazásával az üzleti élet területén és a társadalom más struktúráiban.

A *jogtudomány* képviselőinek körében heves viták folynak a „korrupció" fogalmának meghatározása ügyében. A külföldi országok büntető törvénykezésének elemzése azt mutatja, hogy a büntető törvénykönyvek a „korrupció" terminust egymástól eltérő tartalommal látják el, és nem használják egyértelműen: korrupció alatt a btk-k a „hagyományos" hivatali visszaélések egyik-másik változatát értik. Ám „eltekintve a korrupciós bűncselekmények adott formáinak törvényhozásban használatos megfogalmazásai különbségétől – írja A. V. Naumov, aki az európai országok törvényhozását vizsgálta összehasonlító módszerrel –, némi leegyszerűsítéssel ezek teljes készletét fel lehet fogni két klasszikus konstrukció variációiként. Ezek a hivatali helyzettel való visszaélés haszonszerzés (illetve bármi egyéb) céljából, másrészt pedig a megvesztegetés (megvesztegetési pénz adása, elfogadása vagy ilyen ügyben való közvetítés)."[19]

Oroszországi kriminológusok munkáit elemezve is ugyanezt a képek kapjuk. Ők alapvetően két táborra szakadtak: az egyik a korrupció „szűk értelemben vett" meghatározását pártolja –, mint lefizetés, megvesztegetés (e tábor hívei között találunk olyan jól ismert jogtudósokat, mint A. I. Dolgov, N. F. Kuznyecov, J. M. Antonjan), a másik olyan tudósokból és gyakorlati szakemberekből áll, akik a korrupció „szélesebb" értelmezéséhez ragaszkodnak, amely a haszonszerzésért végzett hivatali visszaélés (ilyenek B. V. Volzsenkin, V. V. Lunejev, Sz. V. Makszimov, G. K. Misin, A. I. Kirpicsnyikov és mások).

A jogtudósok, függetlenül attól, melyik álláspontot képviselik – a szűk vagy széles értelmezést –, mindannyian a hatalom felbomlásában látják a korrupció, mint társadalmi jelenség alapvető okát. A korrupció lényegének szemléletes jellemzését adja A. I. Kirpicsnyikov: „A korrupció a hatalom korróziója. Ahogyan a rozsda eszi a vasat, úgy rágja szét a korrupció a társadalom erkölcsi alapjait. A korrupció szintje a társadalom sajátos hőmérője, erkölcsi állapotának mutatója, s annak, képes-e az államapparátus nem saját, hanem a társadalom érdekeit követve megbirkózni a feladataival. Úgy, ahogyan a fém teherbírását csökkenti a korrózió, a társadalom számára is az ellenálló képesség csökkenését jelenti a korrupció."[20]

Az utóbbi időben széles körben elterjedt az a megközelítés, amely a korrupciót mint *gazdasági* jelenséget vizsgálja.[21] Susan Rose-Ackerman megjegyzi: „a közgazdaságtan hatékony eszköz a korrupció elemzésében. A kulturális különbségek és a morál mind hozzáteszik a maguk apró különbségeit és egyediségeit, ám ahhoz, hogy megértsük, hol érezhető

leginkább a korrupció kísértése, s hol a legerősebb ennek hatása, elengedhetetlen az általános közgazdasági megközelítés."[22]

A közgazdaságtani elméletek közül említésre érdemes a korrupciót státuszbiztosító eszközként beállító elmélet (mely szerint ennek célja a hivatalnok monopolhelyzetének biztosítása, amely elősegíti a megtakarítást), valamint a korrupció „ágens-elmélete".

Az „ágens-elméletet" először Edward C. Banfield ismertette, aki úgy vélte: a korrupció akkor válik lehetségessé, amikor a gazdasági szereplők (ágensek) három típusa van jelen: a meghatalmazott, a meghatalmazó, és egy harmadik személy, akinek bevételei és veszteségei a meghatalmazottól függenek. A meghatalmazott addig a szintig korrumpálható, ameddig a korrupció ténye elhallgatható a meghatalmazó előtt. Akkor válik valójában korrupttá, amikor, megsértve a törvényt, a meghatalmazó érdekeit alárendeli a sajátjának.

Azok, akik a korrupciót mint státuszbiztosító eszközt kutatják, ezt a jelenséget beállítják egy, a liberális metodológia alapján képzett sorba, azt bizonygatva, hogy a korrupcióban érdekelt felek arra törekednek, hogy korlátozott források esetén megtalálják az optimális eszközt saját érdekeik érvényesítésére. E kutatók (Gary S. Becker, Robert W. Vishny, Francis T. Lui, Paolo Mauro, Susan Rose-Ackerman, Vito Tanzi, Andrei Schleifer és mások) szerint a korrupció – a megtakarítás optimalizálásának racionális módja.

Ez az álláspont igen szélesen elterjedt az oroszországi közgazdaság-tudományban. N. Epifanova például ezt írja „A korrupció kutatása a gazdaságelmélet módszerei alapján" című cikkében: „A gazdaságelmélet szempontjából közelítve a korrupcióhoz, e jelenséget úgy határozhatjuk meg, mint az individuumok viselkedésének olyan megnyilvánulását, melynek célja a haszonszerzés maximalizálása annak révén, hogy termelés nélküli profitot szerezzenek azáltal, hogy használják és újraelosztják azokat a forrásokat, amelyek nincsenek e személyek tulajdonában, ám lehetőségük van ezekhez hozzáférni".[23] Gyakorlatilag olyan „jövedelemforrás" kereséséről van szó, mely alatt a közgazdaságtani szakirodalom azt a nem termelő tevékenységet érti, melynek alapja „nehezen hozzáférhető források felhasználása annak érdekében, hogy mesterségesen létrehozott transzferhez jussunk hozzá". Ahogyan Sz. Barszukova helyesen megállapítja: ebben az esetben, „egy politikus, hivatalnok vagy üzletember viselkedésében nincsenek lényeges különbségek: mindannyian arra törekszenek, hogy a források fennálló korlátozását saját érdekükben a leghatékonyabban hasznosítsák […] Van, aki politikai tőkéjével operál, mások hatalmi- illetve gazdasági tőkéjükkel. Eközben a korrupciós ügyletek résztvevői nem kizárólag anyagi javakat tartalmazó paketteket cserélnek, a megszerzendő javak között szerepel a képviselők újraválasztása, a vezetői hierarchiában elfoglalt pozíció megtartása, és új üzleti lehetőségek megszerzése is."[24] Ezt az elméletet jól illusztrálja két orosz tudós, G. Szatarov és M. Levin kutatása is, akik úgy vélik, hogy a

korrupció értékelésében a központi momentum a hivatali pozíció, vagyis a korrupció „gyökere" a „megfelelő hely", a pozíció, amelyből hasznot lehet húzni.[25]

A eddig elmondottak lezárásaként megállapíthatjuk, hogy az egyes tudományágak keretei között a mai napig a korrupció elemzésének négy alapvető kutatói megközelítése kristályosodott ki.

Az első megközelítés a hagyományos, vagy ahogyan néha nevezik, „idealista-filozófiai", amely „moralizáló" vagy „konvencionális" néven is ismert.[26] Ez a szemlélet a korrupciót olyan viselkedésnek tekinti, amely megsérti a társadalomban általánosan elfogadott normákat, és amelyet a köz rovására való személyes haszonszerzés motivál. E szemlélet elsődleges forrásai között szerepel a Biblia, „az emberiség első alkotmánya", amely egyértelműen elítéli a korrupciót: „A bölcsek szemét is elhomályosítja a nekik juttatott adomány s ajándék, és mint zabla a szájban, elhárítják a feddést." (Sir. 20, 29.) „Jaj azoknak […] kik a gonoszt ajándékért igaznak mondják, és az igazak igazságát elfordítják tőlünk." (Ézsaiás 5, 23.)

A korrupció e szemléletének mai képviselői hangsúlyozzák, hogy a személyes haszon nem feltétlenül pénzügyi-gazdasági természetű. Összefügghet például a korrupciót megvalósító személy, vagy az ő érdekcsoportjába tartozók szolgálati előmenetelével, megtakarításokkal vagy más előnyökkel az illető családja vagy környezete számára. Az ismert orosz kriminológus, V. V. Lunejev helyesen állapítja meg: „A korrupció, elsősorban a piacgazdaság, a szabad kereskedelem és a demokrácia világában nem korlátozódik a primitív kenőpénz-adásra. A lobbizmus, a favoritizmus és protekcionizmus, a politikai célok tőketámogatása, az a hagyomány, hogy a politikai és állami hivatalnokok állami nagyvállalatok és magáncégek befolyásos elnökeivé-igazgatóivá transzformálódnak, üzleti érdekeltségek állami költségvetési támogatása, állami tulajdon részvénytársaságokba irányítása, bűnszövetkezetek kapcsolatainak felhasználása stb. mind a korrupció rejtett formáihoz tartoznak."[27]

Carl Friedrich, aki minden bizonnyal e megközelítés legismertebb képviselőjének számít, a hatalom korrumpálhatóságának mértékét a korrupció megvalósulásának kontextusával, az azt körülvevő társadalmi konszenzus mértékével kötötte össze; a korrupciót visszatartó tényezőknek pedig a hatalom ellenzékét képező mozgalmakat és a szabad sajtót tartotta. Friedrich számára a korrupció csaknem tisztán negatív fogalom, „a politika patológiája", mely megrontja mind az állami hivatalnokokat, mind a hatalom intézményeit, bár egy meghatározott mértékig elfogadja a korrupció funkcionalitását. David R. Simon és D. Stanley Eitzen úgy vélik, hogy a korrupció az erkölcstelenség, az amoralitás intézményesülésén alapul, a bűnözés problémája pedig valójában a rendszerben gyökerezik, amelyben az alsóbb rétegek bűnözése, a maffia, a korrupt közszolgálati szektor és a bűnszövetkezetek a hatalom és a haszon reményében egyesülnek. A tudósok abból a feltevésből indulnak ki, hogy

a bűnözés és a deviancia a társadalmi szinten adottak. Ez azt jelenti, hogy meghatározott szociológiai faktorok elősegítik a bűncselekmények végrehajtását mind az egyének, mind a szervezetek által. E tényezők közül az amerikai társadalomban a hatalmi struktúrát mint olyat tartják a leglényegesebbnek.[28]

A korrupció „tradicionális" vagy „moralizáló" szemléletének képviselői – bár úgy tartják, hogy e jelenség kiiktathatatlan kísérője a politikának, így legyőzése csupán utópikus cél – mégis arra bíztatnak, hogy álljunk erőteljesen ellen a korrupciónak, hogy e betegség kórokozói ne terjedhessenek el, és ne rombolják szét a politikai rendszert.[29]

A korrupció tanulmányozásának második megközelítését „revizionistának" nevezhetjük. Ennek keretében merült fel a kérdés a korrupció funkcionalitásáról és alkalmazhatóságáról bizonyos meghatározott körülmények között (például, ha ez megerősíti annak a társadalmi elitnek a pozícióját, amely garantálhatja a társadalomban zajló változási folyamat felgyorsítását). E szemlélet képviselői – például José V. Abueva, David H. Bayley, Nathaniel H. Leff, Colin Leys – azt vallották, hogy a korrupció pozitív funkciókat is elláthat a „harmadik világ" társadalmainak integrációja, fejlődése és modernizációja során, ahol, ahogyan a szociológusok többsége elismeri, a szélesen elterjedt korrupció a befejezetlen modernizáció és a szegénység következménye és/vagy megjelenési formája.

Tény, hogy a piaci viszonyok terjedése, a hatalom és az ellenőrzés bürokratizálása lerombolja azon hagyományos szolidaritási közösségeket, amelyek a preindusztriális társadalom gerincét adták. Ugyanakkor a fejlett országokban ez egy jobban elhúzódó folyamat, és ami ennél is fontosabb, hogy a nyugati országokban az egyéni függőségek helyett főként jogokkal biztosított, szerződéseken alapuló viszonyok alakultak ki, ami a védelem és a szolidaritás civil formáira való állandó törekvés eredménye. A modernizációt hajszoló társadalmakban, és ott, ahol a fejlődés különféle okoknál fogva a „függőségen alapuló fejlődés" formáját öltötte, és ahol a történelmileg kialakult erős állam a közélet alapját képezi, a modernizált társadalmakra jellemző intézmények kiformálódása jócskán lemarad, vagy éppen puszta létezésük is diszfunkcionális. A hagyományos társadalmakra jellemző „klientúra-jellegű" viszonyoknak minden esélyük megvan rá, hogy a modernizáció időszakában is fennmaradjanak. Ezek különféle megjelenési formáit gyakorta korrupcióként értelmezik. A „revizionista megközelítést" képviselők számára a korrupció jelensége annak arányában csökken, ahogy sikerül leküzdeni az adott ország társadalmi és gazdasági lemaradását, és sikereket elérni az „utolérő fejlődés" útján.

A korrupció „revizionista megközelítésének" keretében megfogalmazódó koncepciók az átalakulás kezdeti szakaszában aktív támogatást élveztek az egykori szocialista országok „új elitjeinek" körében. A korrupciót sokszor afféle „szerszámnak" tekintették a társadalom békés átalakításához, az elit mobilizálásához és a még aktívabb progresszív reformokhoz.

A korrupció értelmezésének harmadik irányzata – a gazdaság- és piacközpontú megközelítés – a korrupciót a társadalmi csere részének tekinti, és a korrupciós pénzeket a csereügyletek költségei közé számítja. A korrupciót a *behatárolt források racionális elosztójaként* definiálják, a gazdasági szereplők közötti olyan megegyezéses kapcsolatként, amely bizonyos pozíciókat adott előnyök kicsikarására használ fel. A korrupció mind a tranzakciót megelőző, mind azt követő költségeket is magában foglalhat. Az előbbiek meghatározzák, hogy ki vehet részt az adott tranzakcióban, milyen formájú és mekkora mértékű megvesztegetésekre kerül sor, mik lesznek a tranzakció lebonyolításának szabályai. Az utóbbiak pedig a megegyezés betartását, a kölcsönös bizalom garanciáit jelentik, illetve a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást, az esetleges konfliktusok megoldásának lehetőségeit szabályozzák.[30]

Azon kutatók, akik a gazdasági analízis szempontjából közelítik meg a jelenséget, a korrupció meglétét leginkább a gazdasági folyamatokba való széleskörű állami beavatkozás számlájára írják. Ebből a nézőpontból a közgazdászok szerint a korrupció akár teljesen funkcionális is lehet, hiszen a túltengő bürokratizálás ellensúlyát képezi, és mint az adott folyamatokkal kapcsolatos adminisztratív döntéseket meggyorsító hatás, hozzájárul a hatékony irányításhoz. A klasszikus liberális kutatók a korrupciót „az állam hibájának" tekintik. Még L. Mises is úgy véli: „A korrupció az intervencionalizmus mai szatellitája".[31]

Érdemes megjegyezni, hogy a korrupció és a gazdasági ellenőrzés centralizációjának kapcsolatát hangsúlyozó elképzeléseket eredetileg a központilag ellenőrzött gazdaságú országokkal összefüggésben fogalmazták meg – ide tartozott Oroszország (illetve a Szovjetunió), de a harmadik világ országai is. Ám később ezen irányzat kialakítói analóg módon közelítették meg a fejlett piacgazdaságokban létező korrupció elemzését is, és az állami szerepvállalás kiterjesztése ellen érveltek. Ám ez a nézőpont nem segít választ adni arra a kérdésre, hogy egyes olyan országokban, ahol az állami szerepvállalás szintje meglehetősen magas (így például Dániában, Finnországban vagy Svédországban), miként lehet a gazdasági korrupció mégis igen csekély.

A fenti megközelítés keretei között vizsgálja a korrupciót az „egyesített előnyök" (*joint benefits*) ismert elméletének szerzője, Mancur Olson. Széles körben elismert és nagy figyelmet keltő könyvének, a *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*-nek (A nemzetek felemelkedése és hanyatlása: gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok) orosz kiadásához írott előszavában Olson így körvonalazza véleményét: „Álláspontunk lényege, hogy bármiféle törvénykezési gyakorlat vagy korlátozás, amely »szembe megy a piaccal«, gyakorlatilag az összes érintettet a törvények áthágására fogja késztetni, és még nagyobb valószínűséggel növelni fogja a törvénytelenséget és a korrupciót a köztisztviselők köreiben. Következésképpen annak egyik oka, hogy oly sok társadalmat veszélyeztet az államgépezet

korrupciója, abban áll, hogy szinte minden egyes tulajdonosnak indítéka van a törvény áthágására, és szinte senki sem érez késztetést az efféle esetek bejelentésére a hatóságoknak; nem csupán a magánszektor közös érdekei sarkallják a résztvevőket a törvények megkerülésére, hanem egyszerűen a magánszektorra jellemző összes motiváció a törvényszegés mellett szól. Amikor az efféle törvények és korlátozások túlzottan elszaporodnak, előbb vagy utóbb maga a magánszektor (amelynek összes, vagy szinte az összes képviselője motivált a piacellenes intézkedések akadályozására, vagy a köztisztviselők megvesztegetésére) fogja a kormányzatot korrupttá és tehetetlenné tenni."[32]

Az oroszországi korrupció elméletét legalaposabban L. M. Tyimofejev monográfiája fejti ki. A szerző már a könyv első oldalain leszögezi: „[…] sok esetben pozitív jelenségként fogjuk értelmezni a korrupciót, mint a józan ész racionális működését az emberek gazdasági magatartásában. A korrupció éppen ebben a színben tűnik fel, ha tekintetünket a történelmi múlt felé fordítjuk. Az idő lemossa a történelmi jelenségről a törvényi előítéleteket és az ideologikus mítoszokat, és ezáltal lehetővé teszi, hogy megértsük az emberek társadalmi magatartása mögötti alapvető motivációkat – a racionális gazdasági érdekeket, amelyek megmagyarázzák, sőt időnként egyenesen igazolják a lefektetett törvények megszegését."[33] A korrupció Tyimofejev értelmezésében a piac eszköze, amely „a gazdasági érdekek józansága" érdekében kompenzálja az állam által támasztott akadályokat. A korrupciós tranzakciók rendszere idővel egy „árnyékgazdasággá" formálódik – „egy komplex, intézmények sokaságát egybefűző rendszerré, amely azokból a többé-kevésbé intézményesült, egyéni jogérvényesítő megoldásokból áll össze, melyek óhatatlanul megjelennek a háttérben a tulajdonviszonyokat szabályozó törvénykezés során".[34] L. M. Tyimofejev véleménye szerint ennek az „árnyékos oldalnak" az a feladata, hogy „csökkentse a piaci cserék tranzakciós költségeit, amikor a kormányzati beavatkozások ezzel ellentétes negatív hatást fejtenek ki […]".[35] Ily módon úgy gondolja, hogy a korrupció szükséges segédeszköze a piac hatékonyságának, ha a kormányzati beavatkozások megnehezítik az elosztást és a közös források felhasználását.

Számos szakértő úgy látja, hogy a korrupció hozzájárul az általános jólét növekedéséhez, hiszen lehetővé teszi a túlzott szabályozás megkerülését, és lehetővé teszi egy olyan rendszer kialakulását, ahol a nem megfelelően fizetett közszolgálati munka hozzájuthat az őt illető javadalmazáshoz.[36] E nézet támogatói rámutatnak a korrupció és a gazdasági növekedés közötti közvetlen kapcsolatra, hiszen véleményük szerint a korrupció segítségével a tranzakciós költségek csökkentése által rövidebb idő alatt nagy mennyiségű tranzakció mehet végbe, ez pedig hozzájárul a gazdasági növekedéshez.[37]

Mivel a korrupciónak a gazdasági fejlődésre kifejtett hatásáról valóban megbízható empirikus adatok nemigen állnak rendelkezésre, ezért néhány kutató a gazdasági szimuláció módszerét alkalmazza. Az ilyen

tanulmányokra érdekes példa N. Epifanova kutatása, aki a korrupciónak az általános jólétre gyakorolt hatását elemzi.[38] Ezt a legegyszerűbb korrupciós modell vizsgálatával teszi, amelyben a közjavak valamelyike felett monopoljellegű ellenőrzést gyakorolva annak eladója – a kormányzat képviselője – igyekszik a maximumra emelni azoknak a kenőpénzeknek az összegét, amelyeket az árujához való hozzáférés biztosításáért megkapni szándékozik. Epifanova ezt a helyzetet két formájában vizsgálja – a „tolvajlással egybekötött" és a „tolvajlás nélküli"[39] korrupció formájában. A két forma összehasonlításából arra az eredményre jut, hogy „a korrupció hagyományos közgazdasági elemzése lehetővé teszi a redisztributív mechanizmus természetének meghatározását, amely hatást gyakorol az általános jólétre. Amennyiben a korrupció az adott áru alulfogyasztásához vezet, mivel abból hiány alakul ki, akkor a társadalom ezen ténylegesen veszíteni fog. Ám amennyiben a korrupció növeli a fogyasztás volumenét, úgy ez előnyöket jelent a társadalomra nézve is."[40]

Vizsgáljunk meg néhány észrevételt a korrupció „pozitív funkcióival" kapcsolatban. Először is, a „funkcionalisták" számos konklúzióját cáfolják a prominens nyugati közgazdászok. Így például Paolo Mauro munkáiban[41] kimutatja, hogy a nagymértékű korrupció, különösen a bel- és külföldi befektetések csökkentésével, valamint a nem hatékony állami költekezés növelésével hátrányosan hat a gazdasági növekedésre. A korrupció hatására megváltozik a befektetések struktúrája (növekszik a tőkeigényes nagyberuházások száma, csökkennek a közegészségügyre és a közoktatásra fordított összegek, és általánosságban csökken a beruházások hatékonysága) – ezt a jelenséget vizsgálják tanulmányukban Vito Tanzi és Hamid Davoodi.[42] Számos fejlődő országbeli gazdaság elemzésére támaszkodva Susan Rose-Ackerman rámutat, hogy „még akkor is, ha a korrupció és a gazdasági növekedés békében megférnek egymással, a megvesztegetések új költekezést gerjesztenek, és a gazdasági célkitűzések eltorzulásához vezetnek".[43]

Teljesen egyértelmű, hogy az a koncepció, amely a korrupciót a gazdasági növekedést megkönnyítő eszközként kezeli, mivel az rövidebb idő alatt képes nagyobb számú tranzakciót levezényelni, és csökkenti a tranzakciók költségeit, nem felel meg az igazságnak. Valójában a gazdasági növekedést nem a tranzakciók száma határozza meg. Ha a korrupció például olyan eszközzé válik, amely kiszorítja a pénzügyi eszközöket a gazdaságból (és éppen ez a modern oroszországi gyakorlat), akkor nemhogy dinamizálná a gazdaságot, hanem közvetlenül annak széthullásához vezet.

A Világbank és más szervezetek által megrendelt tanulmányok sora tárja fel, hogy a megvesztegetés, ahelyett, hogy az üzleti aktivitást serkentené, a valóságban egy rakás új, felesleges szabályozás megjelenéséhez vezet, amelyekből a döntési pozícióban lévő hivatalnokok húznak hasznot. Más szavakkal, a megvesztegetés újabb megvesztegetendőket szül, a bürokrácia egész új rétegeit, amelyek a hasznot

lesik. Az állami tisztviselőknek gyakorta fűződik érdekük az új bürokratikus korlátozások bevezetéséhez, amelyek újabb megvesztegetési lehetőségeket generálnak, és gátolják a hatékonyságot. Ebben az esetben minden egyes megvesztegetés negatív externáliákat eredményez, és káros hatással van a gazdasági fejlődés egészére. Azzal a feltételezéssel szemben, hogy elősegítené a társadalmi változásokat, a korrupció, éppen ellenkezőleg, bebetonozza a negatív gyakorlatot és fixálja a fennálló rendet.

Amennyiben az egyének (a kliensek) számára a korrupció eszköze által lehetővé válik a kitűzött cél elérése a versenyfolyamatban, akkor az egész ország szempontjából nézve a korrupció a verseny korlátozását, az adóbevételek csökkenését, a gazdaság szürke szektorának erősödését és a beruházások visszaesését eredményezi. Mikor egyesek korrupt eszközökkel „felgyorsítják" jogaik érvényesítését, akkor ezt kizárólag mások jogainak rovására tehetik, nem csupán a törvényeket, de az állampolgárok törvény előtti egyenlőségének és értékének több évszázados morális alapelveit is megsértve ezáltal.

Fontos hangsúlyozni, hogy a korrupció fokozza a gazdasági közegben tapasztalható bizonytalansági tényezőt (amely még a korrupció hatása nélkül is problémát okoz a reformokat végrehajtó országokban), hiszen a gazdaság irányítói között mintegy felhalmozódik az a torzító hatás, amelyet a különböző korrupt tranzakciók sora okoz.

A korrupció, pontosabban a jelentős kenőpénzek elérésének lehetősége komoly ösztönző erővé válhat a politikai hatalom megragadására illetve megtartására, mind a hatalmon lévő elit, mind pedig az ellenzék számára. Ám ennek az irányító szerepnek a beágyazódása, amelyet a privilégiumok megtartásának és a kenőpénzekhez való hozzájutásnak a vágya igazol, eltorzítja a gazdasági és szociális politika prioritásait, és a deklarált fejlesztési célok és stratégiák csupán csekély mértékben tükrözik az ország valódi érdekeit.

És végül, ha a korrupció hatását nézzük a gazdasági fejlődésre, látnunk kell, hogy a korrupció a leghatékonyabb eszköz a törvényhozás rendszerének lerombolására. A volt szocialista országok átalakulási folyamatának hosszú távú beruházásai meggyőző példát szolgáltatnak arra, hogy csupán azok az országok lehettek sikeresek, ahol egyértelmű és működőképes törvényeket dolgoztak ki; az átalakulás csupán a törvények talaján állva lehetett eredményes. Jó példa erre, ahogyan a közép-kelet-európai országok az Európai Unióhoz csatlakozva átvették annak törvényhozási módszereit, és létrehozták a jogállamiságot garantáló intézményrendszert. Oroszország és az egykori szovjet államok többsége viszont azt példázza, hogy az állami tisztviselőknek juttatott illegális, „suba alatti" pénzekkel a magánvállalkozók „elbitorolták" és „felvásárolták" az államot, majd újonnan szerzett befolyásukat felhasználva immár az alapvető játékszabályok (így a törvények, stratégiák, szabályozások és módszerek) kialakításába is beleszóltak.

Ezt a jelenséget a gazdasági átmenet országaiban a nyugati szakirodalom az 1990-es évek második felében kezdte alaposabban vizsgálni.[44] A „felvásárolt gazdaság" új birtokosai számára biztosított előnyök súlyos hátrányba hozták az összes többi vállalkozást. Ennek eredményeként egy oroszországi vállalkozás hatékonysága kevésbé függ attól, hogy az milyen jól dolgozik, és inkább attól, hogy a törvény milyen költségekkel terheli meg – vagyis az a vállalkozó, aki ezeket jobban képes manipulálni, és jobb kapcsolatot épít ki az állami tisztviselőkkel, sikeresebb lesz, mint az, aki csak a termelésre összpontosít.[45] A vállalkozások felvásárlóinak nem szükséges közvetlenül arra használniuk a bürokráciákkal kiépített kapcsolataikat, hogy akadályokat emeljenek más cégek elé a piacra való bejutásnál, hiszen bármilyen megállapodás, amely adott piaci szereplők és a játékszabályokat kidolgozók között születik, automatikusan szűkíti a piac más szereplőinek lehetőségeit (attól függetlenül, hogy konkrétan ez volt-e a szándékuk, vagy sem).[46] Pontosan ez történik az oroszországi üzleti életben. A vállalkozások közötti kártékony egyenlőtlenségek (a befolyás terén, hogy milyen mértékben képesek hozzáférni a hatalmi szférához) oda vezetnek, hogy míg egyes vállalkozások szuperprofitra tesznek szert, addig mások tönkremennek. Az összoroszországi helyzet átterjedt a regionális és a lokális szintekre is, és ma mindenütt ugyanaz történik: „az állami hatalom felvásárlása".

A közgazdászok általában az „enyhe korrupciót" pártolják, és igen óvatosak a korrupció elleni állami szintű küzdelem lehetőségeinek és hasznosságának megítélésében. Így például Georgij Szatarov előadásaiban folyamatosan azt hangsúlyozza, hogy bár szükséges a korrupció elleni harc, de szükséges az is, hogy tartózkodjunk a „durva lépésektől", különben „az ország össze fog omlani". Egy interjúban így körvonalazta álláspontját: „A korrupció olyan mértékben átitatta a társadalmi és gazdasági rendszert, a politikai kommunikációt, hogy durva lerombolása tönkretenné magát a rendszert is. A »harc« koncepciója nem a korrupcióra, hanem a teljes társadalomra veszélyt jelent. Jobb lenne inkább »kezelésről« beszélni. Késő már sebészeti beavatkozást tervezni. Az operáció immár lehetetlenné vált, hiszen oly sokáig nem vettünk tudomást a betegségről, hogy ha most megpróbálnánk kimetszeni – immár az egész szervezet belepusztulna. Olyan ez, mint a rák, amely már áttéteket okozott. Már csak az áttéteket kezelhetjük, a betegséget nem tudjuk eltávolítani."[47] Ám mindez még nem válasz arra a kérdésre, hogy vajon mi pusztulna el egy ilyen operációtól – a társadalom, vagy a korrupt rendszer?

A korrupció jelenségének negyedik megközelítése a *gazdaságszociológiai* felfogás. E szerint a korrupció a társadalmilag beágyazott szubjektumok kooperációjaként értelmezendő. A gazdaságszociológusok munkáikban azt ígérik, hogy „a korrupciót a résztvevők szemével" nézik, „akiknek az érdekei nem illeszthetőek be limitált források racionális elosztásának modelljébe. Ezekben a munkákban az a közös, hogy kate-

gorikusan elutasítják a korrupcióról szóló, történelmen és kultúrán kívül rekesztett »ismeretek« létjogosultságát".[48]

E nézet követői alapvetően elvetik a korrupció hagyományos neoklasszikus modelljeit, amelyek az adó és az elfogadó között a korrupciós költségek és az elért előnyök elemzésére támaszkodva aszimmetrikus kapcsolatot feltételeznek, hangsúlyozva, hogy ez a megközelítés nem veszi figyelembe a kulturális normák szerepét. Amint arra Jean Cartier-Bresson helyesen rámutat, a neoliberális elmélet figyelmen kívül hagyja a dominancia és a legitimáció rendszereinek, a kódoknak, értékeknek, életfelfogásoknak és csoportideológiáknak a hatásait a gazdasági társadalom reprodukciójának folyamatára.[49]

A gazdaságszociológusok joggal hangsúlyozzák, hogy a gazdaságtörténet számos olyan példát ismer, mikor a társadalmi standardok képesek voltak kontrollálni a gazdasági vállalkozásokból eredő korrupciót, és sok olyat is, amikor éppen ellenkezőleg, nehezen megmagyarázható lendületet adtak neki.[50] Ez utóbbi értelmezés nagy segítséget nyújthat a mai oroszországi valóság megértéséhez, tekintetbe véve hogy nem az egyes személyek racionális számításai, hanem az ideológiai konstrukciók és társadalmi standardok „határozzák meg a korrupció kiterjedését a társadalomban".[51]

E gazdaságszociológiai konklúzió érvényességét igazolják azok az elemzések is, amelyek a nem formális hálózatok működését vizsgálják – ezek igen jellemző jegyei a mai oroszországi társadalom megszerveződésének, különösen a hatalom és az üzleti élet területén.

Ezek a hálózatok a legkülönfélébb alapokon (család, baráti kör, etnikai hovatartozás, klánok, vallások, korporációk) szerveződhetnek, számos célkitűzésük, rengeteg féle tevékenységük lehet. A kölcsönös segítség és a szolidaritás alapelvére épülnek, megalkotják saját szabályaikat, amelyeknek betartása elsőrendű fontosságú, de ez nem ütközik a család és az állam elvárásaival, illetve tiszteletben tartja a résztvevők egyéni érdekeit is.[52] Az elemzések azt mutatják, hogy a hálózatok szerveződésének természete aláássa az egyéni racionalitáson alapuló metodológia alapjait. Egy korrupciós hálózat kialakulásának esetében az egyén, bár ő maga hoz döntést a megvesztegetésről, úgy tűnik, nem elsődlegesen az egyéni kiadásokat és a hasznot mérlegeli, mint inkább annak a hálózati struktúrának a standardjait, amelynek ő maga is tagja. Így például a szubjektív kockázatérzetet csökkenti, ha a megvesztegetési pénzek egy részét a megvesztegetett hivatalnok „visszaforgatja" az adott cég vezetőjének stb. És minél többen vesznek részt egy korrupciós hálózatban, annál kisebb a bűntudat, az attól való félelem, hogy az ember elveszíti reputációját, ha lebukik. A korrupció gyakoriságában nyomon követhető fluktuációkat W. Michael Reisman azzal magyarázza, hogy a korrupciós ügyletektől elvárt nyereség annak függvényében alakul, hogy hányan vesznek részt az adott tranzakcióban. Egyetérthetünk Reisman-nel abban, hogy egy tranzakció morális terhei a zéróhoz közelítenek, amennyiben abban harmadik

félként az egész társadalom résztvevőként jelenik meg.[53] Ennek eredményeképpen alakul ki az „intézményi csapda", vagyis hogy minél többen kapcsolódnak be a korrupciós hálózatokba, annál „veszélyesebbé" és annál „hatástalanabbá" válik (az egyéni érdekek megvalósításának, „az egyéni költség és haszon egyensúlyának" szempontjából) kimaradni a korrupciós tevékenységből, a korrupciós hálózatból.

„A magányos korrupt" a modern Oroszországban kiveszőben lévő faj. Kiszorították a nem formális struktúrák – a korrupciós hálózatok. Ebben az értelemben nyugodtan beszélhetünk arról, hogy beteljesedett a korrupció intézményesedése és „korporatizálódása". V. Radajev így ír az *Új oroszországi piacok kialakulása* című 1998-as könyvében: „A kenőpénz mindent egybevéve csupán azon viszonyok primitív, kezdeti formája, amelyek a rövidtávú (egyedi) interakciókat közvetítik, és leginkább a jelentéktelenebb vagy középszintű hivatalnokokra, illetve a kisvállalkozókra jellemző. Az alapszintű kenőpénz a kölcsönös szolgálatok rendszerévé fejlődik, amely már nem kívánja meg a konkrét pénzformát, és nem is korlátozódik a személyes juttatásokra. A továbbiakban a tisztviselő és a vállalkozó közötti bizalom erősödésével kapcsolatuk zökkenőmentesen egyfajta hosszú távú, nem formális »szerződéses viszonnyá« válik, ahol az »én neked – te nekem« jellegű kölcsönös szolgáltatások már egyáltalán nem szükségesek. Ekkor már olyan kölcsönös stratégiákról és taktikai támogatásról van szó, amely családi, baráti kapcsolatok kialakulásához is vezethet."[54] J. Kuzminov azt hangsúlyozza, hogy „a személyes kapcsolatok hálózata a tisztviselőket konkrét partikuláris érdekekhez köti. Néha ezek a kapcsolatok úgy alakulnak ki, hogy egy konkrét hivatalnokot »felvásárol« egy konkrét struktúra, ám sokkal gyakoribb az, hogy a hivatalnok nem valamiféle kötelező jelleggel kapcsolódik be a kölcsönös szolgálatok hálózataiba, amelyek mindazonáltal a döntéshozatal szintjeire összpontosulnak (mind a kormányzati apparátus, mind pedig az üzleti élet területén). Még a legbecsületesebb hivatalnok is, aki egyáltalán nem tartja magát megvesztegethetőnek, és felháborodva utasítana vissza bármiféle ajánlatot valamilyen konkrét szolgálatért cserébe, jövedelmének olyan jelentős részét szerzi a »baráti körön« keresztül, hogy egyszerűen nem maradhat ki abból, következésképpen nem állhat ellen a közvetett befolyásnak. Ennek okából a köztisztviselők legalább annyira igyekeznek ezeknek az elvárásoknak megfelelni munkájuk során, mint az állam érdekeinek, amelytől fizetésüket kapják. Megjelennek a korporációs jellegű kapcsolatok, a közös érdekek hierarchiájával; az új, nem formális korporációk mindenképpen magukba foglalják az államapparátus egyes szektorait, illetve egyes konkrét tisztviselőit."[55]

Hogy jobban megvilágíthassuk ezt a kapcsolatrendszert, nézzünk még néhány megfigyelést orosz kutatóktól: „a föderális és területi hatalmi szervek […] létrehozzák a »saját« vállalkozásaik hálózatát, harcolnak versenytársaik ellen, és a többiek mindezt időnként korrupciónak nevezik.

Ez véleményünk szerint nem állja meg a helyét. Ilyen esetekben nem egyes bűncselekményekről van szó, hanem az üzlet és az államigazgatás közötti interakciók rendszeréről, amit leghelyesebb lenne az állami adminisztratív rendszer (hatóság) kommercializálásának nevezni."[56] „A kialakuló és megerősödő »szerződéses viszonyok« keretein belül az államgépezet szinte összes jelentősebb tisztviselője beleilleszkedik az ilyesféle üzleti hálózatokba. Ezekben az esetekben az egyes tisztviselők (vagy azok csoportjai) egyre inkább üzleti partnerként jelennek meg a megfelelő vállalkozók (vagy vállalkozói csoportok) számára."[57] Nem véletlen, hogy a korrupciós kapcsolatrendszereket elemezve E. Galickij és M. Levin arra a következtetésre jutnak, hogy „valójában az üzleti sikeresség szempontjából csupán kétféle stratégia létezik: az üzlet »elszállítása« a hatalom képviselőihez, illetve a hatalom képviselőinek »alkalmazása« állandó javadalmazással".[58] Nemigen vitatható J. Radajeva következtetése, aki szerint „a megvesztegetés Oroszországban nem pusztán egy konkrét tisztviselő ára (amit az őszinte gazdasági szereplők azon költség részének tekintenek, amelybe az üzleti élet irányításához való hozzáférés kerül), hanem ezek az összegek a profitrészesedést helyettesítik, az illegális pénzügyi mozgások (jövedelmek) részét képezik, amelyet az adott csoportosulás azon tagjai kapnak, akik pillanatnyilag a közszolgálatban való részvétellel foglalkoznak".[59]

Érdemes odafigyelni ezekre a szavakra: „akik pillanatnyilag a közszolgálatban való részvétellel foglalkoznak". Az Európai Unióban törvény van rá, hogy az Európai Bizottság visszavonuló tagjai csakis a Bizottság engedélyével választhatnak új munkahelyet. Ezáltal megszűnik annak a lehetősége, hogy az illető valaha is olyan területeken dolgozzon, amelyek hivatali ideje alatt az ellenőrzése alatt álltak. Ennek a „civilizált" gyakorlatnak a fényében érdemes megnézni az orosz miniszterelnökök, kormánytagok sorsának alakulását, miután visszavonultak posztjukról, és ezt követően minden belső információjukkal, „felhalmozott társadalmi tőkéjükkel", és gyakorta a költségvetési pénzekhez való hozzájutás remek lehetőségeivel egyetemben magáncégeknél tűntek fel újra.

A gazdaságszociológiai megközelítés keretein belül a korrupció értelmezésében hangsúlyos szerephez jut a kulturális értékek és a korrupció közötti kapcsolatok vizsgálata. A mai szakirodalomban három különféle nézőpont ismeretes a kultúra és a korrupció kapcsolatrendszerét illetően. Az első szerint a korrupció önmagában kultúraforma (üzleti vagy szervezeti kultúra), és annak alapján elemezhető, hogy miként reprodukálódik az üzleti közösségben, a szimbólumok, mítoszok, szokások, gondolatok és alapértékek mátrixainak felállásában. A korrupciós kultúra néhány jellemző vonása megjelenik az oroszországi állami intézményekben, különösen az alsóbb szintű hatóságok esetében. Jellemző például, hogy a megkérdezett Nyizsnij Novgorod-i köztisztviselők 40 százaléka maga is beszámolt róla, hogy a helyi vezetésben megvesztegetéseket (41,7 százalék) és bürokratizmust (44,4 százalék) tapasztalt.[60]

A második típusú megközelítés szerint a korrupció átmeneti állapot, a kultúra működési zavara, amely a különféle társulások mentén megoszló értékrendekben, standardokban és elrendeződésekben ragadható meg. Akkor válik lehetővé, ha morális normadeficit uralkodik, vagyis az adott társulás jelentős része negatívan vagy legalábbis közömbösen viszonyul a társadalmi standardokhoz, amit a különféle értékrendek közötti konfliktusok okoznak. Különösen akkor jelenik meg ez a normadeficit, ha egy társadalom egyrészt felmagasztalja a sikeresség bizonyos szimbólumait (például annak anyagi jeleit), amelyek állítólag a társadalom egésze számára elérhetőek, miközben standardjain és szabályain keresztül megnehezíti, vagy éppen lehetetlenné teszi a társadalom jelentős része számára, hogy azokat törvényes eszközökkel elérhesse.[61] Ebből a szempontból a vállalkozáspárti propaganda, a köztisztviselők között eluralkodó tulajdonosi szemlélet, amely együtt járt a tevékenységük feletti ellenőrzés lazulásával az 1990-es évek elején, valamint a hatalmi és az üzleti szféra közötti számos tranzakció törvényi megerősítésének hiánya oda vezetett, hogy a szabályok és törvények hiteltelenné váltak, és úgy tekintették őket, mint „tökéletlen és túlhaladott" normákat, amelyeknek engedelmeskedni immár nem morális kötelesség.

Alapvetően ebbe a nézőpontba illeszkedik az összeegyeztethetetlen standardok elmélete is, amelyet W. Reisman dolgozott ki a korrupció megértésére.[62] E szerint a társadalomban olyan mítoszvilág alakul ki, amely túlzottan idealisztikus standardokat állít fel; ezért az emberek olyan működő normákat dolgoznak ki, amelyeket képesek betartani. Ez utóbbiak különbözhetnek a rendszer által propagált mítoszoktól, és az adott nézőpontoknak megfelelően fordíthatóak le a kriminalizált „korrupció", vagy éppen az „üzlet és a hatalom" közötti, organikusnak tekintett „együttműködés" nyelvére. A korrupciós hálózatok legitimációját éppen az adja tehát, hogy a létező standardokat az emberek elégtelennek vagy hibásnak tekintik.[63] Éppen ezért igen lényeges, hogy kicsoda és milyen értékrendszer alapján formálja a „közvélemény nézőpontját", és milyen a korrupcióval szembeni társadalmi tolerancia szintje. Ezzel kapcsolatban felidézhetjük, hogy miként osztotta fel Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston és Victor T. Le Vine a korrupciót „fehér" (elfogadott), „szürke" (részben elutasított) és „fekete" (a társadalom által elvetett) korrupcióra.[64]

A harmadik megközelítés szerint *a korrupciót* nem tekinthetjük átmeneti, egészségtelen állapotnak, hanem *olyan jelenségnek kell tartanunk, amelyet az adott nemzeti kultúrák biztos, állandó alapjain nyugvó kulturális tradíciók folytonosan újratermelnek.*

Jens Christopher Andvig például arra a következtetésre jutott, hogy a volt szovjet tagköztársaságok eltérő korrupciós indexe kulturális örökségük különbségeivel magyarázható: a grúzok kockázat iránti vonzódásával, vagy a közép-ázsiai köztársaságokban megszokott ajándékozási szokásokkal.[65]

Wiboon Arunthanes és más kutatók rámutatnak a kapcsolatra, amely egy adott kultúra kontextualitásának szintje, és a között a standard között van, hogy az üzleti kapcsolatokban ajándékot szokás adni.[66] Edward T. Hall szerint – aki a kontextualitás koncepcióját[67] bevezette a tudományos diskurzusba – a magas kontextualitású kultúrákban a kommunikációs folyamatok jelentős része nem verbális síkon zajlik, és az alku sikere sokkal inkább a baráti kapcsolatokon és a kölcsönös bizalmon alapul, mintsem a megállapodásban világosan lefektetett pozíciókon. Ezzel szemben az alacsony kontextualitású kultúrákban az emberek nem szeretnek kölcsönadni, illetve kölcsönvenni, az üzleti életben a formális viszonyokra, a szerződések egyértelműen megfogalmazott cikkelyeire támaszkodnak, és előnyben részesítik a rövidtávú tranzakciókat (az Egyesült Államok, Németország vagy Svájc kultúrája). Magas kontextualitású kultúra például a japán, az arab vagy a mediterrán országok (Olaszország, Spanyolország, Törökország) kultúrája abból a szempontból, hogy az ajándékozást a megbízható üzleti kapcsolatok elengedhetetlen velejárójának tekintik.

A vallás a korrupció egy további kulturális tényezőjét jelenti. Statisztikai módszerekkel számos kutató igazolta, hogy található kapcsolat az adott országban uralkodó vallás hierarchikussága és a korrupció mértéke között. A 33 országot vizsgáló analízis, amely más jellemzőket is számításba vett, azt az eredményt hozta, hogy olyan országokban, ahol kifejezetten hierarchikus vallási rendszerek a meghatározóak (a katolicizmus, az ortodoxia vagy az iszlám), inkább hajlamosak az emberek a korrupcióra, mint ott, ahol kevésbé hierarchikus vallások dominálnak (protestantizmus). Ezeket az eredményeket később egy 114 országot felölelő felmérés is igazolta.[68] Daniel Treysman 64 országban vizsgálta meg a korrupció mértéke és a protestáns vallásúak aránya közötti kapcsolatot, és arra a következtetésre jutott, hogy a két mutató között stabilan fordított arányosság van.[69]

Más kutatások arra mutattak rá, hogy azokban az országokban, ahol olyan vallások dominálnak, mint a katolicizmus, az ortodoxia, az iszlám, a buddhizmus vagy a hinduizmus, magasabb a korrupció szintje, mint ott, ahol törzsi vallásokat követnek, vagy a reformált kereszténység valamely ágának hívei (protestánsok vagy anglikánok).[70]

Az oroszországi korrupciónak, ahogyan azt számos kutató hangsúlyozza, mély történelmi és kulturális gyökerei vannak. A kormányzati tisztségviselők megvesztegetése, amint arra rengeteg történeti forrás utal, az orosz állam működésének stabil pontja volt, legalábbis az utóbbi néhány évszázad folyamán. A megvesztegetések formái változtak – élelmiszer, szőrmék, jobbágyok, pénz, szolgálatok, tettek, „további lehetőségek" –, ám a korrupció lényege, a hatóságok visszaélései, a hivatali bűnözés változatlan maradt. E jelenség hihető, realisztikus elemzése, amely Oroszország történeti múltjából kiindulva afféle szabályként tekint a korrupcióra, annak két faktorcsoportját különbözteti meg:

1. *Felszíni tényezők*. A tisztviselők anyagi bizonytalansága, különösen az alsóbb szinteken; az ország óriási területe, és ezzel kapcsolatosan ellenőrzésének lazasága, a társadalmi kontroll nehézségei („a tér nyomása", ahogy az eurázsiaiak mondták); a kettős elidegenedés, egyrészt a különféle rangok között, másrészt pedig a teljes hivatalnoki világ és a társadalom között. És erre válaszul a hivatalnokok „bosszúja" a társadalommal szemben: az ellenőrzés törvényességének áthágása.[71]

2. *A történelmi tradíciók formáiban jelentkező tényezők*. Ezek közül legfontosabb a politika és az államot irányító tisztviselők életformája közötti kapcsolat, és a megvesztegetés paradox szerepe a nemzet életében. Azt láthatjuk, hogy ezek a tényezők még ma is biztosítják az oroszországi korrupció rendíthetetlenségét.

Korrupció és lojalitás a politikai rendszerhez

Pavel Abramovics Berlin, az oroszországi hivatalnoki kar ismert, forradalom előtti kutatója megállapította, hogy az orosz korrupció rendíthetetlenségének alapja, hogy „együtt emelkedett fel és fejlődött az egész rendszerrel és a politikai élet struktúrájával".[72] Mai szavakkal a megvesztegetés: a politikai hatalom látens funkciója, eszköze és működése. Úgy van jelen, mint egyfajta sajátos adomány lehetősége vezető tisztviselők számára, akik társadalmi és legfőképpen politikai hatalommal bírnak, s ennek fejében előnyöket biztosítanak, kedvezményt adnak, állami megrendelésekhez segítenek hozzá, támogatást és garanciákat nyújtanak azoknak, akik ezt „meghálálják", s eközben a hangsúly nem a konkrét személyeken van (bár ez is fontos), hanem a hatalmi viszonyok strukturális hálózatának egészén.

A felsorolt előnyökre vágyók kénytelenek politikai kapcsolatokat keresni, és ez egyértelmű engedelmességet jelent a politikával, illetve az ezzel egyenértékű pénzhatalommal szemben, amelynek képviselője hivatali befolyásából kifolyólag képes lehet számukra hasznos segítséget nyújtani. „Következésképpen ezekben az emberekben, akik harsány és visszataszító módon hirdették politikai elkötelezettségüket, idővel az a meggyőződés alakult ki, hogy ezért jogosultak lesznek ilyen vagy olyan anyagi ellenszolgáltatásokra."[73] Az eredmény megrázó. Az egész 18. és 19. században, de még a 20. század elején is a kormányzat „egyfelől elszánt, ám hiábavaló lépéseket tett a megvesztegetések megszüntetésére, miközben másfelől olyan elszánt, és egyúttal teljesen sikeres lépéseket tett, amelyek óhatatlanul létrehozták az előfeltételeket, hogy megszülethessen a megvesztegethető tisztviselők új nemzedéke."[74]

Az egész oroszországi társadalmat korrumpálja az a vélekedés, hogy a politikai hatalmat fel lehet használni a törvénytelen meggazdagodásra, illetve hogy a politikai simulékonyság egyenes utat jelenthet a jóléthez. Kialakult annak a gyakorlata, hogy a hatalom emberei ész nélkül és

számlálatlanul osztogatták el az államkincstár javait az általuk kedvelt emberek számára, illetve visszavették azokat, ha korábbi kedvenceik kiestek a kegyeikből. A kegyencek helyzete a „ragadd meg azonnal, és vidd a lehető legtöbbet" módszerének alkalmazására serkentett. Ennek megfelelően a társadalmi elitek „hozzászoktak, hogy ne igyekezettel, találékonysággal és munkával jussanak vagyonokhoz, hanem a hízelgés, a simulékonyság és a politikai szervilizmus bizonytalan ösvényein haladjanak […] És politikai megfontolásoktól vezetve az orosz kormány minden lehetséges módon bátorította az efféle hozzáállást."[75] Ez az oka annak, amint arra tanulmányában E. Karnovics is rámutat, hogy országunkban a hatalmas vagyonok története igen nagy mértékben eltér a hasonló gazdagságú nyugat-európai államok történetétől, hogy Amerikáról már ne is beszéljünk.[76] Ezeket a sorokat olvasva az ember hirtelen nem is tudja pontosan, hogy melyik században él, és milyen korszakról van szó.

A trónhoz közel álló legmagasabb rangú főtisztviselők vékony rétege alatt – jegyzi meg Pavel Berlin – ott húzódik a nemesek és tisztviselők szélesebb rétege, amely fizikailag képtelen volt ugyan közvetlenül „leborulni" a legfensőbb hatalom előtt, ám a főrangúak példáját követve képesek voltak kunyerálással és szervilizmussal meggazdagodni, majd hatalmukat arra használni, hogy különféle juttatásokat csikarjanak ki a tőlük függőktől. „Ha figyelmét az oroszországi megvesztegetések fő területére irányítja, akkor a kutató arra a fontos konklúzióra juthat, hogy azok az emberek, akik elfogadták a megvesztegetést, és azok, akik adták, ugyanabban az általános pénzügyi spekulációban találták meg gazdagodásuk forrásait – a kincstár rovására gazdagodtak."[77] Ez ismét komoly párhuzam a mai oroszországi viszonyokkal.

Berlin szerint a fennen fitogtatott politikai lojalitás és a harsány hazafiaskodás egybefonódása sajátos nemzeti jellegű hátteret biztosított a korrupció újratermelésének, amely „arra törekedett, hogy erős szálakkal fűzze egybe a teljes hivatalnoki kart […] a kormányzat szemét eltakarva, de az ujjai között leselkedve figyelte a megvesztegetéseket és az államkincstár megcsapolását. Tudatában volt annak, hogy ha a megvesztegethető hivatalnokok tönkre is teszik az államkincstárat, de cserébe politikai szempontból mindig számíthatnak engedelmességükre."[78] Berlin sorait olvasva megdöbbentőek a párhuzamok azzal a korszakkal, amikor Oroszország a társadalmi, gazdasági és politikai rendszer átalakulásának korát élte: a tulajdon osztogatása a „kedvelt", „politikailag lojális" embereknek, akik különleges kiváltságokra áhítozva „felsorakoztak a korona mögött", az ennek érdekében hozott intézkedések, ediktumok, amelyek ideológiailag igyekeztek alátámasztani a fenti folyamatokat, visszaköszönnek számos ifjú reformer írásaiból.

Az oroszországi korrupció rendíthetetlenségének másik oka – amint azt már érintettük –, hogy az orosz hivatalnok speciális, orákulum-jellegű helyzetben van, lévén ő hivatott értelmezni a kasszandrai homályossággal megfogalmazott törvényeket. Sok ország törvénykezési nyelve

ködös és érthetetlen az átlagemberek számára, és ez teszi lehetővé az értelmező, a szakember, vagyis a hivatalnok társadalmi befolyását. És mindezt olyan körülmények között, amikor a megkésett és megmerevedett törvényi felépítmény olyan gyorsan változó viszonyokkal szembesül, amelyek néha egyáltalán nem képesek beilleszkedni az elavult keretek közé. Ez az a jelenség, amit a 20. század elején az amerikai szociológus, William Ogborne „kulturális lemaradásnak" nevezett, de a felemás fejlődésnek, illetve az abból eredő problémáknak a leírásával már korábban is találkozhatunk Pjotr Sztruve és Mihail Tugan-Baranovszkij munkásságában. A túlhaladott standardok megreformálására előbb-utóbb biztosan sor kerül, ám ez egy hihetetlenül lassú folyamat.

A megkésettséget lehetséges a törvények átértelmezésével orvosolni, teret adva így az új kezdeményezések szabadabb fejlődésének. Számos civilizált ország követi ezt a gyakorlatot, ám Oroszország esete speciálisnak mondható, hiszen a törvények értelmezése „nem azok kereteinek tágítása, hanem éppen ellenkezőleg, szűkítése" irányába hatott és hat mindmáig.[79] Ilyen körülmények között, ahogy azt Berlin is megjegyzi, az új elképzelések támogatói, bármily paradox legyen is ez, a megvesztegetésekből szerezhetnek támogatást, amelyek segítségével némileg megnövelhető a cselekvés szabadsága, főleg a gazdaság területén. A pénzsóvárság kihasználásával új üzemek és vasútvonalak épültek, modernizálták a kereskedelmi és a katonai flottát. Vélhetőleg a megvesztegetések ilyen funkciója lebegett a moszkvai polgármester, Gavril Popov szeme előtt, amikor rezignáltan megjegyezte, hogy a vállalkozók szükségszerűen megvesztegetik a hivatalnokokat „ügyeik" elintézésének érdekében. Egy elmaradott politikai rendszerben, ahol a törvénykezésben jellemző a korrupció, a megvesztegetés, amint arra Berlin figyelmeztet, gyakorta „az alkotmány szerepében lép fel".[80] Ebben az esetben mindazonáltal nem tagadható, hogy a megvesztegetés nem csupán azokat korrumpálja morális és politikai szempontból, akik az elfogadják, hanem azokat is, akik adják, hiszen miután valaki ügyét kenőpénzzel „mozdítja elő", megszűnik tiszteletben tartani a törvényeket, és kétséges kimenetelű ügyleteinek megtámogatására újra a megvesztegetéshez fordul – akkor is, ha céljai nem formálisan, hanem lényegében véve törvényellenesek. Erre ismételten sor kerül, és így a megvesztegetés „alkotmányellenes" jelentősége egyértelműen felülmúlja „alkotmányos" szerepét.

A modern Oroszországban a megvesztegetés „progresszivitásának" tudomásul vétele azzal a mély meggyőződéssel társul, hogy az úgynevezett „elit" (a gazdasági, politikai és egyéb elit) tagjainak „joga" van a „felgyorsított fejlődéshez, és problémáik megoldása prioritást élvez" az egyszerű állampolgárok ügyeivel szemben. Ennek eredményeképpen ez a „progresszivitás" valójában egyszerű magánérdekek eredőjévé válik. Nem véletlen, hogy számos általunk megkérdezett üzletember, aki érdekelt volt a gazdasági problémák korrupt megoldásában, azt mondta: „Legyenek laza törvények, de azoknak szerezzenek érvényt. Ez még

mindig jobb, mint amikor a törvény be nem tartása, annak önkényes értelmezése, meg az egyesek személyes érdekeit szolgáló módosítások miatt az ember már nem is tudja, hogy milyen koordináta-rendszer keretei között él." Ahogy egyik vizsgálati alanyunk megfogalmazta, „minden reggel új változásokra ébredünk".

Ezeket az általunk vizsgált oroszországi tradíciókat egyértelműen kulturális jellegűnek kell tekintenünk, ám mindazonáltal tévedés lenne nem észrevenni, hogy a korrupció mértéke változó volt az orosz történelem folyamán. Ebben a fluktuációban véleményünk szerint meghatározó szerepet játszanak az aktuális morális elvárások és értékrendek. Így például amennyiben a pénzt tekintjük az ember és az emberi élet alapvető értékmérőjének, akkor ez érthető módon a legkedvezőbb környezetet teremti meg a korrupciós viszonyok kialakulásához. Az pedig, ha a korrupciót a „vér nélküli átalakulás", a „hatalom áthangszerelésének" eszközeként fogjuk fel – akkor ez a szó mai értelmében közvetlenül az állam szétforgácsolódásához vezet.

A jelenség mélyebb megértéséhez a gazdaságszociológusok fontosnak tartják a korrupciós kapcsolatok történelmi és társadalmi kontextusának figyelembe vételét. Arra a következtetésre jutottak, hogy a „nem nyugati" államok korrupcióját azért látjuk ilyennek, mert nyugati mértékeket használunk ezek vizsgálatánál.[81] Így például Sz. Barszukova úgy látja, hogy „a korrupció nem objektív jelenség, hanem a társadalom diagnózisa egy specifikus elemzési perspektívából. Ezt a perspektívát véleményem szerint nyugaton alakították ki, a racionális bürokrácia megteremtésével, valamint a magán- és közszféra szétválasztásával. Ha ez az elemzési séma nem képezi le megfelelően a társadalmi és gazdasági realitásokat, akkor a »korrupció« szó elveszíti tartalmát, ideológiai jelzővé, a politikai ellenfelekkel szembeni nyomás eszközévé válik."[82]

Az oroszországi korrupció – valóság vagy „ideológiai marker"?

Ha az Oroszországban jelenlévő korrupciót annak a hivatalos statisztikának az alapján elemezzük, mely a napvilágra került korrupciós bűncselekményeket tartalmazza, s még inkább, ha az ennek megfelelő törvénykönyvi cikkelyek alapján elítélt személyek számából indulunk ki, el kell ismernünk: az országban nincs is korrupció, ez csupán a túlfűtött közvélemény és a szenzációhajhász újságírók és a politikai ellenfelek fantáziájának terméke. 2008-ban Oroszországban kenőpénz elfogadásáért1300 embert ítéltek el, az őrizetbe vettek többsége a Belügyminisztérium alkalmazottja (a 2008-ban elítéltek 31 százaléka ott dolgozott), orvos vagy más egészségügyi dolgozó (20,3 százalék) illetve tanár (12 százalék) volt. Az önkormányzati tisztviselők részaránya a 2008. év kenőpénz miatt elítélt személyei között csupán 9 százalék volt, a Szövetségi büntetés-végrehajtásban dolgozók aránya pedig 2,5 százalék. Azok az

összegek, amelyekért az oroszországi korrupciós bűnözőket 2008-ban felelősségre vonták, egyszerűen nevetségesek: az illető személyek 13,8 százalékát 500 rubelnél kisebb összeg elfogadásáért ítélték el. 33 százalék kapott 500-tól 3000 rubelig terjedő összeget, 23 százalék 3000 és 10 000 rubel közöttit, 12 százalék 10 000 és 30 000 közöttit. Így az elfogadott kenőpénzek összegének átlagát 5000 rubelben állapíthatjuk meg. Ennek alapján, az 1300 elítélt személy törvényellenes cselekedetei 6,5 millió rubellel károsították meg az államot és a társadalmat, ami egy állampolgárra lebontva összesen 4 kopejkát jelent.[83]

Tehát akkor most van vagy nincs korrupció Oroszországban? Időnként, amikor különösen látványos események kerülnek terítékre, a televíziós újságírók ezeket a „no comment" esetek közé sorolják. Most mi is ezzel a lehetőséggel élünk, kivonatokat közölve orosz állampolgárok válaszaiból, akiket a szociológusok arról kérdeztek, előfordult-e már, hogy találkoztak a korrupcióval, és szükségesnek vélik-e harcot folytatni e jelenség ellen.

T. E., 39 éves, végzettsége szerint bölcsész, de már több éve saját vállalkozását vezeti – egy étterem háziasszonya Ufa városában:

Inkább azt kérdezze, hol nem találkoztam a korrupcióval! Hiszen mindenütt ott van! Mindent meg lehet úszni, ha valami ismeretsége van az embernek. Néha még fizetni sem kell, csak odamenni, sírni, kacérkodni egy kicsit, és megszüntetik az intézkedést. Igaz, aztán előfordulhat, hogy azok a fiúk, akik segítettek nekem, eljönnek ide a társaságukkal, és nem fizetnek a vacsoráért. Mostanában a helyi vezetés kereskedelmi osztályáról szoktak ide a nyanyák a vendégeikkel. Ott kell ülni velük, és vedelni a vodkát, pedig nem is kívánom. Jönnek, esznek, aztán az egyik gazdag fickó, aki velük van, előveszi a pénztárcáját, ez a némber pedig azt mondja: „Nem, nem, tegye csak el, hiszen meghívtam!" Én meg azt gondolom: na, ha te hívtad meg, fizess csak te, de hogy jövök én a képbe? De nem szólhat az ember egy szót sem. Egyszer előfordult, hogy én nem voltam itt, a kolléganőm pedig bekattant: ragaszkodott ahhoz, hogy fizessenek. Azután aztán mennyi kellemetlenségünk volt! Sokáig nem tudtunk egyenesbe jönni.

V. J., 52 éves férfi, termelési igazgatóhelyettes egy magánkézben lévő téglagyárban Rosztov-na-Donu-ban:

A korrupcióval mindenhol találkozom, könnyebb lenne azt megmondani, hol nincsen. Tudom, hogy sok vállalatnál, vagy talán mindegyiknél, használnak különböző eszközöket arra, hogy csökkentsék a mért fogyasztást a gázórán, vízórán, villanyórán stb. Persze, a mi cégünknél is vannak ilyen kütyük: mindenféle mágnesek, rugók, matricák stb., amelyek „lefékezik" az órákat. A gáz esetében, mint mindig, most is párhuzamos csöveket használnak, amelyek elkerülik az órát. Őszintén szólva, az energiaszolgáltató cégek dolgozói az összes ilyen, mérőórák körüli „trükközésről" tudnak. Tudják, mennyibe kerül nálunk egy elektromos

meghajtót üzemeltetni, ismerik a teljesítményüket. Tudják, hány téglát gyártunk egy nap, és mennyi gáz szükséges ezek kiégetéséhez, stb. De csak akkor hajlandóak szemet hunyni a dolgaink felett, ha csúsztatunk nekik valamit. Mi jobban járunk, ha az ilyen hallgatási díjat téglában fizetjük, de mostanában sok „ellenőrünk" pénzben kéri, mert a téglát nehéz elrejteni a kívülállók elől, az adóhatóság papírokat kérhet stb.

Nálunk kialakult egy sajátos „együttműködés" a foglalkoztatási hivatallal. Néhány cég a városban és a kerületben évről évre részt vesz egy pályázatban, amelynek célja új munkaerő alkalmazása az adott cégnél – valójában új munkahelyek teremtése. Ehhez meg kell szerezni magas rangú városi vagy körzeti tisztviselők támogatását. Ez a pályázat csak papíron verseny, a valódi verseny az, ki ad többet a cégvezetők közül a hivatalnoknak, aki ezeknek a forrásoknak az elosztásáért felelős. A hivatalnok ír egy papírt arról, hogy „mi (a vezetés) támogatjuk, hogy az adott vállalat számára forrásokat irányítsanak át munkahelyek létesítése céljából". Az ellenőrzést ebben az esetben a rendőri szervek végzik, akiknek szintén kénytelenek vagyunk „lecsípni" valamennyit, hogy ne mászkáljanak ide ellenőrizni, valójában hány ember dolgozik nálunk, és kik ők. Nekik például építőanyaggal fizetünk. Újra állományba vesszük azokat, akik már itt dolgoznak, vagy felveszünk embereket falból, akiknek fizetünk egy keveset. Így aztán papíron lesz egy adag új dolgozónk. Ez meglehetősen elterjedt jelenség. Az új dolgozóért kapunk egy konkrét összeget, az pedig eltűnik a balfenéken.

Zs. V., moszkvai, 40 éves nő. Korábban technikumot végzett. Egyéni vállalkozó, kiskereskedelemmel foglalkozik:

Nekem most már úgy tűnik, hogy a korrupció ellen harcolni – teljesen kilátástalan dolog. Kiengedték a szellemet a palackból, és most már nem lehet visszadugni. Ma harcolni a korrupcióval – ezt csak egy forradalom tudna. Ki adja vissza, amit elvett? Aztán meg, talán lőjük őket agyon? Államosítsunk? No és a privatizáció eredményei?

Persze, úgy élünk, mint a barmok. Az emberek is megváltoztak, az emberek közötti kapcsolat is. Mindent a pénzzel mérnek. Nagyon nagy fontosságot tulajdonítanak neki.

Sz. V., moszkvai, 50 éves nő. Végzettsége szerint fémmegmunkáló technológus-technikus, egész életében üzemgazdászként dolgozott. Most egy állami cég alkalmazottja:

Ugyan miféle korrupcióellenes harcról lehet szó, amikor ebben az országban fent is, lent is mindent áthat a korrupció! Az egyik barátnőm férje fuvarozott egyszer egy bandität. Az mesélte, hogy amikor a moszkvai körgyűrűt építették, Luzskov bizonyos pénzösszegeket szedett be minden effélétől. Meg is kapta mindtől. Világos, hogy ennek fejében aztán valami felett szemet hunytak. Egyáltalán nem értem, hogy járhatnak ezek az emberek templomba!

Ebben a mostani rendszerben a korrupcióval szemben nem segít az sem, ha felemelik a hivatalnokok fizetését, mert az emberek majd maguktól adják a kenőpénzt, annak pedig egyetlen hivatalnok sem tud ellenállni, mindegy, milyen magas a fizetése. Az egész rendszert kell megváltoztatni, e nélkül nem fog menni.

Én magam is, ha muszáj valamit elintéznem egy hivatalnoknál, kénytelen vagyok kenőpénzt adni. Ha meg nem olyan fontos a dolog? Akkor köpök az egészre és otthagyom, nem kezdek el vele kötözködni.

V., 21 éves moszkvai férfi, negyedéves szociológia szakos főiskolai hallgató. Egy cég termelési igazgató-helyetteseként dolgozik:

A prefektúra védelmi pénz fejében biztosít számunkra egy amolyan „védőhálót", amely az „azzal segítesz, hogy nem ártasz" elvén működik. A támogatás lényege, hogy nem turkálnak a szennyesünkben. Ezért persze fizetni kell, elég magas összegeket, igaz, kerülőutakon. Például úgy, hogy szponzorálunk valami rendezvényt, ami a cégnek egyáltalán nem hoz bevételt, de a drága jó prefektúra profitál belőle. Egyetlen nyári rendezvényen való részvétel 170 000 rubelünkbe került. Egy másik példa – fogadást adunk a prefektúrán a cég költségére. Ez persze olcsóbb mulatság, de azért nem kevés pénz. A konyakot, pezsgőt, bonbont és virágot persze már nem is számolom.

Nekem mostanra már kialakult egy olyan ismeretségi köröm, amelyre bármilyen „rajtaütés" esetén számíthatok. Vannak köztük, akik az igazságszolgáltatásban dolgoznak, de rájuk csak végső esetben támaszkodom, és nem közvetlenül velük állok kapcsolatban, más ismerősökön keresztül érem el őket.

Ha az embernek nincsenek meg a szükséges kapcsolatai, tulajdonképpen lehetetlen érvényesíteni a jogainkat akár a bíróságon, akár a banditákkal, akár a hivatalnokokkal szemben. Hiába kérdőjeleznénk meg egy hivatalnok döntését, ha nincsenek kapcsolataink az állami szervek vagy a helyi vezetés magasabb rangú képviselőivel.

E. B., 30 éves férfi, a „Rosszelmas" cég egyik leányvállalatának vezetője:

A mi városunkban nagyon ritkán indul bírósági eljárás megvesztegetett hivatalnokok ellen. Ezek általában bukott emberek, akik túl mohók voltak és maguk alatt vágták a fát, eljátszották a kapcsolataikat. Egyszerűen nem akartak már osztozni, elmarták a többieket a húsosfazéktól, vagyis nem tartották már be a játékszabályokat. A rendszer reagál ezekre az emberekre, egyszerűen odavetették őket prédaként. Ritkán érkezik panasz az ilyenekre. A hivatalnokok nem szívesen teregetik ki a szennyest, az ilyen problémákat házon belül intézik.

Nekem úgy tűnik, az ország jelenlegi helyzetében nem megoldás a korrupcióra, hogy felemelik a hivatalnokréteg fizetését. A kenőpénz-rendszer

már be van járatva. Aki egyszer már belenyalt a mézesbödönbe, nem akar erről lemondani, mindegy, kiféle-miféle.

A mi társadalmunkban minden probléma abból ered, hogy keresztülkasul behálózza a korrupció. Ezért van az elég súlyos szociális és gazdasági helyezet. Minden szociális probléma a gazdaság állapota miatt keletkezik, a gazdasági élet pedig korrupt.

J. N., 27 éves rosztovi lakos, egy háztartási gépeket forgalmazó kereskedelmi vállalat menedzsere. A Rosztovi Egyetemen végzett:

Nemrég az apósomnál jártam vendégségben. Ott voltak az építész barátai is, pontosabban, ezek az építőipari cégek vezetői voltak. A városi közterek építéséről és rehabilitációjáról folyt a szó. Az utóbbi időben Rosztovban elkezdtek kültéri járólapokat lefektetni. Jó dolog ez, végre lehet normálisan közlekedni a járdán. De a kivitelezéssel a „Tandem" nevű céget bízták meg, amit az építészek korábban egyáltalán nem ismertek, mert a városi hivatalnokok alapították, és most az ő ellenőrzésük alatt áll. Ez a cég nem csak a járólapok lefektetésére vállalkozik, hanem a járólapot is ők gyártják, ráadásul a rosztovi börtönben csináltatják a fegyencekkel, persze, illegálisan. A hivatalnokok természetesen szuperprofithoz jutnak, hiszen nincs olyan adóellenőr, aki beleütné az orrát egy ilyen cég ügyeibe. Korábban néhány építőipari cég szeretett volna megrendeléseket kapni ilyen járólapok lefektetésére, de a helyi vezetésnél azt mondták nekik: először, úgymond hitelbe kéne dolgozni egy keveset. De azt azért tudják az emberek, hogy, ha hajlandó vagy egy ideig ingyen dolgozni a helyi szerveknek, előfordulhat, hogy később sem kapsz pénzt egyáltalán az ilyen munkáért. A hivatalnokok egyszerűen udvariasan „ejtenek", aztán próbálj csak érvényt szerezni a jogaidnak a bíróságon.

Egyáltalán, ahhoz, hogy manapság valamilyen engedélyt szerezzünk a hatalmi szerveknél, anyagilag érdekeltté kell tenni valakit, aki a vezetésben dolgozik. Ez általában azokra a munkákra vonatkozik, amelyeket a helyi költségvetésből fizetnek – építkezés, felújítás, a városi gazdálkodás átszervezése, licencszerződések kötése és legfőképpen a szeszesitalok árusítása. A vezetés „védőhálója" nélkül semmi ilyesmivel nem lehet foglalkozni egy adott területen. A helyi vezetés „fülese" nyomán elkezd rád szállni a közegészségügyi hivatal, a tűzoltóság stb.

És így tovább, ha a vezetésnek döntenie kell valamilyen tevékenység, kereskedelem vagy ilyesmi engedélyezéséről, a tisztviselők ezer „objektív" okot találnak, miért kell akadályozniuk, húzni-halasztaniuk a dolgot. De ez csak egyetlen dologról szól – kenőpénzt akarnak kizsarolni maguknak.

D., aneszteziológus orvos, kosztromai lakos, 28 éves:

Ami az én saját tapasztalatomat illeti, közvetlenül a munkahelyemmel kapcsolatban, a kórházi korrupció gyökere az orvosok és az alacsonyabb beosztású egészségügyi dolgozók alulfizetettsége. Persze, kénytelen

vagyok számítani a páciensek ajándékaira, hálájára, és ezt, nekem úgy tűnik, sem a betegek, sem az orvosok nem tartják megvesztegetésnek. Általában bort, virágot, édességet adnak.

Az orvos-beteg viszony következő szintje, amikor a beteg azért, hogy tisztességesen megoperálják, vagy normális körülmények között helyezzék el, egyszerűen lefizeti az orvost. Ez általában olyan osztályokon fordul elő, ahol hosszúak a várólisták. Ahhoz, hogy valaki bejusson a szemészeti osztályra, hónapokig kell várakoznia. Ha soron kívül akar bejutni, fizetnie kell.

Még egy sajátos formula is kialakult a kenőpénz átadására. A beteg átadja a pénzt az orvosnak, és azt mondja: „Doktor úr, kérem nézze át a leleteimet!" Ha kevés a pénz, az orvos így szól: „Több vizsgálatra van szükség!" . Ha elégedett az összeggel: „Nos, így már sokkal jobb a helyzet!" Erre a kódolt szövegre valószínűleg azért van szükség, hogy ne legyen értelme diktafonra venni az esetet, és aztán megzsarolni az orvost, vagy értesíteni a rendőrséget.

Mostanában megjelentek a hivatalosan is fizetett szolgáltatások – az izotópos vizsgálatok, a fibrogasztroduodenoszkópia (ezt hívják úgy a betegek, hogy „belet nyelni") vagy a komputer-tomográfia –, ezért elterjedt a pénztári fizetés megkerülése. Lehet közvetlenül az orvosnak fizetni, mert ez előnyös mind a beteg, mind az orvos számára. Az orvos több pénzhez jut, a betegnek meg kevesebbet kell fizetnie.

Előfordul, hogy az orvos egy olyan készítményt ajánl a betegnek, amelyet hivatalosan nem írtak fel neki. Persze az ilyen plusz gyógyszerek plusz pénzbe is kerülnek. A gyógyszer persze a kórházé, de a pénzt az orvos kapja közvetlenül. Ilyen esetben elég sok múlik az orvos személyes hozzáállásán. Kínálhat valóban nehezen beszerezhető és szükséges gyógyszert, de az is lehet, hogy valami raktáron maradt vitaminkészítményt ad el ritka külföldi gyógyszer gyanánt, amitől rosszabbul ugyan nem lesz a beteg, de jobban sem. A betegek hisznek az orvosnak, meg aztán nem is nagyon ismerik a gyógyszereket.

Olyan is van, hogy pénzért beteglapot készítenek olyan embereknek, akik be sem tették a lábukat a kórházba. Segíthetnek megúszni a katonaságot, felállítják a kért diagnózist.

A legnagyobb összegeket a főorvos, a főnővér és az osztályvezetők kapják. Az alacsonyabb beosztású orvosok értelemszerűen kevesebbet kapnak. Itt, akárcsak az egyetemen, sok múlik azon, ki hogy tud egyezkedni.

Sz. M., óraadó tanár egy Rosztov-na-Donu-i főiskolán, 40 éves:

A felsőoktatási rendszert úgy falja fel a sógor-komaság meg a családi összefonódások, mint a vasat a rozsda. Ez az évtized reformjainak legszörnyűbb következménye. A főiskolákban csak az kap munkát, aki „valakinek a valakije" (rokon, ismerős vagy „hasznos ember"). A „főiskolai dámák" mind-mind különböző hivatalnokok feleségei vagy sze-

retői, vagy valamikor azok voltak. A tudományban dolgozók általában sikeresen bejuttatják az ilyen munkahelyekre a gyerekeiket is (máskor az ilyesmi cserealapon működik: mi felvesszük a ti gyerekeitek, ti meg a mieinket). A pályázatok, amelyeket a megüresedett főiskolai oktatói posztokra kiírnak, az aspiránsi felvételi vizsgák, vagy a kandidátusi védések – egy merő fikció. Nem félek kijelenteni, hogy a mai Oroszország felsőoktatási rendszere egy gennyes kelevény, amelyet valószínűleg csak az Oroszországnak nevezett földrajzi fogalommal együtt lehetne eltávolítani.

Végül pedig az utolsó interjú. M. J., 45 éves. Végzettsége szerint optikus mérnök. Több éve egy olyan iparvállalat igazgatója, amely évente több millió dolláros forgalmat bonyolít:

„Mostanában engem nem érint a korrupció, bár nem tagadom, hogy a mértéke elég nagy. Talán azért, mert a munkám során alaposan kiismertem, és egyszerűen, tudom, mit kell tennem, ha történik valami." (*Miután hosszasan magyarázza, hogyan sikerült alkalmazkodnia a korrupcióhoz, váratlanul így szól:*) „A fiamat kénytelen voltam külföldre vitetni. De nem csak a katonaság miatt, hanem azért, hogy kiszakítsam ebből a környezetből, hogy ne igya betegre magát." (*A végeredmény: a korrupcióval nincs semmi gond, de azért a gyereket mégsem lehet ebben a környezetben hagyni, utazzon csak el az országból.*)

A megkérdezettek vagy átlagemberek voltak, vagy az üzleti élet alsó vagy középső szintjén tevékenykedő szereplők. Az ő nyilatkozataik szomorú képet festenek: a hivatalnokok mohósága végtelen, legyen szó az oktatásról, az egészségügyről, vagy bármelyik munkahelyről. A korrupcióval leginkább sújtott területek között ott van az igazságszolgáltatás is. Ahogyan Mihail Paskin, a rendőrségi dolgozók szakszervezete koordinációs tanácsának elnöke tanúsítja, pénzért beosztást, rangot, kitüntetést is lehet venni. A rendőrségi vezetők anyagi gyarapodásának egyik forrása a beosztottaktól való pénzbehajtás (a posztoló rendőr a kerületi rendőrkapitánynak fizet, az pedig tovább, felfelé). A pénzt azoktól szerzik, akik az adott közigazgatási területen végeznek üzleti tevékenységet. „A rendőrség – tudósít M. Paskin – már régen kiszorította a helyükről azokat a banditákat, akik a kilencvenes években uralták a vidéket. Az üzlet nagyságától függően 5-10 ezer dollár sápot szoktak szedni. A prostituáltakat futtató stricik szintén fejenként 3-10 ezer dollár védelmi pénzt fizetnek. Egy másik pénzforrás – a bűncselekmények kezelése. Pénzért megindítják, pénzért megszüntetik az eljárást. Az eltussolás ára – huliganizmusért 2000 dollár, egy komolyabb üzletember elleni elkövetett bűncselekményért akár 1,5 millió dollár is lehet. Menjen el a Petrovkára, nézze meg, milyen autók parkolnak ott. A Landrover Sport-tal, ami kb. 160 000 dollárba kerül, a körzeti rendőrparancsnok jár. Persze, ő azt csak kölcsönkapta, a kocsi a testvére nevén van."[84]

A korrupció bomlasztó hatása a hadseregben is érződik, veszélybe sodorva mind az ország védőinek, mind a védendő polgároknak az életét. Erre végtelen számú példát hozhatnánk. Álljon itt csak egy.

Lezárult az elsődleges nyomozati szakasz az Oroszország Honvédelmi Minisztériuma Rakétatüzérségi Főparancsnokságának egykori vezetője ellen folytatott büntetőeljárásban, aki abba a bizottságba, amely a golyóálló mellények beszerzéséről döntött – és később egyöntetűen megszavazta, hogy ne minden golyóálló mellényt teszteljenek éleslőszerrel, hanem csak minden ötödiket –, „elfelejtett" szakértőket is delegálni. Ennek eredményeképpen a fegyveres erők több mint 14 ezer golyóálló mellényt vásároltak emelt áron, több mint 200 millió rubelért. Ebből a pénzből a volt főparancsnok személyesen 93 millió rubellel károsította meg az államot, mely összeget bizonyos cégeket közbeiktatva személyes bankszámlákra irányítottak. A hatósági szakértők kimutatták, hogy a gyártás során az orosz alapanyagot olcsóbb, és a követelményeknek nem megfelelő import anyagra cserélték, s a pályázatban megjelölt 25-30 réteg helyett csupán 22 rétegű mellényeket állítottak elő. A katonai állománynak, azoknak is, akik az Észak-Kaukázusban állomásoztak, olyan golyóálló mellényeket szállítottak le, amelyek sem a golyók, sem a repeszek által okozott roncsolással szemben nem nyújtottak megfelelő védelmet.[85]

Az amoralitás egyre terjed. Íme egy megdöbbentő eset: a katonai nyomozati szervek büntetőeljárást indítottak egy kiképzőtiszt ellen. Az illető két, Dél-Oszétiában elesett katona özvegyétől fejenként 400 ezer rubelt követelt annak fejében, hogy olyan dokumentumokkal lássa el őket, amelyekkel hozzájuthatnak a „Nemzeti jótékonysági alap" és a „Védelem" alapítvány által nyújtott anyagi segítséghez. Mire a büntetőeljárás megkezdődött, az egyik asszony már átadta neki azt a pénzt, melyet kompenzációképpen kapott a családfenntartó elvesztése után.[86]

Mi következik az itt felsorolt egyedi „esetekből"? Az emberek totális kiszolgáltatottsága az orosz társadalomban, a szabadság és a jogok teljes eltiprása; az eredmény pedig, ahogyan az egyik interjúalany helyesen megfogalmazta: „Úgy élünk, mint a barmok." De lehet, hogy csak a társadalom alsóbb rétegeiről van itt szó, ott, fent pedig minden rendben van?

Orosz közgazdászok állítása szerint hatalmas lendületet kapott a korporációs korrupció. A krízis által teremtett körülmények között Oroszországban különösen megnövekedett a mértéke. A menedzserek „egyezkedési hajlandósága" úgyszólván száz százalékos, a lényeg – az ár. Ami meglehetősen magas, tekintve, hogy bele kell számolni a rendőri szervek részesedését is. Az eredmény: a topmenedzseri réteg által elkövetett korrupciós bűncselekmények nem kerülnek napvilágra. A korrupció az állami felvásárlás nyomán is növekszik. A hivatalnokok nem tudnak olyan feltételeket szabni, amit a cégvezetők ne fogadnának el. A részesedés akár 40 százalék is lehet. A veszteségeket eltünteti

a meghamisított könyvelés. Mindenütt ez a hozzáállás terjed: kivenni a lehető legtöbb pénzt, és kijuttatni külföldre, vagy csak eldugdosni különböző zsebekbe.[87]

A csúcson lévők között dívó korrupció mértékét nehéz megítélni. A Nemzeti korrupcióellenes bizottság elnöke, Kirill Kabanov szerint „minél magasabb a korrupcióban részt vevő beosztása és státusza, annál magasabb szinten vannak védelmezői is. Egyelőre valójában nem is találkoztam olyan üggyel, amelyben igazán magas beosztású hivatalnokok szerepelnek."[88] Nos, közvetett adatokra is támaszkodhatunk. Borisz Jelcin, az Oroszországi Föderáció elnöke, a szövetségi parlamentnek küldött üzenetében még 1997-ben megállapította, hogy az országban a törvénytelen gyarapodás, a gazdasági bűnözés és a korrupció felvirágzásának legfőbb forrása az állami költségvetés megdézsmálása. Egy elgondolkodtató tény: a 2008-as év első felére az ország központi bankjának aranyalapja körülbelül 560 milliárd amerikai dollárt tett ki – és ennyire értékelték Oroszország száz leggazdagabb emberének vagyonát is. A putyini kormányzás kezdetén még csak hét valutamilliárdos volt az országban, a végén pedig már több mint száz.

Néhány szó arról, hogyan harcolunk a korrupció ellen

Rendelkezésükre állnak a Központ a Szervezett Bűnözés Tanulmányozására nevű szervezet internetes oldalán található információk.[89] Ez a központ a Távol-Keleti Egyetemen működik már több mint 15 éve, és a régió monitoringját végzi. A Központ adataiból kiderül, hogy az igazságszolgáltatás pallosa, legalábbis Vlagyivosztok városában, kicsorbult, és már nem sújt le senkire. A helyi hatalomnak ahhoz még van muníciója, hogy keresztes hadjáratot hirdessen, de magára a hadjáratra már nemigen jut.

Vlagyivosztok város Frunze városrészének bírósága elmarasztalta az agráripari szövetkezet gazdasági osztályának volt vezetőjét, Vlagyimir Knyizsnyikot, aki megbízatása idején versenytárgyalás nélkül, kedvezményes feltételekkel bocsátott egy magáncég rendelkezésére két jókora földterületet. Ez a város és a járás költségvetése számára 14 millió 767 ezer 200 rubel hiányt eredményezett. Hatásköri túllépésért és a 14 millió rubeles költségvetési kár okozásáért öt év szabadságvesztésre ítélték, a végrehajtást négy évre felfüggesztve. Primorszkoj járás volt szenátora, Igor Ivanov, aki az ítélet szerint „maffia jellegű bűnszövetkezet egyik szervezője" volt, szerencsésen elkerülte, hogy lesújtson rá az igazságszolgáltatás, mivel még idejében elhagyta az országot. Hasonlóan sikerült megúszniuk a büntetést Szergej Peredrijnek, az ingatlankezelő vállalat volt elnökhelyettesének és a „Primteploenergo" volt vezetőjének, Szergej Vahnyinnak (ők annak a büntetőeljárásnak voltak a vádlottai, amely az ingatlankezelő számára felvásárolt tüzelőanyaggal kapcsolatos törvény-

sértő ügyletek miatt indult). Külföldre távozott Jurij Sztyepancsenko, a Primorszkoj járás építkezéseiben vezető szerepet játszó képviselő, aki az állami javak elosztásáért felelős Igor Mescserjakov perében lett vádlott (utóbbit állami vagyonnal való spekulációval vádolják, több mint félmilliárd rubellel károsította meg az államot).

Vlagyivosztok volt polgármesterei, Vlagyimir Nyikolajev és Jurij Kopilov, mindketten hatáskörtúllépést és több milliós gazdasági visszaéléseket követtek el, s mindketten felfüggesztett börtönbüntetést kaptak. Vlagyivosztok lakásépítési alapjának vezetője, Alan Budajev, egy bűnszövetkezet tagjaként 151 millió 343 ezer 81 rubelt lopott a várostól. A megtorlás – négy év szabadságvesztés három évre felfüggesztve, még a pénzbüntetéstől is eltekintettek (pedig az ügyészség indítványozta, hogy hajtsák be a vádlottakon a valamivel több mint 150 millió rubelt). Ezelőtt meg ott volt Nyikolaj Arzsanovnak, a vlagyivosztoki városfejlesztési és városgazdálkodási hivatal vezetőjének az esete, akit felmentettek a 39 millió rubeles károkozás vádja alól. Igaz, az eljárás során maga a hivatalnok bevallott 11 milliót, de a bíróság ezt sem vette figyelembe, nem rótták fel neki. Később az ügyet újratárgyalták, és bűnösnek találták Arzsanovot, és – 11 millió helyett – nyolcvanezer rubel pénzbüntetést kapott, de „elévülés miatt" a bűnös büntetlenül távozhatott.

Borisz Gelcer, a szociális kérdések volt elnökhelyettese 17 millió rubelt lopott a járási költségvetésből. A bíróság először három év felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte, azután megszánták szegényt, és fél évre csökkentették a büntetést. De a legszerencsésebb mégis Szergej Lomajev, Primorszkoj járás volt főfelügyelője volt: már folyt ellene a szövetségi nyomozás, amikor úgy döntött, hogy egy, a korrupt hivatalnokokat rettegésben tartó intézménynél – az oroszországi elnöki adminisztrációban fog ezentúl érvényesülni.[90]

A felsorolt példákból kitűnik, hogy amikor ilyen „heves" harc folyik a korrupció ellen, a valóságos nagyságrendek mindig eltérnek a hivatalos statisztikák mutatóitól. Szakértők számításai szerint tízezer végrehajtott korrupciós bűncselekményre csupán hetvenöt bírósági ítélet jut, vagyis az ügyek kevesebb, mint egy százaléka ér így véget. Elég veszélyes ez a tendencia, hiszen, minél többen fogadnak el kenőpénzt körülöttünk, a többieknek annál kisebb a lelkiismeret-furdalása, ha ők is megteszik. Úgy tűnik, a Koreai Köztársaság volt elnöke, aki olyan korrupciós botrányba keveredett, melyben nem csak ő maga, de egész környezete is érintve volt, elsiette a dolgot – ő ugyanis öngyilkos lett, de előtte még ezt az üzenetet hagyta: „Túl sok embernek tartozom felelősséggel […] Túl nagy, mérhetetlen a fájdalom, amit okoztam nekik […]" Nem bírta elviselni a szégyent, és levetette magát egy szikláról.

Nos, nem sok köze van a tényleges gyakorlatnak a napvilágra került korrupciós bűncselekmények mennyiségéhez, s még kevesebb az ilyen ügyekben elítéltek számához.

Erre a közgazdaságtudomány elméletei adhatnak magyarázatot.

Azzal, hogy miért növekedett meg a korrupció mértéke a rendszerváltáshoz vezető reformok idején, kiterjedt szakirodalom foglalkozik, amelyben egymástól igen eltérő jelenségeket is vizsgálnak. Ezt a kérdéskört már mi is érintettük, amikor arról írtunk, miért nem lehet az Oroszországban dívó megvesztegetésnek gátat vetni. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a mai oroszországi korrupció jelenségének megértéséhez mindenekelőtt annak az átalakulásnak a jellegét kell meghatároznunk, amely az országban lezajlott.

Az első, amit érdemes figyelmünk középpontjába állítani, hogy miként határozták meg az 1990-es évek történelmi pillanatának jellegét az akkor hatalomra került politikai erők. Ők ugyanis forradalomnak nevezték ezeket az eseményeket. Ez a tény döntő hatással volt a rendszerváltást kísérő átalakulások stratégiájának alakulására, mivel forradalmi helyzetben a legfőbb feladatok minden esetben:

– a hatalom megerősítése a hatalmat támogató társadalmi-politikai réteg megteremtésével;

– olyan anyagi források felkutatása a hatalomra került vezetők részéről, amelyek segítségével politikai pozícióikat megerősítik.

A tulajdonnal kapcsolatos tranzakciók és a korrupció a fent nevezett feladatok legfontosabb mechanizmusaivá válnak. Hadd idézzünk fel néhány sokatmondó kijelentést az oroszországi rendszerváltó reformok kidolgozóinak és bevezetőinek szájából. Vlagyimir Mau: *Gazdaság az átmeneti periódusban. Tanulmányok a posztkommunista Oroszország gazdaságpolitikájáról. 1991–1997* című művében például így ír: „Az a mechanizmus, amely a gyenge forradalmi hatalom túlélését biztosítja, az ingatlanvagyonnal kapcsolatos manipuláció. Minden forradalomban közös, hogy ideológiai paradigma alapozza meg a tulajdonviszonyok átalakítását egy bizonyos irányban. De ez a modell csak a végrehajtandó átalakítás általános kereteit szabja meg. A forradalmi kormány konkrét intézkedéseit azonban egészen más tényezők determinálják: a korrupcióval elegyített politikai célratörés."[91]

Ezt a gondolatot viszi tovább Jegor Gajdar, A. Radigin: *A tulajdonreform Oroszországban: út a múltból a jövőbe* című könyvéhez írt előszavában: „Ha a piacgazdaság felé vezető úton nem lett volna elhúzva a mézesmadzag – a nómenklatúra által megszerezhető dollárok – aligha tudta volna az ország ezt az utat békésen, vérontás nélkül végigjárni."[92] Így tehát a tulajdonnal kapcsolatos manipulációkat és a korrupciót a kilencvenes évek elején Oroszországban hatalomra került erők úgy tekintik, mint a társadalmi-gazdasági rendszer transzformációjának legfontosabb eszközeit. S ha felidézzük emlékeinkben a nyolcvanas évek végének kiélezett vitáit arról, milyen szerepet játszhat az árnyékgazdaság és az árnyéktőke a rendszer egy lehetséges piaci reformfolyamatában, akkor

láthatjuk, hogy a rendszerváltás ideológiájában az árnyékszféráknak és a korrupciónak mint komponensnek a politikai célok elérésének érdekében hatalmas jelentőséget tulajdonítottak.

Így tehát a korrupció a társadalmi-gazdasági és politikai rendszer transzformációja során a rezsimet támogató társadalmi-politikai réteg, az új tulajdonosi osztály kialakulásának mechanizmusává vált. Erre egy klasszikus példa az árverések esete, amelyeken, sokak véleménye szerint a gazdaság politikailag jelentős ágazatainak újraelosztása zajlott azon társadalmi erők között, amelyek biztosítani tudták Borisz Jelcin győzelmét az 1996-os elnökválasztáson.

Emlékeztetnénk az olvasót arra, hogy e modellnek megfelelően az állami költségvetésnek hitelt kellett kapnia a kereskedelmi bankoktól, amelynek fedezetét a legsikeresebb vállalatok részvénycsomagjai alkották. A részvényekre, amelyek a fedezetet alkották, versenytárgyalást írtak ki. A győztes meghatározta a hitel összegét, amelynek kifizetésére a hitelezett kötelezte magát. A gyakorlatban mindez a következőképpen festett:

Az oroszországi kereskedelmi bankok konzorciuma – melyet az „Imperial", „Inkombank", „Onekszimbank", „Fővárosi Takarékbank", „Menatep" bankok és a „Nemzetközi Pénzügyi Vállalat" alkottak – nagy összegű előnyös privatizációs kölcsönt ajánlott az orosz szövetségi kormánynak, amely átmenetileg pótolta a költségvetésbe betervezett privatizációs bevételeket, azzal a feltétellel, hogy a legrentábilisabb orosz vállalatok részvénycsomagjainak kezelését a kormány átruházza a konzorciumra.

Oroszország Pénzügyminisztériuma tizenkét szerződést kötött az árverések győzteseivel hitelszerződés kötésének jogára, melynek fedezetét szövetségi tulajdonban lévő részvények s az ezekkel való kereskedési jog képezte.

A számvevőszék 1995-ben, a privatizációs intézmények komplex ellenőrzése után az ilyen versenytárgyalások hatékonysága ellen, további lefolytatásuk beszüntetéséért emelt szót. Többek között azzal érvelt, hogy a szövetségi vagyon zálogba adása révén a büdzsé nagyjából annyi hitelhez jutott, amely egyenlő azoknak a nem lekötött betéteknek az összegével, melyeket a Pénzügyminisztérium a szövetségi költségvetésből ez idő alatt azokban a bankokban helyezett el, melyek később a versenytárgyalások győzteseivé váltak.

Ilyen nem lekötött betétek voltak a Pénzügyminisztérium által elhelyezve a következő bankokban:

– az AB „Imperial" bankban 80 millió amerikai dollár értékben, míg az általuk két hitelszerződésben biztosított hitel értéke 43,3 millió dollár;

– „Fővárosi Takarékbank"-ban 137,1 millió amerikai dollár, míg a biztosított hitel értéke 100,3 millió dollár;

– a „Menatep" bankban 120 millió dollár, míg a két szerződésben biztosított hitel 163,125 millió amerikai dollár volt.

A hitelszerződések kötelezettségekre vonatkozó cikkelye alapján, amelyet az 1995. augusztus 31-i 889. számú elnöki rendelet megerősített, a hitelezett a szerződésben vállalt kötelezettségeket teljesítési év megjelölése nélkül a szövetségi költségvetésből volt köteles teljesíteni, ugyanakkor minden hitelszerződésben feltüntették, hogy a teljesítés az 1995-ös költségvetési év eszközeiből történik, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a részvények zálogba adása, vagyis a szövetségi vagyon ideiglenes használatba adása helyett a részvények szervezett kiárusítása folyt. Az államnak „hitelező" bankok, lehetőséget kaptak arra, hogy közvetlenül vagy megbízottaikon keresztül tulajdonosaivá váljanak az állami vállalatok zálogba adott részvénycsomagjainak. Eközben a pénz, amelyből a bankok „hiteleztek", valójában az államé volt.

Naivitás volna azt gondolni, hogy a „versenytárgyalás" kifejezés valamilyen valódi alkuhelyzetet takart. A valóságban egyszerű részvényeladás történt egy előre kiválasztott vevőnek. Ily módon a versenytárgyalásokat nyugodtan besorolhatjuk a korrupciós ügyletek klasszikus példái közé.

A privatizáció jellege, mértéke és radikális volta döntő módon befolyásolták az életszínvonal alakulását és az állami bevételek eloszlását a lakosság körében, ez pedig jelentősen megnövelte a társadalmi rétegek közti különbségeket. Hatással volt ez a társadalom morális légkörére is. Egyet kell értenünk az ismert francia közgazdásszal, Wladimir Andreffel, aki ekkoriban a következőket írta: „A gazdaság minden szereplője előbb-utóbb opportunista módon[93] reagált a privatizáció folyamatára, s a törvényeket és a normákat megkerülve, gondolkodás nélkül felhasznált minden joghézagot arra, hogy veszteségeit minimalizálja vagy más gazdasági szereplőkre hárítsa, így felhasználva azokat a piacra való kilépésért folyó harcban."[94] A konkurencia legyőzésének eszközeiként az egoista viselkedés és a megtévesztés megnövelték a piaci tranzakciók veszteségeinek összegét, s ezek terhei az üzlet meghatározott szereplőire hárultak.[95]

Ahhoz, hogy felismerjük a kapcsolatot a privatizáció orosz modellje és a társadalom erkölcsi leépülése között, figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy – szociológusok megállapítása szerint – az orosz kollektív tudatban nem szerepel a magántulajdon fogalma annak „vegytiszta" formájában, s nem különíti el a tulajdont a társadalomtörténeti, gazdasági és lélektani kontextustól, amelyben az megjelenik. Másképpen fogalmazva, az oroszok számára a tulajdon, ha nem is mindig, de az esetek nagy részében egyenlő azzal a tulajdonnal, amelyhez hozzáadódnak birtoklásának körülményei is. Ráadásul ezek a körülmények nem elsősorban jogi, sokkal inkább morális minősítést kapnak. Például, az orosz kultúra és mentalitás elidegeníthetetlen részét képezi az az elképzelés, hogy a tulajdonhoz való jog megszerzése elsősorban a munkához kötődik, mely általános értékeket és javakat teremt. Csak az ilyen becsületes munka tekinthető a tulajdon „igazságos" forrásának.[96]

Az oroszok ragaszkodása a „munka becsületéhez” láthatóan nincs összhangban azzal, ahogyan a jelenlegi gyakorlatot értékelik. Ahogyan a Komplex Társadalomtudományi Kutatások Intézetének felmérése mutatja, „állampolgáraink egyáltalán nincsenek meggyőződve arról, hogy a tulajdon valamilyen formában ellenszolgáltatás az egyén személyes fáradozásaiért, és hogy jelenleg nálunk azok bírnak vele, akik valóban a legrátermettebbek és legszorgalmasabbak”.[97] A felmérés eredményeiből kiindulva, a lakosság nagyobbik fele bizonyos abban, hogy a becsületes munka a mai körülmények között nem vezethet sikerhez és jelentős anyagi jóléthez. Ők úgy gondolják, minden a szerencsén és a személyes kapcsolatokon múlik. Az a tény, hogy az orosz kollektív tudat számára a „munkáért tulajdont” modell uralkodik és számít legitimnek, azzal is jár, hogy legalábbis komoly kétségeik vannak afelől, hogy a tulajdon nagy részének eloszlása jelenlegi tulajdonosai között legitimnek tekinthető-e?

Maga a jelenlegi tulajdonosi réteg, tekintetbe véve tőkeképességük megszerzésének gyakran „sajátos” útjait, szintén érzékeli saját legitimitásának hiányát, ez pedig azzal jár, hogy csökken a tartós befektetések iránti érdeklődése, érdekeltsége a cégek technikai modernizálásában. Az új tulajdonosi réteg képviselői kapitalista vállalkozókból zsírosodó élősködőkké válnak, olyan emberekké, akikre nem csak a hatalom képviselői, hanem a közönséges bűnözők is szívesen vadásznak.

A privatizáció eredményeképpen az ország a tulajdon permanens „átcsoportosításának” tanújává vált. Minden újonnan hatalomra jutó társadalmi csoportnak (az állam, a régió, az ágazat vagy az adott vállalat szintjén), ha birtokában van a régi tulajdonosok „számlatörténetének”, nem csak minden lehetősége, de minden alapja is megvan a tulajdon legális vagy informális újraelosztását kezdeményezni, és ezt aktívan fel is használja pozícióinak erősítése érdekében. A tulajdon permanens újraelosztása vált az országban zajló belpolitikai folyamatok lényegévé. S minden alkalommal a bennfentesek, a „lojális”, „hűséges” szereplők válnak ennek nyerteseivé. A korrupció rendszerjelleget öltött.

A társadalmat „lefagyasztották” a rendszerváltás következményei. A Komplex Társadalomtudományi Kutatások Intézete szociológiai felmérések alapján fordított arányosságot mutatott ki a kilencvenes évek reformjai révén kialakult új társadalmi-gazdasági helyzethez való alkalmazkodás sikeressége és az olyan jellemvonások és viselkedési modellek, mint a törvénytisztelet, és a társadalmi nyilvánosság által elfogadott etikai, erkölcsi és jogi normákhoz való igazodás között. Kiderült, hogy a magasan fizetett, sikeres karriert befutott, gazdag orosz állampolgárokra jóval kevésbé jellemzőek a fent említett tulajdonságok, mint kevésbé tehetős társaikra (főleg, ha az utóbbiak nem városi környezetben élnek).

„A tulajdon szerepe Oroszország lakosainak életében: feltételezések és valóság”[98] című kutatás keretében olyan adatokat kaptak a kutatók, melyek ismeretében új nézőpontból közelíthetjük meg ennek a szakadásnak a természetét. Arról a statisztikailag mérhető összefüggésről

van szó, amely a megkérdezetteknek a tulajdont illető világnézeti meggyőződése és aközött van, hogy milyen mértékben ragaszkodnak a törvényeknek és a morálnak megfelelő viselkedéshez. „Azoknak a tudati és viselkedési formáknak a hordozói, akiket – mivel ezek felelnek meg leginkább a liberális, piaci elveknek – a legmodernebbeknek szoktunk tartani, a normatív előrejelzések ellenére nem a legmagasabb, hanem a legalacsonyabb társadalmi felelősségtudatról tettek tanúbizonyságot, s a többieknél kevésbé hajlandóak tiszteletben tartani a civilizált társadalmi rend erkölcsi és jogi alapjait."[99] Így tehát, ha a magántulajdon ellenzőinek körében a lopott javak megszerzését 85-90 százalék teljesen elfogadhatatlannak tartja, addig a „modern emberek" körében ez az arány 77 százalékra csökken. Az adózás elmulasztását az előbbiek közül 84-86 százalék, az utóbbiak 61 százaléka ítéli el. De a legelrettentőbbek azok a számok, amelyek a megvesztegetés jelenségének megítélését mutatják. Ezt a „konzervatívok" 72-77 százalékos meggyőző többséggel elfogadhatatlannak nyilvánították. De a társadalom „modernizált" rétege ebben is kész a radikális liberalizációra: a válaszadók e csoportjában csak 44 százalék ítélte el határozottan a megvesztegetést, tehát kevesebb, mint a csoport fele. Tendenciának tekinthető minden uralkodó társadalmi réteg esetében érdekeknek a törvényi keretek és előírások megkerülésével elért érvényesítése.

A rendszerváltás és a korrupciós modellek ezzel járó kiterjedt használatának következményeképpen olyan gazdasági és politikai elitünk lett, amely a lakosság szemében nem rendelkezik a szükséges legitimitással, ez pedig a társadalom fokozódó dezintegrációjához, a társadalmi közöny növekedéséhez és ahhoz vezet, hogy az ország elveszíti a modernizációs kitöréshez szükséges társadalmi energiát.

Az a hatalom, amely korrupciós modelleknek köszönheti felemelkedését, aligha fog komolyan harcolni önmaga ellen. Csupán imitálni fogja a harcot, semmi több. S még azt is csak addig a mértékig, amíg akár ez az imitáció is nem válik számára veszélyessé. Ezért a korrupció problémája egyre inkább átnő majd a hatalom, és a hatalom lényegének problémájába.

A korrupció a kormányzás rossz hatásfokának indikátora. S amikor arról beszélünk, hogy átmeneti időszakokban megnövekedik a korrupció, valójában azt értjük ezalatt, hogy az intézmények transzformációja hatékonyságuk csökkenésével jár együtt. Az, hogy a rendszerváltás során a nyugati intézményrendszer is átvételre kerül, inkább kivétel, mint szabály volt a posztszocialista világban. Pozitív példákat csak olyan intézmények esetében találunk, amelyek, mivel fejlett piacgazdaságok gazdasági hálózataitól függenek, kénytelenek voltak átvenni ezek kulturális és értékrendszerét is, például annak érdekében, hogy az Európai Unió teljes jogú tagjává váljanak. Ha figyelmesen áttekintjük a fejlett nyugati országok példáját, látni fogjuk, hogy az intézmények itt nem valamiféle projekt keretében alakultak ki, hanem természetes fejlődés eredményeképpen.

Ennek megfelelően az intézmények nem formális normákkal szabályozott zárt objektumokként jöttek létre. Miközben fejlődtek, kapcsolódtak a többi intézményhez, s kialakult az őket körülvevő számos nem hivatalos társadalmi gyakorlat, tradíció, a társadalmi tudat sajátosságai stb. Ezáltal a konkrét intézmény hatékonyságát nem csak és nem elsősorban annak formális intézményi arculata határozta meg, hanem a róla leágazó számtalan egyéb tényező összessége. Az intézmények átültetésének orosz gyakorlata a rendszerváltás során ignorálta az intézményeknek és környezetüknek természetes fejlődését.

Csakugyan az a tendencia érvényesül itt, hogy minden uralkodó társadalmi réteg igyekszik érdekeit a törvényi keretek és előírások megkerülésével érvényesíteni. Sőt, ez egyre inkább mindennapos gyakorlattá válik. Ugyanakkor a cégeknél kimutathatóan növekszik a dolgozók kiszolgáltatottsága a munkaadóknak. Megfigyelhető tendencia az ellenőrző szervek és az ágazatvezető korporációk összefonódása egy „egységes lobbyszervezetben", államkapitalista alapon, és az állami intézmények formális „privatizációja", és az az átalakulás, melynek során a klientúra-alapon szerveződő, a magánkézben lévő és a korporációs érdekeltségek egyesülve egyetlen tényleges hatalmat képeznek.

Mi a végeredmény?

A hatalom válsága, morális leépülése – ez az, ami ellen most harcolnunk kell, ezt kell most legyőznünk. A hatalom a jelcini időktől kezdve nem védi az embereket, hanem önmaga ellentétébe fordulva felfalja a társadalmat, szándékosan távol tartja a népet a kisebb és nagyobb társadalmi kérdések megoldásában való részvételtől. A hatalom sok tekintetben nem hajlandó elsődleges feladatainak ellátására, és egyre határozottabban degradálódik.

Hogyan vehetjük fel ez ellen a harcot?

Az elméleti munkákban gyakran olvashatunk arról, hogy a vállalkozók eredendően abban érdekeltek, hogy megszegjék a törvényeket. Ugyanakkor a megkérdezettek között olyanok is voltak, akik kijelentették: „Nekem úgy tűnik, hogy a korrupció ellen folytatott harc fő eszköze a törvények rendíthetetlen betartása." (E. V. 40 éves, végzettsége szerint bölcsész. Két bankban dolgozik gazdasági munkatársként, a második bankot arra az eshetőségre hozták létre, ha az első csődbe menne.)

K. N., moszkvai férfi, szakértő egy ingatlanügynökségnél, 38 éves:

Harcolni a korrupció ellen… Nos, nem is tudom. Ahhoz, hogy ne csak a szokásos kampány legyen belőle, az kellene, hogy a társadalom minden rétege ezt akarja, és ebben legyen érdekelt. Ehhez idő kell, talán két-három nemzedéknyi. Két eset lehet: vagy már annyira elege lesz belőle mindenkinek, hogy képtelen lesz tovább tűrni, vagy pedig a

társadalmi jólét növekedésével a kultúra és az erkölcs is felemelkedik. A gazdag országok szellemileg jobban fel vannak készülve erre a harcra. Ahol nyomor van, nincs kire támaszkodni – mindenképpen esélytelen az ügy.

I. P., 30 éves férfi, Ivanov város egyik főiskoláján dolgozik:

Az alsóbb szinteken, amilyen a felsőoktatás, vagy a kórházak, szerintem a fizetések felemelésével lehet harcolni. A tanár vagy az orvos nem a saját rossz természete miatt keveredik korrupcióba, hanem a kilátástalan helyzete miatt. Végül is, ők azért járnak munkába, hogy tanítsanak és gyógyítsanak, nem pedig azért, hogy harácsoljanak. A hivatalnokokkal már más a helyzet. Túl sokan vannak közöttük, akik eleve azért akarnak a hatalomnak dolgozni, hogy lophassanak, nincsenek elveik, ideáljaik, programjuk. Itt, azt hiszem, csak egy nemzedékváltás segíthet, vagy az, ha megváltozik a közvélemény a korrupcióval kapcsolatban. Most már annyira hozzászoktak az emberek ahhoz, hogy a társadalom korrupt, hogy jószerével csak a látszat kedvéért háborognak. Valójában a lelke mélyén a többség úgy gondolja, ez a dolgok rendje, mindig is így lesz, egy hivatalnok másképp nem is működik. Ezért annyi a reakció a sajtóban olvasható leleplező cikkekre is – mindenki hüledezik egy kicsit, aztán elhallgat. Majd, ha valóban elhiszik, hogy a korrupció nem szabály, hanem szégyenletes kivétel, talán valami megváltozik.

Jegyzetek

[1] Аннан, К.: Мировое сообщество эры интернационализма. *Независимая газета*, 1999. december 31.

[2] *Бизнес*, 2000. április 3.

[3] Uo.

[4] Uo.

[5] Lásd: Богущ, Г.И.: *Коррупция и международное сотрудничество в борьбе с ней.* (Jogtudományi kandidátusi disszertáció), Moszkva, 2004.

[6] Тюменев, А. *И.*: *Государственное хозяйство древнего Шумера*. Moszkva – Leningrád, 1956.

[7] Arisztotelész: *Politika*.

[8] Uo.

[9] Thomas Hobbes: *Leviathan.*

[10] *Political Corruption – A Handbook*. Szerk.: A. J. Heidenmeier, V. T. Le Vine. New Brunswick, N.Y., Oxford, 1989.

[11] *Латинско-русский словарь* (szerk.: И. Х. Дворецкого). Moszkva, Русский язык, 1976.

[12] Мишин, Г. К.: *Коррупция: понятие, сущность, меры ограничениюю*. Moszkva, 1991.

[13] Friedrich, Carl J.: Corruption Concerns in Historical Perspective, in: *Political Corruption. – A Handbook*. New Jersey, 1989.

[14] Uo.

[15] Гевелинг, Л. В.: *Клептократия. Социально-политическое измерение коррупции и негативной экономики. Борьба африканского государства с деструктивными формами организации власти*. Moszkva, 2001.

[16] Клямкин, И., Тимофеев, Л.: *Теневой образ жизни. Социологический автопортрет постсоциалистического общества*. 2000.

[17] Баранов, В. М.: *Теневое право*. Nyizsnij-Novgorod, 2002.

[18] Uo.

[19] Наумов, А. В.: Ответственность за коррупционные преступления по законодательству европейских стран, in: *Коррупция: политические, экономические, организационные и правовые проблемы* (szerk.: В. В. Лунеева). Moszkva, 2001.

[20] Кирпичников, А. И.: *Взятка и коррупция в России*. Szentpétervár, 1997.

[21] A korrupció első közgazdasági jellegű vizsgálatai között voltak Susan Rose-Ackerman kutatásai: *Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы*. Moszkva, 2003.; lásd még I. Sihata: Взятка как рента за монопольное положение чиновников, *Чистые руки*, 1999. № 1; valamint Mauro, P.: *Why Worry about Corruption?* Washington D.C., 1997.

[22] Роуз-Аккерман, С.: *Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы*. Moszkva, 2003.

[23] Епифанова, Н.: Исследование коррупции на основе методов экономической теории, *Вопросы экономики*, № 1, 2007. 36.

[24] Барсукова, С. Ю.: Коррупция: научные дебаты и российская реальность, *Общественные науки и современность*, № 5, 2008.

[25] Левин, М., Сатаров, Г.: Явление коррупции в России. Победить это зло сложно, но бороться можно, *Независимая газетаю,* 1997. október 2.

[26] *Political Corruption. – A Handbook*. Szerk.: A. J. Heidenmeier, V. T. Le Vine. New Brunswick, Oxford, 1989.

[27] Лунеев, В. В.: Коррупция, учтенная и фактическая, *Государство и право*, № 8. 1996.

[28] Simon, D., Eitzen, D.: *Elite Deviance*. Boston etc.: Allyn and Bacon, 1990. XII., 9–10.

[29] Friedrich, C. J.: *The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda*. New York, Harper & Row, 1972. 482.

[30] Бондаренко, И. А.: *Коррупция: экономический анализ на региональном уровне*. Szentpétervár, Петрополис, 2001. 23.

[31] Мизес, Л.: *Человеческая деятельность*. Moszkva, 2000. 689.

[32] Олсон, М.: *Возвышение и упадок народов: Экономический рост, стагфляция, социальный склероз*. Новосибирск, ЭКОР, 1998. 401.

[33] Тимофеев, Л.М.: *Институциональная коррупция: Очерки теории*. Moszkva, 2000.

[34] Uo.

[35] Uo.

[36] Leff, N.: Economic Development through Bureaucratic Corruption, *American Behavioral Scientist*, 1964. Vol. 8, No 3. 8–14.

[37] Mendez, F., Sepulveda, F.: Corruption, Growth and Political regimes: Cross-country Ecidence, *European Journal of Political Economy*, 2006. Vol. 22, No. 1. 84. Szatarov és Levin úgy látják, hogy a korrupció afféle „kenőanyagként" kompenzálni képes az állami adminisztráció hiányosságait, segíthet a piaci viszonyok bevezetésében, megtisztíthatja a piacot, illetve szerepet kaphat annak szabályozásában is.

[38] Епифанова, Н.: Исследование коррупции на основе методов экономической теории…

[39] Andrei Schleifer és Robert Vishny szerint a megvesztegetéseket két csoportra oszthatjuk: „tolvajlás nélküli", amikor a megvesztegetés beleépül a legális tranzakció költségeibe, illetve „tolvajlással" társuló megvesztegetés, amikor a korrupció által megtakarított összeg egy része a bürokrata zsebébe vándorol.

[40] Uo. 43.

[41] Mauro, P.: Corruption and Growth, *Quarterly journal of economics*, 1995. Vol. 110. (augusztus), 681–712; Mauro, P.: The Effect of Corruption on Growth, Investment, and Government Expenditures: a Cross-Country Analysis, *Corruption in the global Economy*, Elliot, K. A. (Washington: Institute for International Economics).

[42] Tanzi, V., Davoodi, H.: Corruption, public investment and growth, *IMF, Working Paper*, WP/97/139 (1997 október).

[43] Susan Rose-Ackerman: *Corruption and Government: Causes, consequences, and reform*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

[44] Хеллман, Дж., Кауфман, Д.: Преодоление проблемы узурпации государства в странах с переходной экономикой, *Финансы & Развитие*, Сентябрь 2001. 31–35.

[45] Галицкий, Е., Левин, М.: Коррупционные взаимоотношения бизнеса и власти, *Вопросы экономики*, 2007. № 1. 19–32.

[46] Нестик, Т.А.: Коррупция и культура, *Экономическая теория преступлений и наказании*», № 4/2. (http://corruption.rsuh.ru/magazine/4-2/n4-05.html)

[47] Георгий Сатаров: Россия во мзде, *Новая газета*, 2–8. 2000. Nem szabad harcolni e „progresszív" jelenséggel szemben, hívta fel a figyelmemet az *Izvesztyija* vezércikke, amely a „Korrupció jó dolog" címet viselte. A magukat meg nem nevező szerzők így érveltek: „[…] a korrupció nélkül az orosz állam összedőlne: egyetlen gyakorlati lépésre sem lenne képes, az üzleti világban egyetlen adásvételre sem kerülhetne sor, az állampolgárok egyetlen hétköznapi problémát sem tudnának megoldani. Szükséges lenne végre már megértenünk, hogy a korrupció – a mindenünk. Hogy a korrupció – jó dolog. Számos, a témával foglalkozó tudós is azt hangoztatja, hogy a korrupció nagyon is megfelelő piaci módszer a problémák megoldására, a verseny igazgatásának civilizált, fegyvertelen formája […] A korrupció – piaci. A jelentése – a fejlődés […]"

[48] Барсукова, С.: Коррупция: научные дебаты и российская реальность, *Общественные науки и современность*, 2008. № 5. 38.

[49] Idézi: *Экономические и социальные проблемы России. Вып. II. Социально-экономические аспекты коррупции*. 59.

[50] Uo.

[51] Uo. 39.

[52] Барсукова, С.: Коррупция: научные дебаты и российская реальность, *Общественные науки и современность*, 2008. № 5. 39.

[53] W. Michael Reisman: *Folded Lies: Bribery, Crusades, and Reforms*. Free Press, 1979.

[54] Радаев, В.: *Формирование новых российских рынков*. Moszkva, 1998. 161–168.

[55] Кузьминов, Я. И.: *Тезисы о коррупции*. ГУ-ВШЭ. Moszkva, 1999. 8–12.

[56] Косалс, Л.: Центр реформ – микроуровень, *Независимая газета*. 2000. január. 8.

[57] Яковлев, А.: Добро пожаловать в постпереходную экономику! *Вопросы экономики*. 2000. № 2. 139.

[58] Галицкий, Е., Левин, М.: Коррупционные взаимоотношения бизнеса и власти, *Вопросы экономики*, 2007. № 1. 32.

[59] Радыгин, А., Сидоров, И.: Российская корпоративная экономика: сто лет одиночества / *Вопросы экономики*. 2000. № 5. 56.

[60] Idézi: Нестик, Т. А.: Коррупция и культура, *Экономическая теория преступлений и наказании*, № 4/2

[61] Мертон, Р.: Социальная структура и аномия. Социология преступности. Moszkva, 1966. 299-313.

[62] Idézi: Жилина, И. Ю., Иванова, Н. Н.: *Экономика коррупции. Экономические и социальные проблемы России. Вып. II. Социально-экономические проблемы коррупции.* Moszkva, ИНИОН, 1998. 53.

[63] Uo.

[64] Heidenheimer, A., Johnston, M., Le Vine, V. (szerk.): *Political Corruption: A Handbook*. New-Brunswick, 1989.

[65] Arunthanes, W., Tansuhaj, P., Lemak, D. J.: Cross-cultural Business Gift Giving. A New Conceptualization and Theoretical Framework, *International Marketing Review*. 1994. Vol. 11. 4. 46–47.

[66] Uo.

[67] Hall, E. T.: *The Silent Language*. Doubleday, New York, 1959.

[68] Idézi: Нестик, Т.А. :Коррупция и культура…

[69] Treisman, D.:*The Causes of Corruption: A Cross-National Study*. Unpublished manuscript, University of California, Los Angeles, 1999. június. Lásd még: Lambsdorff, J. G.: *Corruption in Empirical Research – A Review.* (Transparency International Working Paper.) November, 1999.

[70] Paldam, M.: *Corruption and Religion. Adding to the Economic Model*. (Kézirat.) Aarhus University, Dánia, 1999. szeptember.

[71] Bővebben lásd: Голосенко, И. А.: *Феномен «русской взятки»: очерки истории отечественной социологии чиновничества*.(http://read.newlibrary.ru/read/golosenko_i_a_/page0/fenomen_russkoi_vzjatki-_ocherk_istorii_otechestvennoi_sociologii_chin.html)

[72] Берлин, П.: Русское взяточничество, как социально-историческое явление, *Современный мир*. 1910. № 8. 48

[73] Uo. 52.

[74] Uo. 48.

[75] Uo. 49.

[76] Карнович, Е.: *Замечательные богатства частных лиц в России*. СПб.: Тип. П.П. Сойкина. 1885.

[77] Uo. 52.

[78] Uo. 54.

[79] Берлин, П.: Русское взяточничество, как социально-историческое явление, *Современный мир*. 1910. № 8. 55

[80] Uo. 56.

[81] Барсукова, С., op. cit. 40.

[82] Uo. 41.

[83] Долгих, А.: Верховный суд назвал главных коррупционеров страны, *Новые известия*. 2009. május 28.

[84] Демченко, В.: Генеральская должность в Москве стоит миллион долларов. Интервью с лидером профсоюза милиционеров Михаилом Пашкиным, *Известия,* № 87, 2009.

[85] Шаров, А.: Коррупционеры украли танковый полк, *Российская газета* – Федеральный выпуск № 4803. 2008. december 2.

[86] Uo.

[87] Долгих, А, *Новые известия*. 2009. május 27.

[88] Uo.

[89] www.crime.vl.ru

[90] Лобова, М.: Страху нет – один задор, *Дальневосточные ведомости,* 2009. május 27.

[91] *Экономика переходного периода. Очерки экономической политики посткоммунистической России. 1991–1997*. ю – М., Институт экономических проблем переходного периода, 1998. 24.

[92] Радыгин, А.: *Реформа собственности в России: на пути из прошлого в будущее*. Moszkva, 1994. 7.

[93] Az „opportunista viselkedés" egészen szélsőséges formákat ölthet, ha valamiféle szuperprofitról van szó. Egy a témára szakosodott hírelemző ügynökség adatai szerint az 1990-es évek elején üzleti tanulmányokat végzett gáz- és olajipari vezetők tíz százaléka lett merényletek áldozata.

[94] Андрефф, В.: Постсоветская приватизация в свете теоремы Коуза (трансакционные издержки и управленческие затраты), *Вопросы экономики*. 2003. № 2. 123.

[95] Андрефф, В.: Постсоветская приватизации в свете теоремы Коуза, *Вопросы экономики*. 2003. № 2. 123.

[96] Bővebben lásd: *Собственность в жизни россиян: домыслы и реальность*. – Moszkva, Институт комплексных социальных исследований, 2005. 104–105.

[97] Uo. 112.

[98] Uo.

[99] *Собственность в жизни россиян: домыслы и реальность*…. 41–42.

(Megjelenés alatt a *Novaja i novejsaja isztoria* c. folyóiratban.)

(Fordította: Iván Ildikó)

HUGO RADICE

Félúton a paradicsomba?

A félperiféria-fogalom értelmezése

E tanulmány célja a félperiféria fogalmának kritikai vizsgálata, a kapitalizmusnak a legutóbbi harminc év során végbement evolúciója fényében. Mivel a 80-as években a félperiféria került a világrendszer-elmélet (a továbbiakban VRE) figyelmének fókuszába, az írás első részében azt vizsgáljuk, miképpen illeszkedik e fogalom a fejlődéselméletek átalakulási folyamatába. Az elemzést a modernizációs paradigma és a függőségelmélet jól ismert konfliktusával kezdjük, majd a függőségelmélet és a VRE közötti specifikusabb különbséggel folytatjuk, végül rátérünk magára a félperiféria-fogalomra. A második részt a fogalom részletesebb elemzésének szenteljük, G. Arrighi (1990) és C. Chase-Dunn (1989, 1990) írásaira, valamint a W. G. Martin szerkesztette kötetben összegyűjtött tanulmányokra koncentrálva (Martin, 1990). Ebben a részben amellett érvelünk, hogy a világrendszer-szemlélet számára növekvő nehézséget jelentett az alkalmazkodás a neoliberalizmus térnyeréséhez és a globalizáció politikai gazdaságtanához. E nehézség a globális kapitalizmus hibás felfogásából eredeztethető. Az utolsó részben felvázolunk egy alternatív megközelítést, amely a tőke, az osztály és az állam másféle felfogására támaszkodva próbálja magyarázni a közelmúltban a hagyományosan félperifériásnak tekintett országokban végbement változásokat.

Developmentalizmus, függőség és világrendszer-elmélet: a félperiféria fogalmának genezise[1]

A második világháború lezárultát követő három évtizedre széles körben úgy tekintenek, mint a globális kapitalizmus megszakítás nélküli gazdasági növekedésének és virágzásának időszakára, a hidegháborúhoz kapcsolódó konfrontációk veszélyei és a globális Dél viszontagságos dekolonizációs folyamata ellenére. E korszak két, egymással szemben álló nézetet szült azzal kapcsolatban, hogyan fest a globális kapitalizmus dinamikája a posztkoloniális Dél országaiban: míg a modernizációs elmélet az elmaradottságból a modernitásba vezető átalakulás történetét vezette elő, a függőségelmélet a polarizációs történetet írta le, amelyben

a centrum fejlődése a periféria alulfejlettségén alapul, és azt állandósítja. A két elmélet közti nyilvánvaló szakadék ellenére mindkettő alapvetően hasonlóan értelmezi a fejlődés fogalmát – nevezetesen gazdasági növekedésként, iparosodásként és urbanizációként, amely végül a legfejlettebb ipari államok által megtestesített társadalmi formában kulminálódik. További fontos egyetértési pont volt, hogy az állam – azaz az adott ország kormányzására felhatalmazott formális intézmény – mindkét elmélet szerint központi szerepet játszik ebben a fejlődésben.

A két iskola abban különbözik egymástól, hogy eltérően elemzik a kapitalizmus dinamikáját, és ebből az elemzésből eltérő gazdaságpolitikai javaslatokat eredeztetnek. A modernizációs elmélet – amelynek legjelesebb képviselője W. W. Rostow (1960, 1984) – az Adam Smith-féle tradíció és a klasszikus politikai gazdaságtan követője volt, és a „tradicionális" gazdaságokban uralkodó sajátos viszonyokra koncentrált. A modernizációs elmélet szerint a dinamikus gazdasági fejlődés bizonyos erre alkalmas intézmények kiépítése, valamint a nacionalizmus pozitív energiáinak kiaknázása révén szabadítható el – az eredmény a magas beruházási szintre alapozott fenntartható gazdasági növekedés lesz. Az irányzathoz tartozó szerzők legnagyobb része elismerte az állam pozitív szerepét, csakúgy, mint a magánszektor fontosságát, beleértve a külföldi versennyel szemben a kezdeti fázisokban alkalmazott protekcionista intézkedéseket is. Szorgalmazták továbbá az állami fejlesztési segélyeket is, mint értékes további stimulust.

A függőségelmélet – amelynek talán legeklatánsabb kifejtését A. G. Frank (1967) adta – ezzel szemben a kapitalizmust mindenekelőtt olyan globális rendszernek ábrázolta, amely inherens módon polarizációt eredményez a gazdag és szegény országok között. Az alulfejlett országok halmozódó hátrányokkal szembesülnek, amikor megkísérlik átalakítani saját viszonyaikat, mivel függő integrációjuk a globális kapitalizmusba idővel olyan – politikailag erős – hazai érdekcsoportokat teremt, amelyek a fejlett tőkés hatalmakhoz kötődnek, és így közömbössé válik számukra a saját erőből történő iparosítás.

A világháborút követő kiugró ütemű növekedésnek az 1970-es évekre bekövetkező kifulladását követően mindkét paradigmának erőfeszítéseket kellett tennie annak érdekében, hogy igazodjon az új trendekhez és problémákhoz. Az Afrikában és Latin-Amerikában „elvesztegetett" 80-as évek magyarázatakor a modernizációs elmélet hívei a „nekirugaszkodás"[2] elmaradását a kormányzati korrupcióval, a restriktív tulajdonjogi szabályozással és a gyenge oktatási rendszerrel magyarázták. Másrészt az újonnan iparosodott országok – mindenekelőtt a kelet-ázsiai országok – relatív sikerei kapcsán a függőségelmélet hívei a kedvező erőforrás-ellátottságot, a gazdaságpolitikai innovációkat (földreform és szelektív protekcionizmus) vagy a nyugati hatalmak biztonságpolitikai megfontolások vezérelte nagyvonalú pénzügyi segítségét hozták fel magyarázatképpen. Ugyanakkor az iparosodásra és az urbanizációra való fókuszálást (ami

a tradicionális függőségelmélet jellemzője volt) aláásta az a tény, hogy a globális gazdasági dinamizmust egyre inkább a szolgáltatási szektor eredményezte, illetve hogy a mezőgazdaság is – mint az élelmiszerbiztonság és az exportbevételek forrása – kulcsfontosságú maradt.

Ez volt az a kontextus, amelyben a VRE felbukkant és ismertté vált az 1970-es években. Ez az elmélet a globális kapitalizmus kifinomultabb „történeti szociológiájával" szolgált, amely célul tűzte ki, hogy számba vegye a rendszer mint egész (világrendszer), illetőleg az egyes országok egyedi tapasztalatai közötti komplex viszonyrendszert.[3] A VRE a francia *Annales* iskolától eltanulta, hogy különös gondot fordítson a hosszú távú gazdasági, társadalmi és politikatörténeti folyamatok ábrázolására. Ezenkívül az elmélet világos – habár kritikus – kapcsolatot teremtett olyan régi marxista témákkal, mint a kapitalizmus elmélete és története, beleértve a tőkés termelési mód természetével és eredetével, a kapitalizmus és más termelési módok kapcsolatával, a kapitalizmus korszakolásával, gazdasági dinamikájával és a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásával összefüggő vitákat is. A VRE hegemonikus hatalmakra és azok globális dinamikát formáló szerepére fókuszálása hatásos válasz volt azokra a kritikákra, amelyek szerint a függőségelmélet a „strukturalista" determinizmus felé hajlik. Eközben a VRE-teoretikusok azon hajlandóságát, hogy kiterjedten használják a standard statisztikai adatállományokat, előrelépésként értékelték a számtalan, retorikus polémiára szorítkozó marxista írással összevetve. A történelemnek és a kultúrakutatásnak a társadalomtudományok többi ágával való ötvözése valódi tudományos innovációkat tett lehetővé, noha ezen innovációk elterjedését komolyan akadályozta a tudományágak növekvő kölcsönös izolációja az akadémiai szférában.

A *centrum* és *periféria* relációs fogalmai központi jelentőségűek a globális kapitalizmus VRE-típusú elemzésében, és e fogalmakat hasonlóan alkalmazzák, mint a függőségelméletben. A fő különbség az, hogy a VRE a világrendszer egészére koncentrál, nem pedig az alulfejlett országokra. A *félperiféria* fogalma eredetileg pusztán azon empirikus megfigyelés folyományaként született, hogy vannak országok, amelyek a szokásos mércék (mint az egy főre jutó GDP) alapján a fejlett centrum és az alulfejlett periféria közé esnek.[4] Ám utólag e fogalom komoly analitikus jelentőségre tett szert a centrum-periféria viszonylatok dinamikájának vizsgálatában. Kezdjük mindjárt azzal, hogy az országok e köztes sávjának tartós létezése – tehát olyan országoké, amelyek sem a centrumhoz, sem pedig a perifériához nem tartoznak – önmagában kérdésessé tette azt a központi állítást, hogy a világrendszerben erősen polarizáló erők működnek. Miért nem vonódnak be a köztes országok idővel a centrumba, vagy miért nem lökődnek ki a perifériára?

Általánosan nézve, a késő 80-as évekre a függőségelméleti paradigma hívei által alkalmazott analitikus igazolások alól – amelyek révén a viszonylag sikeres újonnan iparosodott országok létezését igyekeztek saját

paradigmájuk keretében megmagyarázni – kezdett kicsúszni a talaj. A Kína és az USA közti enyhülés előre haladtával, illetőleg a szovjet blokk egyre világosabban megmutatkozó hanyatlásával az amerikai gazdasági segítség, mint a növekedés forrása, már kevésbé volt releváns; a tajvani és dél-koreai földreformok is egyre inkább a régmúlt birodalmába tartoztak. A fejlesztő állam koncepciója (Amsden, 1989; Wade, 1990) nyílt kihívást jelentett azon elgondolással szemben, amely szerint a perifériába tartozó országok az alulfejlettség örökös csapdájában rekedtek. E koncepció keretében számba vették a szóban forgó országok gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésében rejlő belső forrásokat, amelyek valóságos felzárkózást tettek lehetővé. Ugyanakkor Latin-Amerikában mind az autoriter, mind pedig a demokratikus rezsimek elfordultak a „vertikális" importhelyettesítéssel és az állami szektorba való beruházással fémjelzett fejlesztési politikáktól, és helyette az exportvezérelt növekedés, a privatizáció és a regionális integráció politikáját választották. Habár e gazdaságpolitikai változásokat nagymértékben a centrumbeli hitelezők és a Bretton Woods-i pénzügyi intézmények kényszerítették ki, e politikákat jelentős hazai erők is támogatták, beleértve a helyi tőkésosztályt és a szakszervezeteket is; a változások gyakorta a demokratizálódási folyamatokhoz kapcsolódtak. Végül, az újonnan iparosodott országok vállalatai maguk is egyre nagyobb mértékben helyeztek ki működőtőkét más országokba – s ez kérdésessé tette azt a feltevést, hogy a centrum országok vállalatai öröklött versenyelőnnyel rendelkeznének. Röviden, sürgetően szükségessé vált a VRE újraformulázása vagy kiterjesztése oly módon, hogy képes legyen a fejlődési pályák újonnan megfigyelhető sokféleségének plauzibilis magyarázatára. A félperiféria fogalma alkalmas kiindulópontnak tűnt ehhez.

A félperiféria, mint magyarázó fogalom

A *Rewiev*-ban megjelent nagy jelentőségű cikküket G. Arrighi és J. Drangel (1986) azzal kezdik, hogy megállapítják,

> […] jelentős számban léteznek olyan államok, amelyek szemlátomást állandósultan köztes pozíciót foglalnak el az „érettség" és „elmaradottság" között, ahogy a modernizáció teoretikusai mondanák, vagy a „centrum" és „periféria" között, ahogy a függőségelmélet hívei fogalmaznának.[5]

A szerzőpáros egyebek mellett Cardoso és Faletto „függő fejlődés"-koncepciójára hivatkozik a téma tárgyalásakor, de úgy vélik, hogy habár e fogalom hozzásegíthet bizonyos latin-amerikai országok történetének jobb megértéséhez, nem kellőképpen általános. Helyette Wallerstein (1979) javaslatát tekintik kiindulópontnak, amely szerint a félperiféria

államok jól elkülöníthető köztes csoportot alkotnak, amennyiben egyaránt megfigyelhető bennük a szokásosan a centrumországokhoz és a periféria országaihoz társított gazdasági tevékenység – ez utóbbi megkülönböztetést a teljes előállítási folyamat során képződő összes többletben való részesedés alapján definiálják. Arrighi és Drangel szorgalmazza annak a vizsgálatát, hogy valóban létezik-e egy ilyen köztes csoport, strukturálisan azonosítható-e, illetve hogy „az elmúlt 45 év során […] többé-kevésbé állandó maradt-e" összetételét tekintve (Arrighi és Drangel, 1986, 13.).

Miután megállapítják, hogy a félperiféria empirikus azonosítása problematikusnak bizonyult, a szerzőpáros megkísérli a kategória elméleti specifikációját. Először úgy érvelnek, hogy a fogalmat csakis „a világméretű munkamegosztásban elfoglalt pozíció, és sohasem az államközi rendszerben elfoglalt pozíció vonatkozásában kellene használni" (uo. 15.). Másodszor, kijelentik, hogy az „árulánc" fogalmát a termelési lánc különböző térbeli pontjai közti elosztásának vizsgálatához kell használni. A tevékenységek akkor minősülnek centrumjellegű tevékenységnek, ha azok a földrajzi területek, ahol az adott tevékenység végbemegy, képesek „elsajátítani a világméretű munkamegosztásból fakadó előnyök legnagyobb részét, ha nem is az egészet" (uo. 17.), és akkor perifériajellegűek, ha javadalmazásuk csak minimálisan nő a világméretű munkamegosztáson kívül eső tevékenységek javadalmazása fölé. A javadalmaknak ezt az egyenlőtlen elosztási rendszerét lényegében a piaci struktúra mechanizmusa állandósítja. A centrumjellegű tevékenységekre szakosodott vállalatok és területek piaci hatalma a fejlettebb technológián és irányítási rendszeren, illetőleg a pénzforrásokhoz való jobb hozzájutáson alapul, míg a perifériajellegű tevékenységek csupán az olcsó földterületre és szakképzetlen munkaerőre, valamint erős árversenynek kitett piacokra hagyatkozhatnak. A centrumjellegű tevékenységek köre időben változik, ahogy a teremtő rombolás schumpeteri folyamata új és új dinamikus szektorokat dob a felszínre. E folyamatok a szerzőpáros szerint nem csupán időben, hanem térben is koncentrálódnak, a „centrumtőke" *locus*ait létrehozva, ahol ezek a centrumtevékenységek kölcsönösen előnyös externáliákat, „centrumzónát" generálnak (uo. 21.).

Ily módon specifikálva a centrum és periféria egymáshoz kapcsolt fogalmait, Arrighi és Drangel előáll a félperifériának a világgazdaságban betöltött strukturális szerepére vonatkozó központi állítással: a félperifériás államok területén elegendő centrumjellegű tevékenység folyik ahhoz, hogy azok olyan mennyiségű bevételt generáljanak, amely képes blokkolni a periferizáció irányába ható erőket, de ugyanakkor számos alacsony bevétellel járó, perifériajellegű tevékenységet is magukban foglalnak ahhoz, hogy az ellehetetlenítse a centrumhoz való felzárkózásukat (uo. 27.). A lényeg az, hogy a félperifériás államok, ha szeretnék növelni részesedésüket a globális centrumjellegű tevékenységekben, ezt kétféleképpen tehetik: vagy arra használják bevételeiket, hogy megvédjék hazai centrumtevékenységeiket a globális versennyel szemben – ebben

az esetben elszigetelik centrumtevékenységekhez kapcsolt vállalataikat az innováció világméretű áramától, amelyre viszont feltétlenül szükség van e tevékenységek centrumjellegének megőrzéséhez –, vagy pedig költségcsökkentéssel növelik versenyképességüket a centrumtevékenységek területén, ám ekkor azt fogják tapasztalni, hogy más államok követik a példát, és az intenzívebbé váló verseny miatt e tevékenységek visszacsúsznak a perifériajellegű státuszba (uo.). A végeredmény egy olyan országcsoport, amely tartósan beleragad köztes helyzetébe – a félperifériába.

A statisztikai adatok alapos vizsgálata után, amely azt sugallja, hogy valóban figyelemre méltó módon kevés mozgás történt a szóban forgó időszakban a centrum, a félperiféria és a periféria halmazai között, Arrighi és Drangel úgy véli, hogy az iparosodás főleg azért nem volt képes megváltoztatni a félperifériába tartozó országokat, mert az ipari tevékenységek egyre perifé rikusabb jellegűvé válnak. A vertikálisan integrált transznacionális társaságok felemelkedésével a centrumban megmarad ugyan minden ágazat, de az ágazatokon belül csak azok a tevékenységek, amelyek magukban foglalnak „stratégiai döntéshozatalt, kontrollt, valamint igazgatást, kutatás-fejlesztést", vagyis „szellemi tevékenységeket" (uo. 57.).

Amint azt következtetésük világossá teszi, Arrighi és Drangel körültekintően jár el mind az érvelés, mind pedig az azt alátámasztó adatok vonatkozásában – csupán annyit állítanak, hogy egy értékes kutatási programot azonosítottak. A Martin szerkesztésében megjelent 1990-es kötetben helyet kapott esszék között Arrighi érvelésének az újrafogalmazása is megtalálható, egy cipőipart vizsgáló szektortanulmánnyal, valamint Chiléről, Dél-Koreáról, Argentínáról, Írországról, Kanadáról, Izraelről, Malajziáról, Nigériáról és Dél-Afrikáról szóló országtanulmányokkal egyetemben. Ez utóbbiak közül csak Smith és Lee Dél-Koreát elemző és Korzeniewicz Argentínát vizsgáló cikke foglalkozik nyíltan a félperiféria fejlődési kilátásainak kulcskérdésével.

Smith és Lee (1990, 80.) szerint a VRE három specifikus tézise a következő: (1) a három elkülönült országhalmaz létezése; (2) annak a lehetséges volta, hogy egy ország változtasson a világrendszeren belüli pozícióján a függő fejlődés révén; (3) „az a munkahipotézis, hogy a nemzetközi rendszerben hasonló szerepet játszó országok […] a fejlődés hasonló mintázatait és mechanizmusait produkálhatják". Míg az első és a harmadik állítás összhangban áll Arrighi és Drangel véleményével, a második egyértelműen nem. Mégis, a félperiféria és a függő fejlődés fogalmainak összemosása a központi vonása Gereffi és Evans (1981) Mexikót és Brazíliát összehasonlító tanulmányának. Ez az összemosás újabban Wilkinnél is felbukkant (Wilkin, 2008, 97.):

> A világrendszer-szemlélet számít a rendszeren belüli elmozdulásokra. A centrum tagjainak összetétele idővel változik, és a

félperiféria hoz tartozó legnagyobb országokban, mint Kína, India és talán Brazília, erőforrásaikra és/vagy regionális dominanciájukra való tekintettel lehet potenciál arra, hogy besoroljanak a centrum országai közé.

Argentínát illetően viszont Korzeniewicz (1990), Arrighihez hasonlóan, explicit módon úgy érvel, hogy a két fogalom közt elméletileg különbséget kell tenni. A függő fejlődés fogalma latin-amerikai tapasztalatokon alapul, és a külföldi tőke szerepét, illetve annak a helyi tőkével és az állammal való kirekesztő jellegű szövetségét hangsúlyozza – ebből kifolyólag a fogalom nem alkalmazható Kelet-Ázsiára, ahol az iparosítás szemlátomást az erős államhoz, a külföldi tőke korlátozásához, valamint a jövedelem és a vagyon egyenlőbb elosztásához kapcsolódott. Korzeniewich szerint míg a függő fejlődés fogalma egyszerre utal az adott ország világgazdaságban elfoglalt helyére és az ország politikai rezsimjének a természetére, addig a félperiféria fogalma „lehetővé teszi, hogy e két mozzanatot analitikusan külön kezeljük, hogy kölcsönös viszonyukat elméleti vizsgálat tárgyává tegyük" (1990, 113.).

Christopher Chase-Dunn a félperiféria fogalmát jóval ambiciózusabb módon alkalmazza.[6] Az ő centrum-definíciója is gazdasági jellegű, azzal a különbséggel, hogy a centrumjellegű tevékenységeket mint „tőkeintenzív" tevékenységeket definiálja (1990, 3.), és nem az értékláncban generált többletből való részesedést tekinti mérvadónak. A félperiférias területek két típusát különbözteti meg: az egyik típus a centrum- és perifériajellegű tevékenységek keveredésével jellemezhető, a másik pedig „a közepesen tőkeigényes termelés dominanciájával". Chase-Dunn számára azonban kezdettől a politikai cselekvő problémája a központi kérdés, nevezetesen:

> Az a gondolat, hogy a centrum/periféria hierarchia összhangban van a centrum (és néha a periféria) osztályviszonyaival, másfelől viszont a félperiférián zajló osztályharc nem annyira lefojtott, és így leginkább a félperiférián van esély olyan transzformatív társadalmi mozgalmak kialakulására és sikerére, amelyek komoly kihívást intéznek a kapitalizmus logikájával szemben.

Legáltalánosabban nézve, a félperiféria körülményei azért kedveznek az ilyesfajta politikai változásoknak, mert a félperiféria strukturális elhelyezkedése lehetővé teszi a felfelé vagy lefelé való elmozdulást, míg a centrum és a periféria helyzete rögzült, a köztük lévő hierarchikus viszonyrendszer miatt. A tőkés érdekek a félperiférián megoszlanak azok között akik – a perifériajellegű tevékenységek feletti kontrolljuk alapzatán – szövetséget keresnek a centrumhatalmakkal (ld. a Baran (1957) által emlegetett *komprádor* burzsoáziát), és azok között, akik saját centrumjellegű tevékenységük kiterjesztésére törekszenek. Az állam válik a fejlődés

domináns szereplőjévé. Ha a komprádor elem hatalma nagyobb, akkor az ország politikai rendszere a jobboldali katonai rezsim felé tendál, míg az önerőre alapozott fejlődést favorizáló tőkés elemek baloldalibb rezsimet támogatnak (Chase-Dunn, 1990, 5.). A szegény perifériás országokkal ellentétben a félperiféria országainak megvannak a szükséges forrásai ahhoz, hogy megvédjék magukat a centrum országokkal szemben, ha azok megpróbálják elállni felemelkedésük útját.

Chase-Dunn szerint az osztályharc a nemzetállamok keretei közé szorul, és ez „újratermeli a centrum/periféria munkamegosztást, osztályszövetségek létrehozásával, amely politikailag stabilizálja a globális termelési módot" (uo. 6.). A tőkés világrendszerben a kizsákmányolásnak két dimenziója van: a tőke és munka viszonylatában, illetőleg a centrum és periféria viszonylatában. A perifériát a centrumtőke és a centrummunka egymással szövetségben zsákmányolja ki, míg a centrummal szembeni ellenállás hasonló osztályszövetséget hozhat létre a periférián. Mivel a félperifériába tartozó országokat két irányba húzzák, nincs stabil bázisa egy hasonló osztályszövetségnek, és így a centrummal való kollaborációnak, avagy a centrum felé intézett kihívás közötti döntésnek általában osztálykaraktere lesz; különösen az „első típusú" félperiféria országaiban (ahol a centrum- és perifériajellegű tevékenységek keveredése figyelhető meg). Röviden, Chase-Dunn „strukturális világrendszer-elméletében" a félperiféria a „gyenge láncszem" (uo. 25.). A kollaboráns centrum-munkások a félperifériás országok munkásosztályának kisebbik részét teszik ki, és a munkásosztálynak valódi előnyei származhatnak az autonóm fejlődési pályából, amely kihívást intéz a kapitalizmussal szemben – habár „a szocialista átalakulás már problematikusabb ügy" (uo. 27.).

Chase-Dunn műve jelentősen kiszélesíti a félperiféria fogalmát Arrighi és Drangel eredeti, tisztán gazdasági érveléséhez képest. Ez lehetővé teszi számára olyan formulák kidolgozását, amelyek jól láthatóan hasonlítanak a progresszív fejlődéselmélet más paradigmatikus fogalmaihoz, mint a fejlesztő állam és a szubimperializmus. Ám e két nagyon különböző megközelítés – egyfelől Arrighi és Drangel, illetve Korzienewicz szűken gazdasági felfogása, másfelől a Chase-Dunnra, Gereffire és Evansre, illetve a Smith–Lee szerzőpárosra jellemző, politikai cselekvőket középpontba állító megközelítés – létezése kulcsfontosságú elméleti kérdéseket vet fel a globális kapitalizmus politikai gazdaságtanának adekvát kritikáját illetően.

A globális kapitalizmus egy másfajta értelmezése

A félperiféria mindkét koncepciójának közös jellemzője – Korzeniewicz terminusával élve – a gazdaság és a politika közötti „analitikus különbségtétel". Ez a különbségtétel szükségképpen hatással van arra, hogyan változik a kapitalizmus időben és térben, és milyen társadalmi erők formálják

a jelenkorban előttünk álló veszélyeket és lehetőségeket. E különbségtétel folyományaképpen két különböző konceptuális keretet alkothatunk, amelyek analitikusan függetlenek egymástól, még ha Poulantzas (1973) javaslatát követve e függetlenséget mint az állam relatív autonómiáját jellemezzük is. A két gondolkodási kereten belül kifejlesztett gondolatmenetek permanensen részleges jelleget öltenek; „közgazdaságtanná" és „politikatudománnyá" válnak. Tudjuk, hogy elemzésünk egy pontján kombinálnunk kell a kettőt – például amikor megpróbáljuk megérteni, miért egy bizonyos gazdaságpolitikát alkalmaztak egy adott országban –, de azt fogjuk találni, hogy e kombinálás helyes módjának az elméleti meghatározásánál komoly nehézségeink támadnak. Míg a kellő mennyiségű „konkrét" adatok empirikus tanulmányokban való összegyűjtése egy ilyen meghatározás alapfeltételét képezi, szükségünk lenne egy integrált eszköztárra: röviden, olyan integrált gondolati elemzési keretre volna szükségünk, amely közös elméletet és módszert alkalmaz.

E vonatkozásban a félperiféria fogalma szilárdan beágyazódott a világrendszer-megközelítésbe, és ez utóbbi a maga részéről *a piacgazdaság bírálatán alapuló* huszadik századi marxista politikai gazdaságtani paradigmával operál. E megközelítés summázatát Baran és Sweezy: *Monopoly Capital* (1966), Mandel: *Marxist Economic Theory* (1968) című művei, valamint a szovjet közgazdászok „állammonopolista kapitalizmus"-elmélete adja – valamennyi Hilferding, Lenin, Buharin és Preobrazsenszkij klasszikus műveire alapoz. E munkák közös jellemzője az unilineáris fejlődésmodell, amelyben a szabadversenyes kapitalizmust a monopolkapitalizmus követi, ez utóbbi pedig növekvő mértékben a gazdasági életbe való állami beavatkozást szüli. E folyamat elkerülhetetlen következményeképp a normális gazdasági ciklusokat egyre intenzívebb politikai konfliktusok kísérik, melyek a proletariátust abba az irányba taszítják, hogy megszervezze az államhatalom megragadását. Ez röviden a huszadik századi marxista politikai gazdaságtan (a továbbiakban: MPG) alapvető gondolatmenete.

Nem állítom, hogy a VRE teljes egészében a kapitalizmus felemelkedésének és hanyatlásának ezt a forgatókönyvét követi. Valójában az iskola sokkal inkább fókuszál a hegemonikus hatalmak azonosítására, azok felemelkedésére és hanyatlására, és kevésbé a kapitalizmusnak mint olyannak a várható jövőbeni fejlődési útjára. De a VRE igenis elfogadja az MPG által javasolt analitikus megkülönböztetést gazdaság és politika között, és különösen annak jellemzését az osztályhatalomról, mint amely a piaci hatalmon nyugszik. E két feltevés alakítja a globális kapitalizmusról mint olyan rendszerről alkotott felfogásukat, amelynek keretében a centrum kizsákmányolja a perifériát, *csakúgy*, ahogyan a tőke kizsákmányolja a munkát. Felfogásuk szerint a „gazdaság" központi strukturális jellemzője a munka *társadalmi* megosztása, nem pedig a munka gyáron belüli megosztása, hogy Marx körültekintő megkülönböztetését alkalmazzuk (Marx: *A tőke,* I. 12. fejezet, 4. szakasz). A társadalmi munkamegosztás

minden társadalomban megtalálható, még a legkezdetlegesebben is, és így nem tartozik azon sajátosságok közé, amelyek a kapitalizmust mint specifikus társadalmi módot jellemzik. Az elkülönült politikatudomány az államra összpontosít, amely kívül áll a munka társadalmi megosztásán, és elvben képes arra, hogy a munkamegosztást különbözőképpen formálja. Hogy pontosan milyenre, az a különféle gazdasági érdekektől függ, amelyek harcban állnak egymással a politikai képviselet formáin keresztül az állam feletti uralomért.

Globális szinten létezik a munka társadalmi megosztása a képződött többletből nagy arányban részesedő (vagy Chase-Dunn verziójában tőkeintenzív) tevékenységek és az alacsony részesedésű (munkaintenzív) tevékenységek között; ebből következik a globális erőforrások eloszlásának öngerjesztő polarizációja. A világ sok államra osztottsága révén ez a polarizáció geopolitikai formát ölt, mivel azok az államok, amelyekben (mindegy, milyen okból) a centrumjellegű tevékenységek nagyobb hányada zajlik, nem csupán a fogyasztás és vagyon magasabb szintjeit realizálják, de nagyobb hatalmuk révén biztosítani tudják, hogy magas részesedésük fennmaradjon, vagy éppenséggel tovább növekedjen. Ahogy a vállalkozások óriási transznacionális társaságokká válnak, együttműködnek „saját" államukkal, hogy úgy alakítsák a kereskedelmi, befektetési és pénzügyi játékszabályokat, hogy azok megerősítsék e polarizációs tendenciát. A folyamat legfőbb mozgatói: a gazdasági monopolium és az államhatalom.

A (globális) kapitalizmus MPG-típusú elemzése az elmúlt 50 év fejleményeinek a fényében komolyan megkérdőjeleződött. Nem csak a kihívás tűnt el, amit a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság szegezett szembe a kapitalizmussal, de a piacok feletti monopolista kontrollt is drámaian aláásta a nemzetközi kereskedelem és befektetés expanziója, valamint az antimonopolista jogalkotás hatékonysága. Az „oligopolista" piacok évtizedeken keresztül tartó stabilitása után 1970-től kezdve sok nagyhatalmú nemzeti vállalat eltűnt, vagy radikális átalakulásra kényszerült. Az állam „gazdasági" aktivitása (a kibocsátásban és a foglalkoztatásban való részesedés) már nem nő, a privatizáció és az univerzális szociális jogok korlátozása miatt. Az állami gazdaságpolitika a javak és szolgáltatások közvetlen nyújtása és a teljes foglalkoztatottság fenntartása helyett inkább arra törekszik, hogy „rásegítsen" a magánszektor tevékenységére, valamint hogy biztosítsa a magánszektor ideológiai hegemóniáját. Nemzetközi szinten a leghatalmasabb államok ahelyett, hogy folytatták volna a vad birodalmi rivalizálást, amely két világháborúhoz vezetett a múltban, beteljesítették a „renegát" Kautsky prognózisát, és megtalálták a hatalommegosztás módját a gazdasági irányítás és a politikai képviselet globális intézményeinek életre hívásával, a neoliberális ideológiai monokultúra kívánalmai szerint strukturálva azt.

Néhány más fontos empirikus trendre is érdemes felfigyelni. Először is, az országokon belüli egyenlőtlenségek fokozódása – mind a

centrumországokban (Egyesült Királyság, USA), mind pedig a periférián (Kína) – összeegyeztethetőnek bizonyult a kapitalizmussal a legkülönfélébb stabil politikai rezsimek mellett. Másodszor, a centrumjellegűnek, illetőleg perifériajellegűnek tekintett tevékenységek közti, analitikusan központi fontosságú különbségtétel immár nem áll párhuzamban az ágazatok és termékcsoportok szerinti társadalmi munkamegosztással. Ez egyre inkább a globális szereplővé váló nagyvállalatokon *belüli* munkamegosztáson alapul. Arrighi és Drangel tudomásul vette ezt, de a lehetséges következmények számbavétele nélkül. Különösen fontos a jelen vizsgálódás szempontjából, hogy a félperiféria országainak gazdasági fejlődése drámaian szétágazott az Arrighi és Drangel (1986) által vizsgált időszakot követően, olyannyira, hogy Arrighi legutolsó írásában (2007) Kínát úgy ábrázolja, mint amely a perifériából a félperiférián keresztül a centrum felé, ráadásul rövidesen a globális hegemónia felé mozog. A kérdés ezek után az, hogy a félperiféria fogalma segít-e ténylegesen megérteni ezeket a változásokat. Ha a félperiféria fogalmát megalapozó MPG megközelítése képtelennek bizonyult e változások előrejelzésére és magyarázatára, képesek lehetünk-e erre a politikai gazdaságtan marxi kritikájának rekonstruálásával, és vajon az így nyert elemzésnek része lesz-e a félperiféria újragondolt fogalma?

A rekonstrukciónak Marx relációs tőkefogalmával kell kezdődnie, amelyen belül a munkások és a tőkések mint társadalmi erők megütköznek egymással sok különböző arénában, de legfőképpen a termelésben, az elosztásban, az államban és a társadalom egészében. A tőkés termelés az, ahol az értéket termelő módon fogyasztják el, és értéktöbbletet állítanak elő; ez az a „rejtett műhely", amelyben a tőke az állam által erővel érvényesített tulajdonjog révén uralkodik. Az érték megőrzése, miközben az érték átalakul áruból pénzzé és viszont, hasonlóképpen a tulajdonjogoktól függ, és a piaci szabályozás mechanizmusaitól, amelyek az egyéni tőkések jogait az osztály társadalmi hatalmának mint egésznek az újratermelésével kompatibilissé teszik. Ez magában foglalja annak a biztosítását is, hogy a munkások kizsákmányolása ne rombolja le munkaerejüket, mint az értéktöbblet forrását, valamint a kulcsfontosságú áruk kínálata feletti magántulajdonosi jogok korlátozását is. A sok elkülönült állam létezése nem tartozik a kapitalizmus fundamentális jellemzői közé, csupán a prekapitalista formáktól örökölt jelenség, nem pedig a termelési mód immanens jellemzője. Ám az elkülönült államok létezése hatással van az államnak mint a *tőke* azon társadalmi formájának a szükségszerű jellemzőjére, amely a társadalomtól való látszólagos szeparációban tételeződik, olyan hatalmi szerep birtokosaként, amelyet nélkülözhetetlenként, ideálisként és természetesként fogadnak el.

A sokállamos felállás valóságos létezését nyilvánvalóan tudomásul kell venni, ahogy igyekszünk komplexebb és konkrétabb analízist nyújtani, amely lehetővé teszi számunkra a adott időben, adott helyen létező adott kapitalizmusok vizsgálatát. *De semmiféle értelemben nem lehetséges az*

államok közti viszonyokat Chase-Dunn módjára, olyan kizsákmányolási viszonyként ábrázolni, mint ami analóg a munkaerő tőke általi kizsákmányolásával. A tőkés vállalatok – amelyek normálisan éppúgy működnek a kapitalizmus kezdeteitől országhatárokon átnyúlva, mint a határokon belül – azon territoriális államok széles körű szolgáltatásait keresik, amelyek területén működnek. Bizonyos körülmények között és bizonyos mértékig létezik egyfajta szövetség egy adott állam és olyan tőkék bizonyos köre között, amelyek szilárdan az illető államok területén gyökereznek, ami lehetővé teszi a versengő állam fogalmának az alkalmazását: e szövetség a VRE szempontjából központi jelentőségű. Másfelől azonban az államok kölcsönös támogatást is nyújtanak a többi ország területén honos tőkék számára, továbbá koordinálják a kereskedelem, pénzügyi áramlások és a valuta-cserearányok szabályozását is.

De amit az MPG és a VRE figyelmen kívül hagy, az az osztályharc jelentősége a termelés mint olyan szféráján belül. E paradigmák az osztályharcot a „politika" szférájára korlátozzák, nem észlelve, hogy a politika mint elkülönült szféra, *maga is* a kapitalizmus létezésének egyik feltétele. A termelés technikai szféraként való értelmezésével szisztematikusan figyelmen kívül hagyják, hogy a társadalmi átalakulás lehetőségét milyen nagymértékben tartalmazzák, egyben korlátozzák a termelés rejtett műhelyén belüli viszonyok. A szocialisták a 20. század folyamán azért voltak mindvégig olyannyira képtelenek arra, hogy elveikből és értékeikből kiindulva megteremtsék a kapitalizmus reális alternatíváját, mert elfogadták azt a domináns értelmezést, mely szerint a politika és az állam a társadalom – mint az életfeltételek kollektív termelője – anyagi létezésétől elkülönülve és felette létezik.

Ehelyett a termelést helyezhetnénk analízisünk centrumába. *A szocializmusnak mint eszmének a meghatározó vonása nem a szabadság, vagy akár a szolidaritás, hanem az egyenlőség.* A termelők szabad társulása összeegyeztethetetlen nem csak a termelőeszközök magántulajdonlásával, hanem a *feltételeknek* azzal a groteszk egyenlőtlenségével is, amely a mai társadalmat jellemzi. Ezeket az egyenlőtlenségeket újra kell gondolni; követelménnyé kell tenni mindazon lehetőségek egyenlőségét, amelyek ahhoz szükségesek, hogy az egyén teljes mértékben részt vegyen „a dolgok igazgatásában" – mindenekelőtt az egyenlőséget az oktatáshoz való hozzáférésben.[7] Egy ilyen megközelítés a figyelmünket azokra a változásokra irányítja, amelyek a termelésben és a munkafolyamatban (az anyagi folyamat értelmében, nem pedig a termelés pénzügyi vonatkozásaiban) az elmúlt évtizedekben végbementek. A termelés „rejtett műhelyének" belső szerveződési elvei sokkal rugalmasabbá váltak: a tőkés termelést immár nem annyira egy teljhatalmú menedzseri diktatúra irányítja, hanem egyre inkább a decentralizációs folyamat a meghatározó, így a termelés az alkalmazottak egyre szélesebb köreinek aktív együttműködését igényli a menedzseri döntésekben és döntéshozatalban. Ennek több oka van: a legnyilvánvalóbb impulzust a korábbinál

sokkal versengőbb piaci környezet jelenti, amely a globalizációnak és a kulturális különbségek ezt kísérő erodálódásának a következménye. De szerepet játszik az a felismerés is, hogy a versengő individualizmus tisztán anyagi jutalmazással párosulva figyelmen kívül hagyja az önmegvalósítás, a kreatív tevékenység és a társadalmi elismerés emberi szükségletét.

E nézőpontból a VRE és a MPG általánosságban félreértette az 1970-es évek óta a globális kapitalizmusban végbemenő változásokat. A VRE a következő hegemonista hatalom azonosítására koncentrált, anélkül, hogy felmérte volna azokat a tényezőket, amelyeket hagyományosan a hegemónia megszerzése és gyakorlása feltételeinek tekintenek, és amelyek többé nem állnak fenn. Az 1929-es és a 2008-as krach között az a legnagyobb különbség – amelyet mindenki azonnal észlelt –, hogy ez egy globális válság, amelyet koordinált globális válaszlépések oldhatnak meg; az autarchiába való visszavonulás, amely a globális irányítás szárnypróbálgató intézményeit elsöpörte a Nagy Válság idején, ma egyszerűen elképzelhetetlen. Hasonlóképp lehetetlen egy olyan új „nagyhatalom", amely átvenné azt a szerepet, amelyet az USA játszott 1945 óta. A VRE nagy paradoxonja, hogy egy olyan elemzés, amely elvben a világrendszerre összpontosít, odakötözi magát a módszertani nacionalizmushoz, amely ellentmond a mai globális kapitalizmus természetének.[8]

Ráadásul gazdaság és politika szétválasztásának kritikátlan elfogadása a VRE és az MPG részéről gyakorlatilag megfosztotta elemzéseiket attól, hogy bármiféle utat képesek legyenek javasolni a társadalomnak a tőke uralma alóli emancipációjához. Ami a munka világában történik, azt nem a radikális változás potenciális forrásaként tekintik, hanem olyasmi gyanánt, amit saját, örök érvényű, technikai jellegű racionalitása determinál.

Amennyiben a félperiféria fogalmát mint tényleges elméleti tartalommal bíró fogalmat tekintik, nem pedig mint az empirikus leíráshoz alkalmazható „kézre eső" terminust, akkor e fogalom – tekintettel arra, hogy a VRE-ben és az MPG-ben gyökerezik – ugyanezektől a hiányosságoktól szenved. Kétségtelen, hogy a globális kapitalizmus a vagyon és a hatalom szempontjából erősen hierarchikusnak mutatkozik, ha a gazdasági élet monetáris intézkedéseit territoriálisan meghatározott államok mentén aggregáljuk. Az is kimutatható a világbank absztrakt statisztikai tábláiban, hogy az országok e hierarchiában fel- vagy lefelé mozognak, vagy tartják helyzetüket. De azok, akik Chase-Dunn módjára speciális szerepet igyekeztek tulajdonítani a félperifériának, mint amely képes lesz kihívást intézni a globális rend ellen, vagy fenyegetni az aktuális hegemónt, nem voltak képesek bármilyen egyértelmű strukturális azonosítót leszűrni a rendkívül divergens félperifériás tapasztalatokból. Az 1990-es években még lehetséges volt azonosítani azokat a félperifériás országokat, amelyek gyors iparosítás, gyakran exportorientált külföldi beruházások révén kiterjesztették a dolgozó osztályok létszámát és potenciális erejét:

Dél-Afrika, Dél-Korea, Brazília, Mexikó, talán még Kína is.[9] Az utolsó tíz év megmutatta, hogy ezek „normális" tőkés társadalmakká váltak – számos ellentmondással küszködnek ugyan, de rendelkeznek ugyanazon robusztus strukturális jellemzőkkel, amelyek mindenütt újratermelik az osztályuralmat, és az azt kísérő egyenlőtlenségeket. Míg természetes, hogy a nemzeti szintű tapasztalatok sokféleségén túl igyekszünk közös vonásokat felfedezni, a mai globális kapitalizmus természete semmiféle specifikus saját szerepet nem ruház azokra az országokra, amelyek a statisztikai félperiférihoz tartoznak. A kritikai analízisnek ismét az osztályokra és az osztálykonfliktusra kell fókuszálnia figyelmét, és el kell szakadnia attól az illúziótól, hogy a centrum és a periféria közötti viszonyrendszer határozza meg a globális kapitalizmus alapdinamikáját.

Következtetések

E cikkben a félperiféria mint elméleti fogalom vizsgálatát tűztük ki célul. Következtetésünk, amely szerint *elméleti szempontból* a fogalom mára lényegében felesleges, kettős értelemben is feltételes. Egyrészt a körülmények radikálisan megváltozhatnak: ahogy kevesen jósolták meg a neoliberális globalizáció felemelkedését az 1970-es években, úgy a mostani válság is lehetséges kimenetelek széles skáláját nyújtja a globális világrend vonatkozásában. Másodszor, az elméleti vizsgálat csupán az egyik fázisa e gondolatmenetnek: kritikánk javarészt ontológiai és episztemológiai természetű volt, és majd meglátjuk, képes lesz-e az általunk vázolt kritikai megközelítés jobban magyarázni a kapitalizmus valóságos fejleményeit az empirikusan azonosított félperiférián.

Hasonlóképpen, nem kérdés, hogy a félperiféria fogalma, ahogy azt a VRE kimunkálta az 1980-as években, hozzájárult a globális kapitalizmus változó természetével kapcsolatos viták gazdagságához. Az olyan fogalmak, mint a függő fejlődés, a szubimperializmus, a fejlesztő állam és később a versengő állam, szintén ebben az időszakban kerültek kimunkálásra. Mindezek a koncepciók ugyanazon elméleti és analitikus hagyományokból táplálkoztak, mint a VRE, és hasonló gyengeségekkel is rendelkeztek: mindenekelőtt azzal, ahogyan az osztályt és az államot a globális kapitalizmusban felfogták, és ahogyan az emancipatorikus potenciált a nemzetállamban mint olyanban (vagy annak valamilyen variánsában) vélték felfedezni, nem pedig a társadalomban.

Hivatkozások

Amsden, A. (1989): *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization.* Oxford, Oxford University Press.

Arrighi, G. (1990): „The developmentalist illusion: a reconceptualization of the semiperiphery", in: Martin (1990), 11–42. old.

Arrighi, G. (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-first Century.* London, Verso.

Arrighi, G. – Drangel, J. (1986): „The stratification of the world-economy: an exploration of the semiperipheral zone", *Review* vol. X. no.1, Summer, 9–74. old.

Baran, P. A. (1957): *The Political Economy of Growth.* New York, Monthly Review Press.

Cardoso, F. H. – Faletto, E. (1979): *Dependency and Development in Latin America.* Berkeley, CA, U of California Press.

Chase-Dunn, C. (1989): *Global Formation: Structures of the World-Economy.* Oxford, Basil Blackwell.

Chase-Dunn, C. (1990): „Resistance to imperialism: semiperipheral actors", *Review* vol. XIII. no.1, Winter, 1–32. old.

Chase-Dunn, C. – Hall, T. D. (1997): *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO, Westview Press.

Frank, A. G. (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America.* New York, Monthly Review Press.

Gereffi, G. – Evans, P. B. (1981): „Transnational corporations, dependent development and state policy in the semiperiphery: a comparison of Brazil and Mexico", *Latin American Research Review* vol. 16. no.3, 31–64. old.

Gore, C. (1996): „Methodological nationalism and the misunderstanding of East Asian industrialisation", *European Journal of Development Research* vol. 8. no.1, 77–122. old.

Kautsky, K. (1970): „Ultraimperialism", *New Left Review* 59, Jan-Feb, 41–46. old. (Eredeti megjelenés 1914-ben.)

Korzeniewicz, R. P. (1990): „The limits to semiperipheral development: Argentina in the twentieth century", in: Martin (1990), 97–122. old.

Marini, R. M. (1972): „Brazilian sub-imperialism", *Monthly Review* vol. 23. no.9, 14–24. old.

Martin, W. G. (ed.) (1990): *Semiperipheral States in the World-Economy.* New York, Greenwood Press.

Meier, G. M. – Seers, D. (eds) (1984): *Pioneers in Development.* Washington, DC, World Bank.

Poulantzas, N. (1973): *Political Power and Social Classes.* London, Verso.

Preobrazhensky, E. (1973): F*rom New Economic Policy to Socialism: a Glance into the Future of Russia and Europe*. London, New Park Press.

Radice, H. (2008): „The developmental state under global neoliberalism", *Third World Quarterly* vol. 29. no. 6, 1153–74. old.

Rostow, W. W. (1984): „Development: the political economy of the Marshallian long period", in: Meier – Seers (1984), 229–261. old.

Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth: a Non-Communist Manifesto.* Cambridge, Cambridge University Press.

Smith, D. A. – Lee, S-H. (1990): „Limits on a semiperipherial success story? State dependent development and the prospects for South Korean democratization", in: Martin (1990), 79–95. old.

Wade, R. (1990): *Governing the Market.* Princeton, NJ, Princeton University Press.

Wallerstein, I. (1979): *The Capitalist World-Economy.* Cambridge, Cambridge University Press.

Wilkin, P. (2008): „Global communication and political culture in the semiperiphery: the rise of the Globo corporation", *Review of International Studies* vol. 34, Special Issue, 93–113. old.

Jegyzetek

[1] A fejlődéselmélet általánosabb áttekintéséhez lásd Racide (2008)-at, különösen 1164–8. old.

[2] Rostow elméletében a nekirugaszkodás *(take off)* a tradicionális társadalomból a modern társadalomba való átmenet döntő stádiuma. *(A ford.)*

[3] A *Review* folyóirat 1977-ben indult, míg Wallerstein monumentális világrendszer-történetének első kötete 1974-ben jelent meg.

[4] Az a tény, hogy egyes szerzők a félperiféria bizonyos országait „szubimperialistaként" jellemzik, mutatja, hogy ezzel az erővel használhatnánk a „félcentrum" terminust is; ld. például: Marini (1972).

[5] Érdemes megjegyezni, hogy a *Review*-cikk idején a köztes csoportba Argentínát, Chilét, Brazíliát és Mexikót sorolták Latin-Amerikából, valamint a legtöbb dél- és kelet-európai országot, a Szovjetunióval egyetemben. A kelet-ázsiai tigrisek ekkor még kívül voltak a látómezőn.

[6] Ehelyütt Chase-Dunn-nak csak a félperiférriával kapcsolatos munkásságát vizsgálom. Chase-Dunn és Hall (1997) különböző világrendszerek összehasonlító vizsgálatára vállalkozik, beleértve a félperiféria szerepének összehasonlítását a különböző világrendszereken belül.

[7] Preobrazsenszkij volt egyike azon kevés marxistáknak, aki megértette az oktatáshoz való egyenlő hozzáférés fontosságát. (Lásd: *A NEP-től a szocializmusig,* angol nyelven: http://www.marxists.org/archive/preobrazhensky/1921/fromnep/index.html)

[8] A metodológiai nacionalizmus alapos elemzéséhez lásd: Gore (1996).

[9] Kelet-Közép-Európát is idesorolhatjuk – ez a régió speciális eset annyiban, hogy itt a globális integráció az iparosítást követően ment végbe.

(Fordította: Matheika Zoltán)

A félperiféria-vita jelentősége

Hugo Radice fentebbi jelentős és gondolatgazdag tanulmányában nem kevesebbet állít, mint hogy búcsút kell intenünk a centrum–félperiféria viszonyrendszer elemzésének, mert az már nem határozza meg a globális kapitalizmus dinamikáját. A kritikai társadalom-analízis híveiként inkább térjünk vissza az osztálykonfliktus és a termelési folyamat belső elemzéséhez.

Álláspontunk szerint a világrendszer-elmélet (továbbiakban: VRE) helyes interpretáció esetén nem tért és nem tér el az osztálykonfliktus és a termelési folyamat elemzésétől. A világ azonban változott és változik, aminek a saját alapjain fejlődő, megvilágító erejű tudományos elmélet esetében is elméleti konzekvenciái adódhatnak. Érveink a következők.

A marxi alapozású kritikai társadalomelméletet elválaszthatatlannak tekintettük és tekintjük az értéktöbblet-termelést folytató kapitalista rendszerek polit-ökonómiai elemzésétől, amelyen belül mindig többféle elemzési lehetőség és kutatási eredmény volt mozgósítható. Ezen általánosabb elméleti orientáción belül helyezkedik el a VRE, amely éppen azért kap kitüntetett szerepet, mert módszertanával értékes és megújított utakon járva volt képes elemezni az elmúlt negyven év legvirulensebb fejleményét, a globalizációs folyamatot. *Azaz a tovább egységesedő, homogenizálódó világgazdaság és a heterogenitását újratermelő világtársadalom ambivalens kettősségét* (Szigeti, 2005). Ellentétben Radicével, éppen a centrum–félperiféria–periféria viszonyrendszeréből vezethető le legjobban a globális kapitalizmus dinamikája, illetőleg az a strukturális kapcsolatrendszer, melynek keretei között érvényesülnek a dinamikai elmozdulások. Valóban, „Ez az elmélet a globális kapitalizmus kifinomultabb »történeti szociológiájával« szolgált [ti. mint a modernizációs elmélet antitézisét adó függőségi elmélet – *Sz. P.*], amely célul tűzte ki, hogy számba vegye a rendszer mint egész (világrendszer), illetőleg az egyes országok egyedi tapasztalatai közti komplex viszonyrendszert" – írja helyesen Radice. A baj azonban ott van, hogy a VRE – sok szempontból elismert erényei ellenére – félreértette a globális kapitalizmusban az 1970 után végbement változásokat. Egy örökérvényű technikai racionalitás jegyében – elejtve a munka világában történtek megfelelő elemzését – nem képes utakat javasolni a társadalomnak a tőke uralma alóli emancipációhoz. Továbbá, Radice szerint egyéb gyengeségekkel is rendelkezik a VRE: mindenekelőtt azzal, ahogyan az osztályt és az államot a globális

kapitalizmusban felfogja, és ahogy az emancipatorikus potenciált a nemzetállamban mint olyanban (vagy annak valamilyen variánsában) véli felfedezni, nem pedig a társadalomban. A munka világának és a munkatársadalomnak az elemzésére visszatérünk. Ami a nemzetállamot illeti: *az éppen egy osztályokból, azok rétegeiből és státus-csoportjaiból álló nemzeti társadalom állama*, „amely az osztályharcot a rend keretei között tartja" (F. Engels), noha nem ez az egyetlen aktora a világrendszeren belüli változásoknak. Ami pedig a társadalmat illeti: a VRE hagyományban nemcsak nemzeti társadalmakról, hanem tagolt *világtársadalomról* is szó van. Ugyanis közvetítési folyamatok zajlanak le az egyes egyén és a világrendszer között. Nézzük ezt alanyi oldala felől.

A társadalomelméletben *az egyéntől*, a legkisebb elemzési egységtől – amely a hegeli intenzív individuum értelmében nagyon is betölthet történelmi szerepet, szemben az extenzív individuumokkal, ahol elsősorban a sokaság számít – *az emberiségig* számos közvetítési forma és közösségi alakzat található. Ezért beszélhetünk világtársadalomról. Az egyes egyén létezésének számos felületével, vonatkozásával áll kapcsolatban más egyénekkel és közösségeikkel. Ráadásul a legkisebb és a legnagyobb, az egyes ember és az emberiség – persze nem terjedelmileg, hanem minőségét illetően – egybe is eshet, ahogyan José Martí ezt gyönyörű kifejezéssel mondja: *az emberiség a hazám* (patria es humanidad). Kevésbé költőien, a filozófia nyelvén szólva, az egyes ember is élhet a nembeli lényeg színvonalán, noha az osztálytársadalmakban ez csak keveseknek adatik meg. A globalizáció korában ennek jelentősége még közvetlenebbül belátható, mint korábban bármikor. Az egyén a világrendszerrel kerül érintkezésbe, mégpedig gyakran akaratától és az erről való személyes tudásától függetlenül, mert számos közvetítési forma és strukturális viszony idézi ezt elő, a tevékenységek és a szellemi termékek közötti kölcsönös függés növekedése következtében. Ilyen objektív közvetítés a világpiac, mint a tevékenységek jövedelmezőségének és értéknagyságának meghatározója, és ilyen struktúraviszony a nemzeti társadalomban és a világgazdasági munkamegosztásban elfoglalt szocio-ökonómiai pozíció. Ezért iktatódik az egyén és a világrendszer közé az *osztály, a nemzet és a régió*, és ezért vannak az osztályoknak szociológiailag, történetileg és kulturálisan eltérő rétegei és a rétegeknek a legkülönbözőbb csoportjai. A társadalmi tagozódások igen különböző alapokon és igen sokféle formában érintik az egyes ember egzisztenciáját. Minél kisebb egység felé megyünk, annál fontosabbak a személyközi, interperszonális kapcsolatok, s fordítva, minél nagyobb közösségek felé, annál több a személytelen, kulturális közvetítő, s annál inkább az egyén intézményesült struktúrákba és a nemzetközi munkamegosztásba illesztettsége kerül előtérben. A VRE elismeri a világtársadalmat, következésképpen elismeri az osztálykonfliktusokat is, egyéb konfliktuspotenciálok, így a centrum–félperiféria–periféria viszony mellett.

Szerintünk, a kezdetben szükséges és jellemző leegyszerűsítések után az egyes egyéntől a világrendszerig történő közvetítés elismeréséből fakadó önkorrekciót az iskola többé-kevésbé elvégezte. Egyértelműen szakított azzal, hogy a világrendszert – a nemzetállamot kizárólagossá tevő main-streammel szemben – a társadalomtudományi elemzés vizsgálati egységeként akként monopolizálja, mint ami más entitások szerepének vizsgálatát kizárná. Újítása abban áll, hogy a világrendszer szempontot érvényesíti, és nem abban, hogy mást kizár. Miként azzal is szakított, hogy az államközpontú gondolkodás államközi, nemzetközi kapcsolatokra kiterjesztésével oldja meg az elemzési alapegység megválasztásának kérdését. Különösen az elmúlt 30-40 évben, amikor a kölcsönös függés és érintkezés intenzitása az *államokon túlnyúló* társadalmi, gazdasági és politikai jelenségek sokaságát produkálta, vált elégtelenné *az állami (nemzeti) térbeli keretek közé* zárt társadalomelemzési alap. Ahogy a társadalomtudományok jövőjével foglalkozó, Wallerstein vezette Glubenkian Bizottság jelentése mondja, a hagyományos diszciplínákkal való egyértelmű szakítást új, *globális térbeli vonatkoztatási keret váltja fel.* Ami mégsem jelenti azt, hogy „az államot ne tekintenénk a modern világ egyik kulcsintézményének, melynek jelentős a befolyása a gazdasági, kulturális és társadalmi folyamatokra". (*Wallerstein*, 2002. 83–87.) Az elemzés „természetes" egysége, új alapjának megválasztása azonban igényli a radikális perspektívaváltást: a világrendszer-szemléletet. Míg a liberalizmusban az *egyén*, a konzervativizmusban a *nemzet*, a marxi elméletben az *osztály* a központi kategória, anélkül, hogy utóbbi ne ismerné el az egyén és a nemzet kategóriáinak realitását. Az individuum és az emberiség között pedig a csoportok, rétegek, osztályok, államok, nemzetek, régiók és a világrendszer, mint konkrét egész (konkrét totalitás) közvetíti és artikulálja a mindenkori társadalmi állapotokat. Az értéktöbblet-termelés és elsajátítás egyszerre osztályok közötti és világrendszerbeli függőségi viszonyokon keresztül érvényesül, benne az uralkodó nemzetek és elnyomott nemzetek viszonyával.

Ily módon voltaképpen elesnek (vagy csak néhány szerzőre, esetleg szerencsétlen megfogalmazásra korlátozódnak) Radice ellenvetései.

Kritikáját nem részletezzük, hiszen nem is tételes metakritikát írunk, hanem elsősorban arra mutatnánk rá, hogy *Radice a félperiféria fogalmához kapcsolódó kulcsproblémát elkerülte akkor, amikor elfeledkezett az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés viszonyának* tisztázásáról, amely éppen a centrum-periféria reflexiós meghatározottságon és a közöttük közvetítő közép, a félperifériák létének számbavételén alapul. Ez szerintünk olyasmi, ami nélkül sem tudományos (leíró-elemző), sem pedig mozgalmi (stratégiát kidolgozó) korszerű kritikai elmélet nem létezik. Azért nem, mert „Azt a társadalmi realitást, amelyben élünk és amely döntéseinket meghatározza, nem nemzetállamok sokasága konstituálja, melyeknek állampolgárai vagyunk, hanem egy nagyobb entitás, amelyet *világrendszernek* hívunk" (Wallerstein, 2006. 7.). Az elemzés egyik egy-

sége sem hanyagolható el, de a modern tőkés világgazdaság alapzatán nyugvó világrendszer mint mozgásforma határozza meg leginkább annak a történetileg keletkezett komplexumnak a sajátosságait, melyet nemcsak nemzeti társadalmak, hanem milliárdos tőkeerőt képviselő TNC-k és regionális integrációk alkotnak (EU, dél-kelet ázsiai térség, a NAFTA, vagy éppen napjaink Latin-Amerikájában az ALBA törekvések, amelyek résztvevői *de jure* elutasították az USA kezdeményezte szabadkereskedelmi övezet reájuk történő kiterjesztését stb.), mindegyikben munka és tőke antagonisztikus, s megannyi egyéb függőségi viszonyával, centrum – félperiférák – periférák egyenlőtlen, hierarchizáló rendjével. A félperiféria koncepció magyarázó értékét és egyben empirikus-történeti bizonyítékát látom a jelenkori magyar történelemben is.

A periféria iparosítása az esetek zömében – sajnos – nem a modernizációs teóriák által ígért take off szakaszt követő önfenntartáshoz és utoléréshez, hanem az ipar periferizálódásához, azaz leértékelődéséhez vezetett. A periféria iparosítása az ipar periferizálódása. A közben végbemenő jelentős társadalmi változások, átrétegződések és urbanizációs folyamatok ellenére. A centrum ugyanis a csúcstechnológiák kikísérletezése révén újra és újjá tudja termelni azt a technikai-technológiai rést, amellyel a világgazdasági munkamegosztásban a centrum-termékek révén extraprofitokat zsebelhet be, miközben fokozatosan leértékelődnek azok a termékcsoportok, amelyek előállítására a félperiféria területei szakosodhatnak. Ha az iparosító modernizáció sikeres, akkor stabilizálódás következik be a félperiférián. Ezen államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában* a centrum és a periféria között. „Ezek [ti. a félperiférák – *Sz. P.*] az aránytalan cserefolyamatokban csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periferikus országokkal állnak kapcsolatban" (Arrighi, 1992. 145.). Ez persze nem Radice ellen szól, hanem az általa is osztott helyzet leírása. Vitánk döntő eleme, hogy hasznos-e és miért, mennyiben hasznos elméleti fogalom a félperiféria?

Nézzük ezt röviden Magyarország példáján. A magyar gazdaság és társadalom hosszú távú teljesítménye (1860-tól 2009-ig) a rövidebb, utóbb konjunkturálisnak bizonyuló ingadozások ellenére sem igen változott 4-5-6 százalékpontnyinál többet, még az államszocializmusból az újkapitalizmusba történő áttérés, formáció-visszaváltás nyomán sem. Az új rendszer teljesítménye globálisan nézve nem múlja felül a régiét, viszont *a lényegében ugyanannyit sokkal polarizáltabban, igazságtalanabbul osztja el,* éppen a tulajdonviszonyok megváltozásából levezethetően. A világrendszer geopolitikai erőviszonyai döntő jelentőségűek voltak az államszocializmusok megdönthetőségében, az 1979-80-tól offenzív neokonzervatív hullám és az önsors-rontó, rút gorbacsovi politika következtében[1]. Nézzünk néhány tényezőt a VRE elemzési szempontjai közül. Az *adósságcsapda*, amelybe hazánk beleszaladt (65 nem-centrumbeli országgal egyetemben), nem más, mint az erőforrások világrendszer szintű

„önkéntes" áthelyezése a félperifériáról és a perifériáról a centrumba. Előbbi ugyanis rendszeres pótlólagos jövedelmekhez jut az utóbbiaktól. A belső osztályviszonyokban pedig a rendszerváltás következtében egyfelől *óriásira duzzadt a hazai ipari tartaléksereg* (az aktív népesség az 1989 előtti 4,8 millióról hivatalosan mára 3,2 millióra – a fekete gazdasági részleges foglalkoztatottságot is figyelembe véve némiképp kevesebbel – csökkent). Másfelől tömegesen integrálatlan, under-class rétegek jelentek meg, a nagy számú roma népességgel az élen, a folyamatosan fogyókúrára kényszerített jóléti állami kompenzációk csökkenése mellett. Tehát a köztulajdon népesség-eltartó képessége sokkal magasabb fokú volt, mint az eredeti jövedelem-átcsoportosítással, privatizációval és kárpótlással létrehozott magántulajdoné. Nem mindegy, hogy a gazdaság felett magán-hatalom érvényesül-e, vagy valaminő önigazgatási eszménynek ugyan meg nem felelő, de mégiscsak közhatalom, mint 89 előtt. Az már végképp az átalakulást levezénylő magyar politikai osztály saját maga számára is kedvezőtlen döntéseinek következménye, hogy felszámolva a szövetkezeteket és ezzel aláásva a velük szimbiózisban élő háztáji gazdálkodás rendszerét, tömegeket a félproletár létből *a proletár létbe süllyesztettek*, miáltal ezen népesség önreprodukciós képességét ásták alá. Ahogy „a dinamikus, változásképes Kelet-Ázsia, és a stagnáló, egyre kevésbé adaptív Afrika, a munkaerő-tartalékok Afrikája" összevetésekor Arrighi kimutatta, a vegyes forma, a részleges proletarizálódás a tőke számára (is) kedvezőbb, mint a termőföldeket kisajátító teljes proletarizáció. Utóbbi mellett a kizsákmányolási ráta (m/v) mindenképpen alacsonyabb marad, mint a félproletár lét öngondoskodása esetén. (Egy nagyon magas kizsákmányolási ráta már a tőkefelhalmozásra is negatívan hathat vissza, hiszen az effektív kereslet csökkenésén keresztül aláássa az össztőke értékesülési folyamatát, és végső soron a tőke túltermeléséhez vezet.) Az átalakulások elsődleges haszonélvezője az újburzsoázia, amelynek felső része oligarchikus gazdagsághoz jutott, továbbá státusz pozíciói és jövedelmi szintje révén a multinacionális tőke működtetésében jelentős szerepet vállaló gazdasági-pénzügyi technokrácia. Azonban a világgazdaság hierarchikus szerkezetében változatlanul a félperiféria pozíciójában maradtunk (Szigeti, 2009 és 2010). Csak nagyon kedvező objektív és szubjektív körülmények együttesének fennállása esetén lehetséges a centrumhoz történő felzárkózás, mint amilyen Olaszországé vagy Japáné volt. Azonban lecsúszni sem könnyű. Félperifériákus létünket a nagy átalakulásban is őrizni tudtuk.

Azt a (hegeli)-marxi elvet, hogy egy konkrét totalitás mozgásformáját – in concreto a modern tőkés világrendszerét – annak belső ellentmondásrendszere felől lehet leginkább adekvát módon megközelíteni, senki sem kívánja kétségbe vonni. Hogy az *„ellentmondások csomóvonalát"* (Hegel) megragadhassuk, amelyek egy társadalmi rendszert vagy annak akár döntő fontosságúvá előlépő egyes alrendszereit (gazdaságit, politikait, kulturálist) egyensúlyi állapotából kibillenthetik – ennek ismeretelméleti

feltételei vannak, s a következmények roppant gyakorlatias, mozgalmi-politikai kihatásokkal járnak. Ebben az értelemben a tudományos elemzés (marxizmus) helyessége egyben a hatékony mozgalmi marxizmus előfeltétele. A valóságról való adekvát tudás nagyobb hatalmat biztosít az adott feltételek közötti cselekvés szabadságfokához, mint a véletlenek vagy a spontaneitás „szabadsága".[2]

A komplex ellentmondások – az erőviszonyok és belőlük kiolvasható tendenciák – elemzése nem hiányzik a félperiféria koncepcióját megújító G. Arrighi munkásságából. Elég itt figyelembe vennünk, ahogy retrospektív életút interjújában (*Eszmélet* 84. 95–128.) a huszadik századi munkásküzdelmeknek a világrendszerrel való összefüggéseit elemzi. A lenini forradalomelmélet az imperialista versengéshez, a nemzeti, a gyarmati és az osztálykérdés egymásba játszásához és a világháborúhoz kötődött. Eltérően az elmaradott, cári Oroszországtól, Skandináviában és az angolszász világban a munkásmozgalom, a munkásság kollektív ereje a fejlett kapitalizmus terméke volt, háborús vereségek nélkül és a centrum helyzeti, világgazdasági előnyeivel, munkaerő-újratermelési színvonalával, komoly forradalmi elkötelezettség nélkül. Két hegemónia ciklus is összeköthető ezen fejlődési pályával, a viktoriánus Angliáé, majd az I. világháború után felemelkedő és 1945 után hegemónná váló Egyesült Államoké. Közép-Európa (Németország, a Monarchia), Olaszország munkásmozgalmai viszont nem, vagy legalább is kevésbé pacifikált talajon fejlődtek ki, az aktív munkásság és az ipari tartalékhadsereg között sokkal ingatagabb egyensúllyal, mint Északon. Következésképp a világrendszerbeli pozíciók kihatnak a mozgalmak szerveződésére és stratégiai célkitűzéseikre.

Nem hozunk több ellenbizonyítékot. Konklúziónk: nem elhanyagolt probléma a VRE-ben a külső (centrum – félperifériák – perifériák) és a belső, nemzeteken belüli osztályviszonyok elemzése, valamint a nemzeti, etnikai és a nemek közötti viszonyok kölcsönhatásos elemzése. Az I. világháborúban vesztes országok geopolitikai alárendelődéséből jöttek a forradalmi kísérletek, hullámok, miközben a reformizmus és a forradalmiság dilemmája végig feszítette a munkásmozgalmat és a belső osztályharcot. Jelzésként had említsek itt három német gondolkodót: Eduard Bernsteint, Karl Kautskyt és Rosa Luxemburgot. Egyikük teoretikus fellépése sem a véletlen vagy az eszmék önnemzésének eredménye, hanem a viszonyok és potenciális cselekvési perspektívák gondolati kifejeződésének következménye. Nem egyenértékűen. Leninnek az imperialista ökonomisták (Pjatakov, Buharin stb.) elleni polémiájának módszertana nem sokban különbözik attól, ami a VRE-nek is konstans nézőpontja: a gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti-nemzetiségi és kulturális ellentmondások koncentrálódása, kondenzációja vezet a nagy horderejű változásokhoz. („Tiszta proletárforradalom pedig nincs, aki erre vár, sohasem fogja azt megérni" – írta Lenin egy proletárforradalmakkal terhes korban). Lenin éppen a

világrendszer hierarchizálódása jelentőségének felismerője, első igazi marxista teoretikusa, aki egyesíteni akarta a centrum-munkásmozgalmát a félperiféria ellenállásával. Abban az értelemben sikertelenül, hogy a szovjet-orosz kísérletet nem követték és támogatták világforradalmi (centrumbeli) folyamatok[3]. 1968 óta pedig „Nyugaton a helyzet változatlan", nincs objektíve forradalmi helyzet, több mint negyven éve a hatalmi megmerevedés-befagyás állapota érvényesül. Pedig már húsz éve túl vagyunk a hidegháborús viszonyok Herbert Marcuse leírta pacifikálásán, atompattján. A fejlett, centrum-kapitalista országok belső viszonyaiban a pluralista demokrácia közegében és a represszív tolerancia jegyében közömbösítődnek az osztályellentétek, miközben a „domináns narratívákat" osztályszempontok vezérlik és hatják át – mutatta ki Slavoj Žižek: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat* című munkájában. Az osztályharcot manapság egyoldalúbban vívják, mint korábban, hiszen a tőkés vállalkozások és a spekulatív pénzügyi- és hitelműveletek (subprime) révén csődbe jutó bankok veszteségeinek társadalmasítása – a progresszív adóztatás likvidálásának és a nyereségek totális privatizálásának korszakában – eléggé aszimmetrikus politikai erőviszonyokat mutatnak. A munkásság (vagy napjainkban még inkább a nagyüzemileg nem koncentrált, de bérmunkájából élő *munkatársadalom*) osztállyá szervezettségének gyengeségét, pusztán magában való létét mutatja (Klasse an sich állapot). Nem törekszenek a munka társadalmi felszabadítására, maximum a tőke kezdeményezéseivel szemben lépnek fel korlátozó, sztrájkoló ellensúlyként. Nem új, hegemón erőként, ellen-társadalomként. Ha a nyugati baloldalt – mint ezt sokáig állították – az államszocializmus ballasztja nyomta, akkor ettől már 20 éve megszabadulhatott volna. Sem a marginálisok, sem a zöldek, sem a feministák nem csináltak forradalmat; perifériku erőt képviselnek az antikapitalista, rendszerkritikai mozgalmak. Az új társadalmi mozgalmak pedig képtelenek arra, hogy a munkás- és kommunista mozgalmak által maguk mögött hagyott űrt betöltsék. Miért van ez így? A magyarázatot a világrendszer mozgásában kell keresnünk. Itt érkeztünk el az úgynevezett *egyenlő* és *egyenlőtlen fejlődés* problémájához. Éppen ahhoz a kérdéshez, amely a tőkés társadalmi forma meghaladásának – és nem premodern visszavételének!! – a lehetőségeit kereső marxista hagyományhoz, Marx, Lenin, Gramsci, Castro, Guevara, Mészáros problémájához jut, mégpedig a világrendszeren belüli mozgások és perspektívák vizsgálatával.

A „marxista évszázad" a párizsi kommüntől 1968-ig, vagy a nicaraguai forradalomig (1979) tartott. Ezen belül az *egyenlőtlen fejlődés → leggyengébb láncszem* lenini paradigmája kiterjedt magyarázó értékkel bírt, sokáig igazolódott (1917, 1919, a népi-demokratikus kezdetek 1948-49-ben, a kínai /1949/ és a kubai forradalom /1959/, a gyarmati felszabadító mozgalmak sikerei vonatkozásában. Az élet a félperifériákon (és csak néhol a perifériákon) kiélezettebben koncentrálta a különböző ellent-

mondásokat, mint a gazdaságilag fejlett, a világrendszerben kitüntetett helyzetben lévő országokban. Utóbbiakban mindig több erőforrás áll rendelkezésre a feszültségek kezelésére és a rendszer stabilizálására. Hasonló a helyzet napjaink Latin-Amerikájában, amelyben nem a periféria elmaradott országai, hanem a viszonylagosan elmaradott-fejlett országok próbálnak autonómiát találni az USA hegemonizmusával szemben. Némelyeknél „A világban mutatkozó aszimmetriák és egyensúlytalanságok oka: a kapitalizmus" (Evo Morales), másoknál „a XXI. század szocializmusa" (Hugo Chávez) emancipatorikus plebejus demokratizmusa, a kirívó társadalmi igazságtalanságokkal szembeni fellépés jegyében. A félperifériák forradalmait vagy reformokon keresztül kibontakozó, kapitalizmust átalakító törekvéseit azonban sohasem követte a „gall kakas harsonája". A centrumot a félperifériák kísérletei felől nem lehetett forradalmasítani, ahogyan a falu sem kerítette be a várost – hogy felidézzük Mao egykori stratégiáját (melyet a „perifériákról történő elhalászás" szovjet elgondolásával szemben próbált érvényesíteni az ötvenes-hatvanas években). Sokba került a Szovjetuniónak – talán a létébe is – ez az utóbbi „ultra vires" program, mert a különböző afrikai és harmadik világbeli szocializmusok (saját alapjuk hiányában) fenntarthatatlannak bizonyultak, miközben a szovjet lakosság életszínvonalának „kullogizmusával" otthon ásták alá a szocializmus eszméjét. Tragikus sorsú, s minden erkölcsi példaszerűsége ellenére sem bizonyult járható útnak, a „csináljunk sok kis Vietnamot" gerilla-forradalma, amely a legelmaradottabb, legkizsákmányoltabb *perifériákon* akarta fellobbantani a forradalmi tudatosság lángját („forradalom a forradalomban"). Objektíve nem létező forradalmi helyzet hiányában (per definitionem: az uralkodó osztályok nem tudnak a régi módon uralkodni, az elnyomott osztályok pedig nem akarnak a régi módon élni, ezért össznemzeti, társadalmi válság alakul ki – Vlagyimir Iljics Uljanov), ilyesmire a volt gyarmatokon vagy a perifériák országaiban, az alulfejlettség talaján ritkán került sor.

Az ellentmondások halmozódásának legvilágosabb példája 1917 maradt, ahol a nagyvárosokban koncentrálódott proletár és nincstelen lét, az agrár-, a nemzeti-nemzetiségi, a gyarmati kérdés és a háború szörnyűsége együtt szülték meg az első átütő erejű, de befejezetlenül maradt antikapitalista kísérletet. Torzó maradt, ne feledjük azonban, hogy a dekabristák, a narodnyik-anarchisták után a proletárforradalmár szovjetek (munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjei!) már a forradalmárok harmadik nemzedékét képviselték a kettős forradalomtól terhes korhadt cári birodalomban.

A hetvenes évektől – az 1968-as csehszlovákiai bevonulást követően, és az 1981-es lengyel szükségállapot bevezetése után – a Szovjetunió végképp elvesztette egykori példa-szerepét, és a Kínával való öngól értékű (mert geopolitikai jelentőségű) szakítással együtt a nyolcvanas évtized végére hanyatlásnak indultak a „létezett szocializmus" országai.

Az októberi forradalom elvesztette történelmi felhajtó erejét – állapította meg 1984-ben az akkor még világméretekben befolyásos Olasz Kommunista Párt.

A külső, világrendszer-szintű centrum–félperiféria–periféria kapcsolatrendszer dinamikája nélkül napjainkban végképp nem érthetőek sem nálunk, sem másutt egy nemzetállam belső társadalmi változásai, az osztályviszonyok változásai. Így Latin-Amerika jelentős részének baloldali fordulata sem. Kuba, Chávez Venezuelája és Morales Bolíviája mellett a rózsaszínű országok is egyértelműen függetlenedési és emancipatorikus törekvések hordozói; noha az egykor szakszervezeti vezető Lula Brazíliája, a kontinens legbefolyásosabb állama, éppen jelentős tőkés gazdasági hatalommá vált. A térségben a baloldali szellemi hegemónia plebejus-demokratikus morálra és progresszív kulturális, irodalmi-művészeti tradíciókra támaszkodhat (pl.: Gabriel Garcia Márquez, Mario Vargas Llosa, Isabelle Allende művei; a jelenbe integrálódó Simon Bolívar-i tradíció, vagy éppen Mészáros István műveinek hatása stb.).

A félperifériák (Kelet-Közép-Európa, Kína, Közép Amerika, Latin-Amerika) azonban ettől még nem a paradicsom felé vezető félutat jelentik, ahogy ezt Radice ironikusan felvetette, hanem éppen azokat a színtereket, ahol a tőkés rendből való kilépési kísérletek feltételei összeszerveződtek – eltérően a centrum országoktól.

A centrumban a gazdasági fejlettség és a polgári politikai rendszerek bejáratott mechanizmusaihoz kapcsolódik az az előnyös helyzet, melyet az egyenlőtlen csere (értéktöbblet transzfer) és a válság-áthárító mechanizmusok biztosítanak. A pótlólagos erőforrások pedig a fejlettség talaján közömbösítették a meglévő társadalmi ellentmondásokat. *Ez az egyenlő fejlődés.* Magas gazdasági fejlettség, meglévő, de a rendszer keretei között tartott társadalmi ellentmondások, mert kialakították azok politikai feldolgozási mechanizmusait a pluralista, tehát szabad szerveződési lehetőségeket biztosító polgári demokratikus intézményi keretek között. Mivel minden részprobléma artikulálható és kifejezhető, ezért a feszültségek nem, vagy csak kevéssé generalizálódnak, nem idéznek elő robbanásokat, következésképpen nem veszélyeztetik a rendszerintegrációt. Az állami-politikai rendszer probléma-feldolgozó képessége a feszültségek megoldásához vagy legalábbis kompromisszumos túléléséhez elegendő outputtal rendelkezik, leszerelően hat sokféle, tömeges méretű radikalizmusra. Ezért van az, hogy a baloldali radikalizmus csak marginális, a rendszert megkérdőjelezni nem képes potenciálokkal rendelkezik. Partikuláris módon és célokra szerveződnek az oppozíciós mozgalmak is: csak a környezetvédelemre, csak a bérmunka védelmére, csak kisebbségvédelemre, csak a nőkérdésre, csak a biodiverzitás fenntartására, vagy valaminő anti-politikai vagy absztrakt állam-ellenes, anarchista, szindikalista platformra. Nincs közös gondolati alapja kritikus cselekvésüknek. „Egy-tényezős" mozgalmak, az önmaguk emelte börtönbe zártan élnek, amikor rendszer-neutrálisan fogják fel azt a

problémahalmazt, amivel szemben szerveződtek. Az izoláltan megjelenő tényezők sokfélesége az egydimenziós gondolkodás sokfélesége, amelyet az osztálytudatos polgári pártok könnyen kijátszanak velük szemben, vagy (részlegesen) könnyen teljesítik követeléseiket.

Eltekintve most az 1870-es Kommüntől – amely azért nem csekély mértékben a német támadás következménye volt –, felteendő a kérdés: volt-e egyáltalán a világ legfejlettebb régióiban, élenjáró nemzeteinél, az egyenlő fejlődés alapzatán a tőkés rendszert transzcendáló kísérlet?

Wallerstein szerint egyértelműen igen, amikor 1968 világforradalmát jellemzi. Az 1789-től eredeztethető centrista liberalizmus által dominált két évszázados geo-kulturális hegemónia kohéziójának alapjait ásta alá 1968 világforradalma, amely a modern világrendszer történetében a befejező hosszú fázis kezdete (Wallerstein, 2006. 6–7.). Úgy véli, hogy a 68-as forradalom kulturális sokkja az egyetemi világban nagyban hozzájárult a világrendszer-elmélet kialakulásához, amennyiben akkortól kezdték kétségbe vonni világszerte a fennálló tudásstruktúrákat. Megnyílt a társadalomtudományi kutatási mező olyan addig elhanyagolt, új problémák felé, mint a nőkérdés, a kisebbségek, az indián népesség vagy a szexuális orientációk kérdése (uo. 32–33.)[4].

Véleményünk szerint azonban bármilyen jelentős kulturális sokkot okozott 1968 – s ezt a rákövetkező ellenhatás ereje, a neokonzervatív offenzíva is megmutatta –, *csak ideiglenesen, negatíve rendített meg fennálló hatalmakat, tehát a hatalom megragadásának pozitív fázisáig sem jutott, nemhogy az ellentársadalom létrehozásának kísérleti fázisába, amely a tapasztalatok szerint döntően a félperiférák sajátja.* Vagyis: az egyenlőtlen, polarizáló és hierarchizáló tőkés világgazdaságban a félperiféria viszonyrendszere hordozta a legtöbb rendszermeghaladó potenciált, *nem* a perifériák és *nem* a centrum. Épp ezért a VRE szempontjából döntő kérdés: egybe eshet-e az erővonalak vektora a félperiférián és a centrumban? A nemzetállami korszakban ez nem így volt. Tizenkét évvel ezelőtt ezért írhattuk az *Eszmélet* 37. számában: „Hipotézisem szerint: a tőkés *világgazdaság* (»économie-monde«) egységének és a nemzeti és regionális fejlettség szempontjából hierarchikus *világrendszernek* (»système mondial«) csak az együttes meghaladása lehetséges. A gazdaságilag és politikailag egyenlőtlen fejlődés a világrendszer ellentmondásai következtében a félperiférián ismét előállíthatja a nyers, politikai szocializmusok újabb kiadásait, kísérleteit, de amennyiben azok nem tanulnak elődeik hibáiból, továbbá elszigeteltek maradnának a fejlett világ antikapitalista mozgalmaitól – ha tetszik az egyenlő fejlődéstől –, akkor valószínűleg újfent képtelenek lennének civilizációs értelemben áttörést hozni. *A késő kapitalizmus megszüntetve-megőrzéséhez, tehát meghaladásához az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés vektorának egy irányba kell hatnia.*" E tekintetben a centrum antikapitalista baloldala adós maradt, nem tudott magasabb rendű alternatívát felmutatni, mint ahogy ez Közép-Kelet Európa kísérleteinél történt.

Ha a globális liberálkapitalizmus új feltételrendszert jelent a tőke értékesülésében, nem kedvez-e ez annak, hogy az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés – száz év után – egy irányba mutathasson?

Hiszen a nemzetállami keretek között érvényesült pacifikálási technikák erodálódtak, a nemzetgazdaságokat gyakorta felülmúlja az ellenőrizhetetlen transznacionális korporációk (TNC-k) ereje. A profit egyre nagyobb hányada realizálódik a világpiacon (20–25%), és teremti meg az életlehetőségek bőségét az egyik osztály számára, míg a szerény vagy ínséges életlehetőségek közösségét a munkatársadalom (Arbeitsgesellschaft) sokaságai számára. A kölcsönös függés erősödése, a kommunikáció forradalma és ennek következtében az érintkezési formák megsokszorozódása talán több kedvező fejleménnyel kecsegtet e téren, mint ahány nehézséget okoz, mondjuk a politizálódási folyamatban, a helyi, közvetlen tapasztalatok jelentőségének aláértékelésével. Bizonyos azonban az is, hogy egy ilyen kedvező fejleményre csak akkor kerülhet sor, ha a világtársadalom progresszív erői össze tudnának fogni, hogy féken tartsák a minden társadalmi viszonyt, így az ember-természet viszonyt is áruviszonnyá alakító és maga alá gyűrő profithajszát, az emberi társadalom jövőjének és a jövő generációinak érdekében. Ehhez az egészséges környezetért, a bio-diverzitás megőrzéséért, az üvegházhatás mérsékléséért éppen úgy *gazdasági, politikai és ideológiai-kulturális síkon is harcolni kell*, mint a munkaerő reprodukciós színvonala emeléséért, az anyagi és szellemi javakhoz történő hozzájutás demokratizmusáért, a női emancipációért. Kapitalizmus, kritikus megoldások szorgalmazása nélkül – ez nem fog menni, mert e nélkül még a problémák megértéséig sem lehet eljutni.

A modern tőkés világgazdaságon nyugvó világrendszer – egy történetileg keletkezett, fennálló, gazdagodó majd felbomló szociális rendszer – belső egyensúlyának megbomlása előre aligha látható pontosan, aligha látható, hogy hol és mikor fog ez (újra) bekövetkezni. Hogy előbb-utóbb bekövetkezzen, arra komoly zökkenők, vissza-visszatérő jelek utalnak. Ha egy gazdasági-társadalmi formáció túl sokszor megbillen és tartósan nem képes visszanyerni stabilitását, akkor strukturális válságba kerül. Ha többé már nem lesz képes önkorrekciókkal visszatérni a saját alapjain történő reprodukcióhoz, akkor bifurkációs pont, ételágazás következik be. Hogy ez visszafelé, premodern viszonyok felé, az anarchiába torkolló káosz („Bellum omnium contra omnes"), vagy akár az önmegsemmisítés felé, esetleg egy termékeny és humánus új egyensúlyi állapot felé ágazik el, az nagymértékben a történelem cselekvő szubjektumain fog múlni. Akiknek akkor az emberiséget kell képviselniük. Ontológiai jelentősége lesz az ismeretelméletileg adekvát válasznak, a tudás-struktúráknak.

Irodalom

Arrighi, Giovanni (1991): World Income Inequalities and the Future of Socialisme. *New Left Review* I/189., IX-X.

Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 15–16. sz.

Harvey, David (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei. Interjú Giovanni Arrighival. *Eszmélet* 84. sz.

Krausz Tamás (2008): *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Radice, Hugo (2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet* 85. sz.

Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Szigeti Péter (2009): A jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái. In: Bayer József (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: Kihívások és változások*. MTA PTI, L' Harmattan, Budapest.

Szigeti Péter (2010): A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. (megjelenés alatt)

Wallerstein, Immanuel (és szerzőtársai) (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Napvilág, Budapest.

Wallerstein, Immanuel (2006): *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-mondes*. La Découverte, Paris.

Žižek, Slavoj (2009): Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. *Eszmélet* 84. sz. Melléklet.

Jegyzetek

[1] A helyzet jellemzésekor (lásd például Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán /szerk./: „Peresztrojka és tulajdonáthelyezés", *Ruszisztikai Könyvek XII*., Budapest, 2003. 52–102.) a rút jelzőt annak szánjuk, hogy az SZKP KB főtitkáráról Krausz tanulmánya dokumentumokkal igazolhatja, hogy alapvető közgazdasági kérdésekben olyan járatlan volt, hogy azt is képtelen volt megérteni, hogy a részvénytársaság – magánvagyonok részvényformában történő összpontosítása a tőkefelhalmozás érdekében – magántulajdoni forma. Satalin akadémikus tanmeséje után sem tudta felfogni, hogy a magántulajdon 150 éve nem azt jelenti, hogy egyetlen természetes személy a tulajdonos (69–71.). Persze a dolog fonákja is rút: milyen párt volt az, amelynek ilyen felkészültségű főtitkárt sikerült kitermelnie magából?

[2] Ez akkor is igaz, ha Georges Sorel anarchoszindikalizmusa a mítosz-alkotás szerepét a baloldalra akarta átültetni, vagy éppen Lukács György is foglalkozott a Robespierre-féle Legfelsőbb Lény (Être suprême) evilági kultusza megteremtésének problémájával, a francia forradalom stabilizálása érdekében.

[3] Egyetértően hivatkozhatunk Krausz Tamás: *Lenin* (2008) c. monográfiájára, melyben főhősét az orosz történelem sajátosságait a világrendszer felől közelítő teoretikusként és politikusként mutatja be. (Lásd különösen 108–117.) Ugyanakkor az egyenlőtlen fejlődés lehetőségeit nem lehet túlértékelni és elszakítani az egyenlő fejlődés problematikájától.

[4] Azt, hogy a hagyományos rendszerellenes (kommunista, szociáldemokrata, nemzeti felszabadító) mozgalmak hatalomra jutásuk (vagy jelentős befolyásuk) után miért és miben keltettek csalódást, illetve, hogy a szerző milyen három szekuláris, évszázados tendenciákhoz kötötte *a világrendszer biztonságának megrendülését, illetőleg a nemzetállami struktúrák delegitimálódását*, bemutattuk az „Újszocialista alternatíva – a baloldali radikalizmus perspektívái" c. fejezetrészben, (2005) 254–261. Ebbe a vonulatba tartoznak Wallerstein újabb válságelemzései is, például „A kapitalizmus a végét járja" (*Eszmélet*, 80. szám), vagy a 2010. februári budapesti előadása a Zrinyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen. Empirikusan nem egészen bizonyított azonban, hogy az 1967/73-mal kezdődött 4. Kondratyev-ciklus hanyatló (B) ágában van-e a világgazdaság ma is, tehát immár minimum 37 éve, vagy pedig az 5. hullám (A) szakasza már korábban elkezdődött.

Eric Hobsbawm:
Hétköznapi hősök.
Lázadás, ellenállás és a jazz
Eszmélet Könyvtár
L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2009

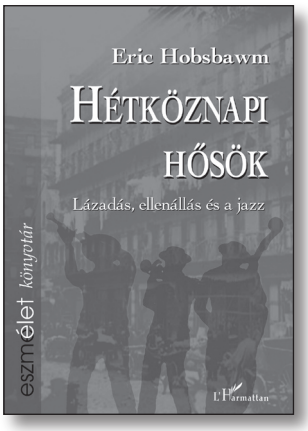

Ez a könyv gyakorlatilag csak olyan emberekről szól, akiket rendszerint legfeljebb családjuk, szomszédaik, illetve a modern államokban az anyakönyvi hivatalok tartanak számon. Olykor a rendőrség is ismeri őket, vagy „megrendítő, különös történetekre" vadászó újságírók írnak róluk. Néhány esetben nevük teljesen ismeretlen és mindörökre homály fedi: így például azoknak a férfiaknak és nőknek a kilétét, akik a frissen felfedezett Újvilágból Európába és Afrikába hozták az addig ismeretlen növényeket. Akadnak köztük olyanok, akik zártabb vagy helyi közösségekben játszottak szerepet: az utcán, a faluban, a kápolnában, a szakszervezetben, az önkormányzatban. A modern média, zene és sport korszaka személyes jelentőséget nyújt olyan szereplőknek, akik korábban névtelenek maradtak volna.

Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája

Kordiagnózis

Szerkesztette: Szalai Erzsébet
MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2009

2009 végén új kötet jelent meg (egyelőre csak elektronikus formában) az MTA Politikai Tudományok Intézetének „Műhelytanulmányok" sorozatában, Szalai Erzsébet szerkesztésében, *Kordiagnózis* címmel. Szalai Erzsébet neve alighanem már önmagában alapos indok a tanulmánygyűjtemény elolvasására (bár ő maga csak az előszó szerzőjeként szerepel). Legalábbis ha az olvasó társadalomelméleti érdeklődése túlmegy a „szükséges" megszorítások nagyságrendjének kiötlésén (vagy: a Szent Korona-tan finomságain), és nem gondolja, hogy napjaink kapitalizmusa minden világok (megváltozhatatlan) legjobbika. A kötet szerzői fiatal társadalomtudósok, Szalai Erzsébet tanítványai és barátai. Ami írásaik alapján összeköti őket, az a kritikai attitűd (amelynek mibenléte a kötet egyik fő témája) és a lehetséges kiutak, alternatívák keresése.

A kötet négy tematikus blokkra oszlik: az első részben („Nagy Kérdések") Sümegi István és Farkas Attila Márton elsősorban eszmetörténeti szempontból elemzik a jelen „legnagyobb kérdéseit", azt, hogy egyáltalán van-e még, lehet-e még számunkra kiút. Sümegi István írása tulajdonképpen platóni dialógus: Szókratész és Thraszümakhosz (*Az állam*ból ismert szofista) beszélgetése Budapesten, 2009-ben, a „varázstalanított", transzcendenciában és így a transzcenzus perspektívájában szűkölködő világunkról, a kiúttalanság és a „történelem vége" melankolikus érzéséről. A szépen megírt szöveg végül mintegy „döntetlennel" zárul: Szókratész nem tudja bebizonyítani, hogy normatív követelései a valósággal szemben nem atavizmusok csak, ugyanakkor vitapartnere sem, hogy *azok*. A keresés tehát – feltételezheti az olvasó – folytatódni fog, mint mindig. Végül a két vitázó Mynheer Peeperkorn-i fordulattal köt békét: talán ha Thomas Mann legendás holland kakaóültetvényeséhez hasonlóan tudjuk elfogadni az „élet egyszerű adományait", akkor „se a múltba, se a jövőbe nem kell elzarándokolnunk a mai napi transzcendenciánkért".

Farkas Attila Márton írása (*A kommunizmus örökletes betegsége: az árnyékkereszténység*) a leghosszabb a kötetben. Az írás tulajdonképpen egy hosszadalmasan kifejtett analógia: a szerző föltárja, milyen párhuzamosságok vannak a kommunista mozgalmak és a zsidó-keresztény vallási gondolkodás jövőképében és csodavárásában (messianizmus, khiliazmus), világlátásában (dualizmus, a jelen romlott siralomvölgye, amelyben nincs semmi megőrzendő) és praktikus attitűdjeiben (aszkétizmus, (auto)destruktivitás, szektásodás, eretnek-üldözés). A szerző szerint a kommunista mozgalmak legfőbb problémája az (volt), hogy képtelenek (voltak) elszakadni a keresztény gondolkodási sémáktól, annak ellenére, hogy a felszínen mindig is radikálisan vallásellenesek voltak. A szerző által föltárt párhuzamosságok sok helyütt kétségtelenül megvannak, ugyanakkor két kérdést mindenképpen föltehetnénk. Az egyik az, vajon mennyiben támasztható alá hipotézise néhány különösen radikális anarchokommunista szöveg citálásával (az anarchokommunizmus közismerten a legradikálisabb irányzat az antikapitalista baloldalon, gyakran rendkívül merev szóhasználattal, nemegyszer valóban vallásos hatást keltő intranzigenciával); a másik pedig az, vajon milyen következtetések vonhatók le egy szerteágazó történeti jelenség leg*regresszívebb* jegyeinek, mintegy atavizmusainak gondos anamnéziséből. Hiszen – mint Farkas Attila Márton is elismeri – a kapitalizmus alighanem legnagyobb elemzőjének, Marxnak az írásaiban nem igazán lelhetők föl az „árnyékkereszténység" kórtünetei; legalábbis későbbi, érett írásaiban nem. Elképzelhető tehát, hogy a cél éppenséggel inkább a marxi kapitalizmusanalízis és antikapitalista stratégia *racionális magjának* a kiemelése, mindenféle (transzhisztorikus) utópizmustól való megtisztítása kellene, hogy legyen, a „zsidó-keresztény" igazságparadigma, a „lineáris gondolkodás" és egyebek kihajítása helyett? Racionális magon itt pusztán azt a marxi elemzést értjük, melyben érthetővé, és *ennek a társadalmi-termelési rendszernek keretein belül* szükségszerűvé válnak azok az ember- és környezetpusztító tendenciák, amelyeket – mint Farkas Attila Márton is megállapítja – ma tisztább formában szemlélhetünk, mint valaha. A tömeges munkanélküliség, a technikai fejlődés és a hitelrendszer kaotikus fejlődése miatti egyre intenzívebb gazdasági válságok és a természet költségfaktorként való kezelése és felélése (ugyanakkor a környezetvédelem extraköltségként, teherként, azaz megoldhatatlan feladatként való megjelenése), mind szükségszerű jellegzetességei egy olyan társadalomnak, ahol szinte minden aktivitás az értéktermelés kritériumainak van alávetve. Ha azonosítjuk azokat a társadalmi „keretfeltételeket", amelyeken belül egyáltalán az értéktermelés mint olyan szükségszerű (a munkaerő és a természet áruvolta, a társadalmi erőforrásoknak a profittermelés absztrakt célja puszta eszközeként való létezése), akkor meglátjuk ezeknek a keretfeltételeknek a történelmi egyedülállóságát. Vagyis azt, hogy nem valószínű, hogy örök természettörvényként léteznének ezek a társadalmi viszonyok. Ebben az esetben viszont az antikapitalis-

ta mozgalmak programja talán már nem is tűnik annyira irracionálisnak vagy messianisztikusnak, sőt, esetleg a kapitalizmus „naturalizálására" szakosodott rendszerideológiák kezdenek így festeni.

A feladat ebben az esetben bizonyos értelemben az lenne, hogy belássuk a „kommunista hipotézis" *korlátozottságát*: célja nem a „végső boldogság", a „mennyország a földön", az „emberiség megváltása", hanem „csak" a társadalmi szintézis *egy* történelmileg korlátozott és *objektíve* rendkívül destruktív (és autodestruktív) módjának, nevezetesen a tőkés termelési módnak a meghaladása – a „tökéletes társadalom" és az „új ember" megvalósításának hiábavaló reménye *nélkül*. Tökéletes társadalom nincs és nem is kell, hogy legyen. De *minimum* nem triviális annak belátása, hogy miért ne lehetne egy olyan társadalom, ahol valamilyen formában a ma már kétségkívül meglévő technológiai kapacitásokat tudatosan és kollektív módon alkalmazzuk szükségletek kielégítésére; ahelyett, hogy a végtelenségig létezzenek egymás mellett rohadó gabonahegyek *és* éhező emberek százmilliói. Hiszen – triviális, de mintha mégis sokszor elfelejtenénk – a *társadalmi* (nem pedig fizikai) nyomornak ez a formája *pre*-kapitalista társadalmakban *sem* fordult elő tömegesen. Nem nyilvánvaló, hogy miért lenne lehetetlen egy olyan *poszt*-kapitalista társadalom, ahol ezt a gordiuszi csomót az emberek – mint (korlátozottan) racionális lények – képesek lesznek átvágni. Az előbb említett (auto) destruktív jelenségek ugyanis egyre világosabban látszanak, és nem úgy tűnik, hogy a tanulmány végén szellemesen leírt „Nagy Katyvasz", a jó öreg „nagy narratívák vége" bármit is változtatna azon – akár pro, akár kontra –, hogy a tőkés rendszer felhalmozási kényszere miatt lassan megfulladunk, vagy ajtónkon dörömböl a feleslegessé tett (vagy attól rettegő) emberek ilyen vagy olyan „gárdája".

A könyv következő blokkja négy esszét tartalmaz, mindegyik a „kritikai elmélet" lehetőségeiről, mibenlétéről és különböző változatairól szól. Huszár Ákos három kritériummal definiálja a „kritikai elméletet", amelyekkel rendelkeznie kell: (1) elemzés a társadalmi egyenlőtlenségek és uralom újratermelődéséről; (2) elmélet a társadalmi cselekvőkről, kollektív ágensekről; (3) kutatás az elérhető és igazolható utópiák és eszmények után. A szerző e kritériumok alapján elemzi Szalai Erzsébet – aki maga is a tág értelemben vett kritikai elméleten belül definiálja magát – „*Az újkapitalizmus és ami utána jöhet…*" c. könyvét. Szalai Erzsébet könyve mindhárom kritériumnak megfelel: hatalom- és válságelméletet prezentál, azonosítja a társadalmi változás lehetséges ágenseit (a marxi osztályelemzést módosítva), és forgatókönyveket vázol föl a jövővel kapcsolatban (amelyek azóta jelentős mértékben igazolódtak).

Éber Márk Áron tanulmánya a kritikai és nem-kritikai elméletek (elsősorban természetesen szociológiai elméletek) közötti „demarkációs problémával" foglalkozik. Elsősorban arról van szó, hogy az elmélet megmaradjon-e a *Sein* (Van) területén, vagy a *Sollen* (Legyen) kérdését

is fölvesse. A kritikai elmélet különböző módokon, de mindig involválja az utóbbit is, illetve nem tartja legitimnek a kettő szigorú elválasztására tett kísérleteket. Mint a szerző Pierre Bourdieu és Niklas Luhmann „elméleti habitusának" szembeállításával demonstrálja, a kérdés nagy mértékben a tudomány autonómiafokának kérdése, tehát maga is szociológiai és nem pusztán ismeretelméleti (vagy értékfilozófiai) kérdés.

Fáber Ágoston Luc Boltanski elméleti fejlődését térképezi föl, és szorosan kapcsolódik az előző tanulmányhoz: hogyan távolodott el Boltanski egykori mestere, Pierre Bourdieu kritikai szociológiájától, majd tért vissza (részben) ugyanoda a kilencvenes évek végén (ami egészen Olivier Besancenot Új Antikapitalista Pártjának a támogatásáig ment). Boltanskit a személyes okokon túl Bourdieu szociológiájának túlzott hatalom-centrikussága, (strukturális) determinizmusa és a szociológia „leleplező" funkciójának túlbecsülése idegenítette el – egy időre – Bourdieu „elméleti habitusától". Később azonban saját kutatásainak belátásai mégis visszavezették egy olyan tudomány- és társadalom-felfogáshoz, amely, ha nem is azonos Bourdieu-évél, mégis sok tekintetben közel áll hozzá. Boltanski elsősorban azt látta be, hogy a hétköznapi cselekvők viselkedésének kritikai elemzése nem ad elégséges alapot az ütőképes társadalomkritikához, ezért mégiscsak szükség lesz a társadalomtudós „vízióira". Eddigi leghíresebb könyvében (*Le nouvel esprit du capitalisme)* pedig nemhogy a bourdieu-i, hanem egyenesen a marxi terminológia visszatérésével találkozhatunk.

Gregor Anikó írása a *women's* és a *Gender Studies* [társadalmi nem kutatások] tudományos mezőn belüli helyzetét elemzi, elsősorban Bourdieu „mezőelmélete" alapján (háromféle tőke stb.). Hogyan válik egy új, kezdetben a *tudományos mezőn* kívüli intellektuális aktivitás az elismert tudomány részévé – és pontosan hogyan történt ez meg a világ különböző részein a *women's* illetve *Gender Studies* esetében? Természetesen itt egy ma is zajló történetről van szó: a feminista mozgalmak belépése a tudományos mezőbe ellenállást váltott és vált ki, másrészt azt a veszélyt is magában rejti, hogy a feminista kritika intézményesülésével veszít kritikai éléből és nem lesz képes alapvető változásokat kikényszeríteni az adott tudományos mezőn belül (tekintetbe kell venni azt is, hogy a behatolás szinte mindig már létező tudományos mezők*be* történt).

A könyv harmadik tematikus blokkjának témája a globális (gazdasági) válság. Matheika Zoltán tanulmánya szűkebben vett „közgazdasági" témáján kívül kivételt képez abban a tekintetben is, hogy konzekvensen marxi megközelítéssel elemzi a globális gazdasági válságot, még a magyarul ki tudja mióta nem hivatkozott Henryk Grossmann neve is fölbukkan szövegében. Írása két fő (összetett) kérdésre próbál választ adni. Az első: állítható-e, hogy a jelenlegi gazdasági válság a neoliberális modell válsága, és (amennyiben igen) várható-e a kapitalizmus egy más szabályozási modelljére való átállás. A második: beszélhetünk-e ennél

szélesebb értelemben a tőkés rendszernek mint olyannak a válságáról, azaz arról, hogy a stagnálásra (és újabb válságokra) való hajlam még egy esetleges modellváltás esetén is érvényre jutna? Figyelemre méltó, hogy a használt kategóriák (tőkefelhalmozás, profitabilitási válság, pénzügyi tőke, osztályhatalom stb.) magas absztrakciós szintje mennyire nagy prediktív (és analitikus, „rekonstruktív") erőt kölcsönöznek Matheika elemzésének, ami arra utalhat, hogy a használt „makroelmélet" és módszertan *helyesen reprodukálja* a tőkés társadalmak „ontológiáját". A szerző először tisztázza, hogy a neoliberalizmus „mint elmélet" veresége még korántsem jelenti, hogy a neoliberalizmus mint a kapitalizmus egy szerveződési formája (az osztályuralom egy formája) is megbukna. A második kérdésre válaszolva mérlegeli annak lehetőségét, hogy a jelenlegi túlakkumulációs válság nagyon súlyos ahhoz, hogy egy (amúgy is kétséges) modellváltással meg lehessen oldani. Összességében a szerző megállapítja, hogy a jelenlegi szituációból a kilábalás a tőkés termelési mód alapjain nehezen elképzelhető – ha a termelőerőket „megfelelő" mértékben elpusztító háború lehetőségétől eltekintünk (ami persze szintén „gazdaságon kívüli", habár szokásos fázisa a kapitalizmus ciklikus fejlődésének).

A krízisről szóló második tanulmányban Kégler Ádám mintegy lajstromát adja a jelenleg érvényesülő különböző válságtendenciáknak, illetve komplex kölcsönhatásaiknak. A népesedési, elöregedési, környezeti problémák mellett szó esik olyan nehezebben megfogható (de talán még fontosabb) kérdésekről is, mint a társadalmi atomizálódás, az elidegenedés, vagy a nyugati társadalmakban uralkodó versenyszellem. Mindezek a problémák óriási nyomást gyakorolnak a politikai rendszerekre és vezetőikre, ami pl. az Európai Unió esetében elvezethet akár a szervezet széteséséhez, akár az integráció elmélyüléséhez.

A kötetet két „társadalmi metszet" zárja le. Bartha Eszter írása a győri Rába-üzem és a jénai Zeiss-gyár munkásainak rendszerváltással kapcsolatos tapasztalatait és nézeteit hasonlítja össze, míg Papp Ábris tanulmánya a vidéki Magyarország problémáit mutatja be egy faluban (Kisürök) végzett fókuszcsoport kutatás alapján. Bartha Eszter tanulmánya érdekes módon mutatja be, hogy a '89 utáni tőkés „áradat" nem minden esetben vezetett kíméletlen átstrukturáláshoz, a termelőkapacitások megsemmisítéséhez, hanem időnként meglepően ellenálló „zárványok" is létrejöttek. A győri Rába-gyár ugyanis fokozatosan elvesztette munkaereje nagy részét, versenyelőnyét és vezető pozícióját az ország gazdaságában, ugyanakkor szinte mindenféle munkaszervezési, technológia átalakítás nélkül mégis tovább vegetált. Az itt dolgozó (illetve innen elbocsátott) magyar dolgozók így inkább lassú hanyatlásról, elszegényedésről, céltalanságról, pangásról számoltak be, mintsem „big bang" jellegű racionalizálásról (bár országos szinten ez utóbbi természetesen gyakoribb volt). A magyar munkások így egyáltalán nem találkoztak azzal, amit a

szerző „posztfordista" termelési modellnek nevez (a „posztfordizmus" elméletének kritikáját ld. Bill Dunn: *Global restructuring and the power of labour*, Palgraves-Macmillan, 2004), azaz a munkaintenzitás és a munka differenciáltsága hatalmas mértékű megnövelésével, amely Jénában a Zeiss-üzemben egyértelműen megtörtént. Így a német munkások a kapitalizmus „szelekciós mechanizmusával" annak legtisztább formájában találkoztak (*downsizing* [munkaerő leépítése], tőkeintenzív technológiai fejlesztés, munkaintenzitás megnövelése), míg a magyar munkások a világgazdaság félperifériájára jellemző „degenerációval", a kapacitáskihasználtság süllyedésével, a technológiai fejlesztés elmaradásával, vagyis a kapitalista fejlődés „másik oldalával". Ezért logikus is, hogy az interjúk során a magyar munkások a gyár „lezüllését" (amelynek okai nem voltak közvetlenül megfoghatók) egyéni hibákkal, bűnbakkereséssel próbálták magyarázni, míg a német munkások egyértelműen azonosítani tudták a kapitalizmusra jellemző munkaerő-helyettesítő technológiai fejlődés mechanizmusát. Politikailag nézve ez a magyaroknál autoriter gondolatokban jelentkezett, míg a németeknél előfordultak az antikapitalista gondolatoknak legalább a gyökerei.

Papp Ábris befejező tanulmánya érzékletesen mutatja be egy magyar falu útkeresését az agrárium és a vidék általában véve meglehetősen kétségbeejtő, rendszerváltás utáni világában. Kérdés persze, mennyire okolhatók elsősorban az „ordas eszmék" a magyar vidék mai mizériájáért, főleg, ha eszünkbe jut pl. az indiai parasztság sorsa, ahol minden évben tíz-húszezren lesznek öngyilkosok az eladósodás (és az *agrobusiness* jelentette konkurencia) miatt, vagy sorstársaik Mexikóban, Brazíliában, Törökországban, ahol tömegesen menekülnek a nagyvárosok nyomornegyedeibe a vidék ellehetetlenülése miatt (vö. Samir Amin: *Der kapitalistische Genozid*, Blätter für deutsche und internationale Politik 7/2004). Itt mintha többről lenne szó, mint „eszmékről", inkább valamiféle globális mintázat rajzolódik ki, amely a társadalmi reprodukció („materiális") *formájával* kapcsolatos. Mindezt csak azért jegyezzük meg, mert kérdés, hogy ezek a kétségkívül szimpatikus lokális kezdeményezések a biogazdálkodás stb. irányába vajon nem követnek-e el hosszabb távon akár önmagukra nézve is veszélyes hibát, amikor a konzervatív tónusú („konzervatív hedonista") önkorlátozó lokalizmust választják. Attitűdjük érthető, hiszen vágyuk a lokális-partikuláris „jól-lét", ugyanakkor ez nem feltétlenül veszélytelen. Ha a biotermékeket vásárló, illetve falura költöző, biogazdálkodást létesítő konzervatív ízlésű felső-középosztály megtakarításai, vagy jövedelmei esetleg elapadnak, és a „nem-fenntartható" városi szférából érkező turisták esetleg mégsem jönnek el, akkor mi lesz? Fenntarthatónak nevezhető-e egy társadalmi rend, ami – nagyon úgy tűnik – csak egy nem-fenntartható társadalom tartozékaként létezhet, annak mintegy zöld-konzervatív leágazásaként, függésben a többségi társadalom egy kisebbségének jövedelmeitől, ízlésétől, és persze a modern gazdaság *high-tech* eszközeitől, melyeket továbbra

sem lehet lokális faluközösségekben előállítani? (A kérdésről ld.: Greg Albo: *The Limits of Eco-Localism: Scale, Strategy, Socialism*; Socialist Register 2007.) A lokális, fenntartható gazdálkodás *céljában* nyilván nincs vita, a kérdés csak az, hogy ez a *cél* elérhető-e olyan társadalmi projektek által, amelyek nem veszik figyelembe azt a „tényösszefüggést", hogy a társadalom erőforrásai *jelenleg nem így szerveződnek*, és szerveződésformájuk a „leválás" hatására nem valószínű, hogy meg fog változni. Természetesen transzformatív társadalmi cselekvés hiányában senki sem hibáztathatja azokat, akik legalább parciális változtatásokra törekednek. A marginalizálódás, kifulladás veszélye azonban ettől még fönnáll, hiszen a nem-fenntartható „gazdálkodás" (a tőkés termelés), az „ellenség" erőforrásai – ellentétben az említett közösségekkel – *nem* lokálisan működnek, és a két szféra esetleges súrlódásainál nem nehéz elképzelni mi lesz a végeredmény.

Épp ezért sajnálhatjuk, hogy Matheika Zoltán (és részben Bartha Eszter) tanulmányán kívül kevésbé jelenik meg a kötetben a „fönnálló" marxi „inspirációjú" megközelítése és kritikája, amely megközelítésben mintha mégis lenne valami egyedülálló. Nevezetesen, mintha ez utóbbi elmélet élesebben kiemelné a modern (kapitalista) társadalmak bizonyos *egyedülálló* specifikumait, az árutermelő osztálytársadalmakra (azaz az *érték*-termelő társadalmakra) jellemző „személytelen uralom" viszonyrendszerét, mely nem biztos, hogy teljes mértékben visszavezethető bourdieu-i vagy foucault-i (nem is beszélve a konzervatív kritika kulturalizmusáról) módon a dominació-alávetettség transzhisztorikus összefüggéseire. Talán a marxi elmélet nagyobb mértékű bevonása, „használata" még élesebbé és relevánsabbá tehetné a megfogalmazott kritikákat és az „útkeresésben" is segíthetne. Természetesen nem valamiféle vegytiszta ortodoxiára gondolunk itt, hanem néhány különösen fontos, a tőkés társadalmak alaptermészetére vonatkozó fundamentális meglátás kiemelésére és továbbvitelére, amelyekért kár lenne, ha elvesznének. A tőkeviszony, az árutermelés (illetve az ezek jelentette speciális jellegű, anonim kényszerek) alapvető szerepének felismerése nyilván nem jelenti azt, hogy ne lenne létjogosultsága annak, hogy a „hatalom mikrofizikájának" más típusait is fölkutassuk (feminizmus; nem-kapitalista, pl. állami intézmények „hatalmi viszonyai" stb.). Épp ellenkezőleg – hiszen vegytisztán kapitalista társadalmak nem léteznek, habár talán azt mondhatjuk, a modern társadalmak aszimptotikusan közelítenek egy ilyen ponthoz, amelyet azonban valószínűleg sosem érhetnek el. Ugyanakkor valószínűleg komoly elméleti veszélyei vannak annak is, ha ahistorikus módon megfeledkezünk jelenlegi társadalmi rendszerünk történelmileg specifikus alapjellegzetességeiről, ami az olyan kategóriák használatakor történik, mint pl. Bourdieu „társadalmi tőkéje". Ennél a fogalomnál pl. jól látszik az, hogyan kapcsolódhat össze a tényleges „gazdasági" tőkeviszony nem megfelelő, inkább csak hasonlatok szintjén történő teoretizálása egy olyan hatalom- és cselekvésmodellel, amely

túlságosan transzhistorikus jellegű (erről remekül ír Ben Fine: *Social Capital versus Social Theory* 53–64. o., Routledge, 2001).

Összességében azonban mindenképpen érdekes és reménykeltő olvasmány a tanulmánykötet. Fölmerülhetnek persze kétségek, hogy a könyvben megjelenő kritikai és transzformatív (elsősorban bourdieu-i és „frankfurti") attitűdök (elméletileg) elég átfogók és (gyakorlatilag) elég ambiciózusak-e ahhoz, hogy fölmérjék annak a súlyát, mi kellene, hogy a „Sollen" kimondásából végül akár egy *másik* „Sein" is legyen. De az első lépés a szerzők részéről – a „Kordiagnózis" bátor, kritikus, dogmatizmustól mentes fölállítása – mindenesetre megtörtént.

Megjelent:

Krausz Tamás és Vértes Judit (szerk.):

1919: A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak
Kelet-Európai Tanulmányok – 5.
L'Harmattan Kiadó, 2010

Bartha Eszter:

A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989
Kelet-európai monográfiák – I.
L'Harmattan Kiadó, 2010

L'Harmattan

A liberalizmus: fasizmus

(Lukács György koncepciójáról)

„a fogalmak helyes jelentésüket nem definíciók által, hanem abban a módszertani funkcióban nyerik el, amely megszüntetve-megőrzött mozzanatokként tartja meg őket a totalitásban" (Történelem és osztálytudat)

„Lukácsot nem lehet teljesen megérteni, ha nem tanulmányoztuk át és nem értettük meg Hegel egész Logikáját" (parafrázis)

„A tanítónak nem gratulálunk, amiért oktatja, hogy kétszer kettő négy. Gratulálni talán ahhoz lehet, hogy ezt a szép mesterséget választotta […] De mindig eljő az a pillanat a történelemben, mikor az illetőt, aki azt meri mondani, hogy kétszer kettő négy, halállal büntetik. A tanító ezt jól tudja. És a kérdés nem az, vajon mi a jutalma vagy a büntetése ennek az okoskodásnak. A kérdés annyi, vajon kétszer kettő négy-e vagy sem […] Ez a viselkedés nem volt csodálatra méltó, csak következetes."

Camus-nek ez a gondolata szép, de nem minden vonatkozásban igaz. Egyrészt: a tanító nem csupán magától értetődő, evidens igazságokat oktat – az adott esetben halálbüntetéssel járó „kétszer kettő négy" is ilyet szimbolizál. Másrészt: a tanítónak nem csupán a különböző hatalmakkal kell megküzdenie az igazságáért, hanem – elsősorban – a diákjaival. Komoly kihívás, velük szemben hogyan legyen az igazságához következetes?

A tudós felismeri az igazságot. Mivel a felismert igazságot nem tudja visszatartani, ezért – egy akadémikus megfogalmazásában – maga alá ereszti.

A bohócot csak a siker igazolhatja. Sikere a közönség megnevettetése. Akkor lesz sikeres, ha a mindenkori közönségének szintjén bohóckodik. Ha bohóckodása teljesen alkalmazkodik mindenkori közönsége humorérzékéhez. Közömbös, hogy ő mit tartana viccesnek. Cselekvését nem az ő személyes humora, hanem a közönség feltételezett humorérzéke irányítja. Annál sikeresebb lesz, minél inkább feloldja személyes meggyőződését a közönségigény.

A politikust csak a siker igazolhatja. Akkor sikeres, ha kivívja közönségének tetszését, támogatását. Akkor lesz sikeres, ha a mindenkori közönségéhez tud szólni; ha eleget tud tenni e közönség várakozásának. Ha mondandója teljesen alkalmazkodik mindenkori közönsége szemléletéhez és nyelvezetéhez. Közömbös, hogy ő mit tart igaznak vagy helyesnek. (Ez az ő magánügye.) Cselekvését, mondandóját nem az ő személyes véleménye, hanem a közönség feltételezett elvárása irányítja. Minél inkább sikerül feloldania a személyes meggyőződését a közönségigényben, annál sikeresebb lesz. Akkor ér el biztos sikert a gyűléseken (és a választásokon), ha a hallgatóságot arról akarja meggyőzni, ami a hallgatóság (illetve a választók) meggyőződése.

A tanítót is csak a siker igazolja. A pedagógusnak (akár iskolai pedagógus, akár „társadalompedagógus") a közönségéhez kell szólnia. Célja és sikere a mindenkori közönség befolyásolása. Indokolatlanul mondja, hogy „Hozzád beszélek, fiam", ha az illetővel nem sikerül megértetnie a gondolatát. Ebben az esetben az eredmény azt mutatja, hogy bizony nem beszélt hozzá. Nem hozzá beszélt. Az értetlenség nem a megszólított kudarca, hanem a pedagógus kudarca. Ami a célja, a feladata volt – a megértetés –, azt nem tudta teljesíteni.

A pedagógus nem mindig mondhatja azt, amit igaznak vél. Az igazsága helyett olyat kell mondania, amit megértenek. Hol ezt, hol azt kell mondania. Mindig azt, amit itt és most éppen értenek. A pedagógus esetében a tudós „becsinálós módszere" – amely nem konkrét személyeket vesz célba, hanem egy elvont tudományos közösséget – nem működik. A pedagógus – miként a bohóc vagy a politikus – sikerre van kényszerítve.

Másrészt azonban a pedagógus közönségre való irányulása-irányultsága egészen más, mint a bohócé vagy a politikusé. Ők teljesen feloldódnak a szerepben. A közönségtől függően, hol ebben, hol abban a szerepben. Őket teljesen feloldja a sikeresség taktikája. Teljesen feloldja a győzni akarás személytelen technikája. A pedagógusnak viszont nem egyszerűen csak sikert kell elérnie, hanem az általa vallott, képviselt igazság sikerét. Az ő esetében a sikeresség kényszere nem önmagáért a sikerért, hanem egy azon kívül levő célért (az igazság átadásáért, mint célért) van. A siker, a megértetés, meggyőzés eredményessége ennek a célnak puszta eszköze. Nélkülözhetetlen eszköze – de csak eszköz. A célhoz keresett eszköz. A közölni akart igazság eszköze.

Mindennek következtében a pedagógus cselekvése két pillérre támaszkodik: a közönségre és a közölni akart igazságra. Vagyis arra, akiket megcéloz, és arra, amivel megcéloz.

A jó pedagógus (akár iskolai pedagógus, akár „társadalompedagógus") csak úgy érhet el sikert, ha az igazságot – az általa vallott igazságot – mondja, de mindig a hallgatóságra szabva, hozzá igazítva. Úgy formálja és adagolja az általa vallott igazságot, hogy a közönségét (hallgatóságát, illetve olvasóit) fokozatosan közelebb segítse a közölni akart teljes igazsághoz. Ez a feladatvégzés sajátosan pedagógiai taktikát igényel.

A pedagógiai taktika csak akkor vezet sikerre, ha részlegesen egyneművé tudja tenni a vallott igazságot és a közönséget – ezzel teremtve átjárást közöttük. Ehhez azonban mindkét „pillér" felől egyidejűleg kell építkeznie.

A pedagógiai taktikát tehát két „alany" irányítja: az átadandó igazság és a befogadó közönség. Közöttük hoz létre szerves kapcsolatot a pedagógus, mint szintézist teremtő végső (mindkét részalanyt átfogó) szubjektum.

A pedagógus szerepe a szintézisteremtés, sikere a szintézis. Hol ilyen, hol olyan formát öltő taktikájának az ad struktúrát, folytonosságot, állandó tartalmat, hogy a szintézisteremtésre irányul, és következetesen annak rendelődik alá. Ezzel uralja a pedagógus a szükségesnek ítélt taktikai lépéseket. Ezzel teszi a taktikai megnyilvánulásait személyessé.

Az a gondolkodó, aki közönségének gondolkodását és viselkedését befolyásolni akarja a gondolatainak átadásával (és Lukácsnál egyértelműen ez a helyzet!), arra kényszerül, hogy jó pedagógus módján cselekedjen. Mondandóját ne valamilyen arcnélküli, absztrakt közönséghez intézze, hanem konkrét, hús-vér emberekhez. Például bizonyos kortársakhoz, társadalmi csoportokhoz, rétegekhez. Az ő gondolkodásmódjukhoz és az általuk használt nyelvezethez igazodva.

Ezzel megkönnyíti a címzettek (megcélzottak) helyzetét, mivel növekszik a megértés esélye. Egyúttal megkönnyíti a saját helyzetét, mivel megnövekszik a siker, azaz az eredményes megértetés esélye. Ugyanakkor vannak olyanok, akiknek ezzel a közlési módszerrel ront a helyzetén. Ide tartoznak mindazok, akikhez ugyan nem intézi a gondolatait, de akik esetleg mégis kíváncsiak lennének rájuk. Így azok a kortársak, akiket az adott gondolkodó nem tekint a közvetlen közönségének (például mert más társadalmi csoportokhoz tartoznak). Valamint a későbbi generációkból mindazok, akik szeretnék megérteni az üzenetét. Számukra sajátos feladat kínálkozik. Egyrészt a gondolati mag „megtisztítása" azon nyelvi-stiláris felülettől, amely csak a konkrét pedagógiai célkitűzés (a megértetés) miatt keletkezett. Vagyis az eredeti gondolat kiszabadítása a pedagógiai alkalmazása során történt rárakódások alól (visszabontás, „dekonstrukció"). Másrészt – amennyiben ez szükséges – az eredeti gondolatnak valamely újabb közönség szóhasználatára, „nyelvezetére", metodikájára történő lefordítása (átépítés, újjáépítés), pl. akik számára a rekonstruálást végző érthetővé kívánja tenni az eredeti gondolatokat.

Az eredeti gondolat ettől lesz konkrét. Csak relatíve befogadható – de befogadható. Relatív, de adekvát megértése lehel bele életet.

A liberalizmus: fasizmus

Lukács sehol nem írja le azt, hogy „a liberalizmus: fasizmus". Sehol nem állítja, hogy minden liberalizmus azonos a fasizmussal. Azonban

határozottan képviseli azt az álláspontot, amely szerint minden fasizmus a liberalizmusban gyökerezik. A következetesen végigvitt liberalizmus fasizmust eredményez. Fogalmilag elválaszthatatlan tőle. A fasizmus nem azonos a liberalizmussal, hanem csupán részhalmazát képezi annak. Vagyis nem minden liberalizmus fasizmus, de minden fasizmus liberalizmus. Ez a végkövetkeztetés szervesen adódik a liberalizmus lukácsi fogalmából.

Két dolgot tehetünk az olyan sokértelmű (azaz különböző jelentésekkel használt) szavakkal, mint a liberalizmus, demokrácia, fasizmus (sőt, a nép, közélet, közügy stb.). 1. A félreértések elkerülése érdekében töröljük a szótárunkból, és helyettük – bővebben kifejtve – azokat a konkrét tartalmakat közöljük, amelyekre éppen gondolunk. 2. Nem mondunk le az alkalmazásukról, de (tisztában lévén az adott szó többértelműségével) pontosan meghatározzuk, hogy milyen jelentéssel használjuk. Lukácsnál általában ez utóbbival találkozunk – bár félreértéseket idéz elő, hogy az egyes kategóriáknak általa tulajdonított tartalmakat nem ismételgeti mindannyiszor.

Jelen vázlat arra tesz kísérletet, hogy főbb vonásaiban rekonstruálja a liberalizmus lukácsi tartalmát. Azt feltételezem, hogy a rekonstrukció alábbi nyolc pontjában olyan logikai láncolat is jelen van, amelynek láncszemei szervesen kapcsolódnak egymásba, és körbeérnek. Ezáltal lényegében lefedik azt a valóságértelmezést, amelyet Lukács a liberalizmus kategória segítségével (nyelvileg-fogalmilag az alá rendelve) jelenít meg.

I. Filozófiai-metodikai háttér

A „*Történelem és osztálytudat*”-ban azt a társadalmi- és eszmerendszert nevezi Lukács liberálisnak, amely a társadalom működését egymástól relatíve elkülönült, saját belső logikával és normarendszerrel rendelkező részterületekre (gazdaság, jog, politika, közigazgatás stb.) tagolja. A részrendszerekre tagolt polgári berendezkedés a benne élő egyén életfolyamatát intézményesen feldarabolja és a személyiségét felparcellázza. Az „ember tulajdonságai és képességei többé nem kapcsolódnak össze egymással a személyiség szerves egységévé”. (A polgári rendszernek racionális részrendszerek együtteseként való megragadásával Lukács egyrészt megelőlegezi, másrészt filozófiailag megalapozza azokat a későbbi szociológiai elméleteket, amelyek társadalmi alrendszerek szerves együttműködéseként mutatják be a modern tőkés társadalomalakulatot.)

A továbbiakban Lukácsnál – különösen a második világháború végétől – az egyén feldaraboltságának, részekre szakítottságának kiemeléséről az egyén kettéosztottságára, kettészakítottságára helyeződik át a hangsúly. Nevezetesen arra, hogy magánemberként és közemberként

kényszerűen különváló, meghasonlott életet él. A társadalom szerkezete rákényszeríti arra, hogy megkülönböztesse magától mint magánegyéntől önmagát mint társadalmi lényt (állampolgárt).

Mi lehet az oka ennek a változtatásnak? A magyarázatot csak sejteni lehet. Valószínűleg szerepet játszott az értelmezés módosulásában (a hangsúlyáthelyezésben), hogy a szociológusok a társadalom alrendszerekre történő tagolódását a kapitalizmus *melletti* érvként használják: a rendszer az újonnan keletkező problémáit újabb alrendszerek létrehozásával – állításuk szerint – sikeresen megoldja. Ez – Lukács álláspontjáról – átmenetileg jó lehet a rendszernek, de semmiképpen nem jó a még tovább darabolódó személyiségnek. Ezért mondandója számára használhatóbbnak tűnik – mert a rendszer apológiájára kevésbé felhasználható – az egyén duális, skizofrén jellegének nyomatékosítása. És még valami. Nem nehéz észrevenni, hogy feldarabolás és kettévágás ugyanarról szól, de különböző szinten. A feldaraboltság végső fokon csak felületi megjelenése annak a kettéosztottságnak, amely előidézi és strukturálja az előbbit.

A másik feltehető ok történelmi. Lukács arra törekszik, hogy rámutasson a – liberalizmussal csak kevesek által vádolt – Szovjetunió adott állapotának és a tőkés rendszernek a mélystruktúrája közötti azonosságára –, minden számos egyéb lényegi eltérés hangsúlyozása mellett. (A sztálini és posztsztálini rendszernek ilyetén jellemzése legbővebben *„A demokratizálódás jelene és jövője”* c. műben van kifejtve.) Nevezetesen: mindkét hatalomgyakorlási forma kiiktatja az állampolgárok tömegeit a közhatalomból, távol tartja a közügyek közvetlen befolyásolásától, alakításától. Ennek végső magyarázata pedig az egyén kettészakítottsága, valamint az, hogy az egyes egyén társadalmi (citoyen) oldala csak jelképes, absztrakt mozgástérrel rendelkezhet. Ez a belső hasadás (kettéválás) a Lukács által liberálisnak nevezett társadalomszerkezet szerves következménye, terméke, alapjellemzője.

Nem kizárt, hogy van egy harmadik oka is, amiért Lukács áttér annak az összefüggésnek az előtérbe helyezésére, miszerint a liberalizmus és embereszménye az egyén magán- és társadalmi oldalát különválasztja egymástól. De ez a problémakör eléggé összetett, és – részben – jóval korábbra is visszanyúlik.

Az ember specifikuma – Lukács értelmezésében –, hogy válaszoló lény. Olyan lény, aki az életfolyamatában felmerülő problémák gyakorlati megválaszolására, megoldására törekszik. Ezeknek az életproblémáknak a jelentkezése az az erős ösztönzés, ösztökélés, amely fejlődésre, így egy tágan értelmezett kulturális gyarapodásra készteti. Lukács megfigyelése szerint, ha az egyén nem kap lehetőséget arra, hogy aktív szerepet játsszon életproblémáinak személyes megoldásában, akkor az említett ösztönzés, késztetés visszavonul, elsorvad. (Folyamatos problémamegoldási gyakorlat hiányában – az adott terület iránt – közömbössé, sőt apatikussá válik.)

Ide kapcsolódik a kérdéskör egy másik eleme. Köztudott, hogy a fiatal Lukács komolyan foglalkozott azzal a Kierkegaard-ral, aki az egyén belső biztonságát annak személyes egyneműségére alapozta. Arra, hogy döntési helyzetekben, választási alternatívákban mindig egyedi személyiségének magjától, lényegi sajátosságaitól vár útbaigazítást, kér tanácsot. Ez biztosítja az egyén viselkedésének homogenitását és folytonosságát. Ez különbözteti meg az egynemű személyiség sokoldalúságát a cselekedeteknek attól a szétszórtságától (szétszórt sokféleségétől), esetlegességétől, amelyben a személyes bázis hiánya fejeződik ki. Lukács hamar túllép az „egzisztencializmuson", de a homogenitás módszertani fontossága látványosan jelen van későbbi munkásságában: a tudomány, illetve a különböző művészetek egynemű közegében, és – bár nincs konkrétan kifejtve – nem hagyja érintetlenül antropológiai-etikai emberképét. (Vö. az esztétikum és az etikum egynemű közege.) Ez utóbbival kapcsolatos megfogalmazásai olykor elvontak, olykor homályosak. Ezért arról is lehet vitatkozni, hogy a hivatkozott „emberkép" mennyiben leíró, és mennyiben normatív indíttatású. Másként fogalmazva: Normatív érték-előfeltevésekből dedukálódik, avagy elemzés révén állnak elő a saját belső normái?

Az idős Lukács fogalmi megkülönböztetést tesz az „egész ember" és az „ember egésze" között. (A negyvenes években még nem tett ilyen megkülönböztetést, és a két kifejezést szinonimaként használta.) A mindennapi élet „egész embere" a különböző helyzetekben rendre azon külső tárgyak, dolgok felé fordul cselekvően, amelyek az éppen adott cél szempontjából jelentőséggel bírnak. A célok sokfélesége miatt az egyén viselkedése hol ilyen, hol olyan – vagyis belsőleg nem következetes, nem homogén. Az „egész ember" ki van szolgáltatva annak, hogy minduntalan letér arról az útról, amely a személyiségének egyedi sajátosságából eredne.

Ezzel szemben vannak olyan esetek, amikor az egyén tevékenységét nem pusztán a külső célszerűség irányítja, uralja, hanem a személyes (azaz az egyedi személyiséghez szervesen kötődő, személyiség szerinti) problémamegoldás. Ilyenkor visszaszorulnak, felfüggesztődnek a személyiség egyedi lényege szempontjából másodlagos, járulékos elemek. Az „egész ember" sokfélesége helyett az „ember egésze", annak egyetlen közegre történő koncentráltsága, a cselekvés egyneműsége kerül előtérbe. („Minden egynemű közeg az embereknek abból a szükségletéből támad, hogy a számára objektíve adott világot […] egy lényeges nézőpontból kiindulva intenzívebben és mélyebben, átfogóbban és részletesebben ragadhassa meg, mint ahogy ezt a mindennapi élet megteheti, és olyan problematikából kiindulva közelítse meg, amelyet a dezantropomorfizáló tudománynak módszertani szükségszerűséggel mellőznie kell.")

Témánk szempontjából mindez egyrészt azért érdekes, mert a Lukács által tárgyalt (liberálisnak nevezett) korszak egyénének éppen az a

sajátossága, hogy nincs esélye magánemberként és állampolgárként egyaránt folytonosságot, egyneműséget biztosító viselkedésre. (Személyiségének homogenitásában korlátozott.) Másrészt azért tesz szert jelentőségre, mert megmutatja, hogy a liberalizmus által kettévágott egyén mozgástere – életproblémáinak aktív megoldása tekintetében – eleve határok közé van szorítva, kényszerítve: bizonyos életproblémáinak alakítására (társadalmi-történelmi okok miatt) nincs lehetősége. (Problémamegoldó specifikumában korlátozott.)

II. A liberális rendszer lukácsi jellemzésének váza

1. A liberális rendszer antropológiája

A liberális társadalmi rendszer alkotmányosan biztosítja az egyének mint magánemberek szabadságát és egyenlőségét. Törvényileg, jogilag lehetővé teszi az egyének szabad gazdasági versengését. Megengedi (sőt elvárja), hogy a gazdaságilag gyenge egyén korlátozások nélkül megküzdjön a gazdaságilag erőssel.

A liberális társadalmi rendszer alkotmányosan biztosítja az egyének mint állampolgárok szabadságát és egyenlőségét. Törvényileg, jogilag lehetővé teszi (sőt előírja), hogy az egyének megválasszák a politikai képviselőjüket. Pontosabban fogalmazva: hogy részt vegyenek a politikai képviselőjük megválasztásában.

A liberális társadalmi rendszer alkotmányosan biztosítja az egyének mint magánemberek és mint állampolgárok szabadságát és egyenlőségét. Az egyén számára külön biztosítja a magánemberi, és külön az állampolgári szabadságot, egyenlőséget. A polgári alkotmányok rögzítik magánpolgár és állampolgár (homme és citoyen, homo oeconomicus és homo politicus) jogi különválasztását.

A liberális antropológia szétválasztja, elkülöníti az egyén magánemberi és társadalmi (állampolgári, közemberi) oldalát. A liberális társadalmi rendszer működése az egyének magánemberi és közemberi (társadalmi) szabadságának (valamint egyenlőségének) elkülönítésére épül. Az emberek társadalmi gyakorlatában, ezért szemléletmódjában az egyén megkettőződik: szembekerül egymással a privát léte és a társadalmi léte.

2. Konkrétum és absztraktum (materiális és eszmei)

A liberális antropológia duális emberképe a tapasztalatból kerül át a gondolkodásba: a mögötte zajló társadalmi gyakorlat képeződik le az egyes egyénre. Nevezetesen: az a társadalmi gyakorlat, amely a magánegyénnek spontán materializmusára, jól felfogott „gazdasági önzésére" épül. (A többiektől elkülönülő, atomizálódott magánpolgár számára a másik ember elsősorban mint saját törekvésének korlátja jön számításba.) A gazdaság szereplőjeként és a mindennapi élet résztvevőjeként materiális életet

él: sorsának – bár erősen korlátozott – aktív alanyaként jelenik meg. A gazdaság területén versengő magánegyén (akár nyertesként, akár vesztesként kerül ki a küzdelemből) konkrét ember: hús-vér individuum.

A magánszférában aktív egyén a nagyobb társadalmi folyamatok, a közös ügyek területén (a közszférában) passzivitásra van ítélve. A közélet nem ad alkalmat az önálló tevékenységre. Nincs közvetlen beleszólási, beavatkozási lehetősége a közhatalom dolgaiba. Nem áll módjában cselekvő állampolgárként szabadon kezdeményezni a közhatalom ilyen vagy olyan intézkedését, működésének megváltoztatását; nem tud személyes, közvetlen befolyást gyakorolni a mozgásaira. Ilyen szabadsággal nem rendelkezik. Megtapasztalja, hogy ebben nem szabad. Az állampolgár nem tényleges szubjektuma a társadalmi-politikai folyamatoknak.

A liberális társadalmi rendszer egyéne a közszféra területén, azaz társadalmi lényként, közemberként nem rendelkezik reális, materiális létezéssel. A közhatalom mozgását meghatározó politikai ügyek, államügyek nélküle, fölötte zajlanak. (A liberális rendszer – mutat rá Lukács – kikapcsolja a nép akaratának közvetlen megnyilvánulását az állami élet valamennyi területén.) Mint állampolgár, mint politikai lény – Lukács kifejezésével – „dematerializálódik".

A liberális társadalmi rendszerben a közös ügyek, a közhatalom területén az egyének nem jogosultak arra, hogy az elképzeléseiket megvalósítsák. Nem képviselhetik önmagukat. Úgymond, hozzá nem értésük miatt politikai képviseletre szorulnak. A gazdaságban cselekvő magánegyéntől eltérően a politika területén az állampolgár csupán eszmei, ennyiben absztrakt ember marad. A hivatalos, formalizált politikai életben való részvétel legfeljebb valamiféle citoyen-idealizmussal ruházza fel az egyes individuumokat.

Ahogy a társadalmi folyamat kettéhasad gazdasági és politikai szférára, úgy hasad ketté az egyén konkrét, gyakorlatias, materialisztikus magánemberre és elvont (a közszférában csak elvontan, közvetetten jelen levő) közemberre.

3. Liberális demokrácia = liberális bürokratizmus

A közhatalom gyakorlásának képviseleti rendszere a demokrácia liberális változata. A liberális demokrácia több vonatkozásban is formális. Egyrészt az alkotmányosan deklarált szabadság és egyenlőség legfeljebb némelyek számára lehet gyakorlati valóság. Másrészt formális és formalizált abban az értelemben, hogy a politikai képviselők megválasztásának előre meghatározott, központilag szabályozott jogára korlátozódik. („[…] a formális polgári demokrácia alapvető gyengéinek egyikét fejezi ki: a látszat az, mintha a tömegek – formailag, a szavazás aktusát tekintve – abszolút, megfellebbezhetetlen uralmi helyzetben lennének, valójában azonban semmi hatalmuk sincs, és – a drót valóságos rángatóinak akarata szerint – nem is szabad, hogy hatalmuk legyen".)

A liberális demokráciában a képviselőválasztás kötelezettségén túl a képviselőválasztás iránya is meghatározott. Az egyszerű emberek – úgymond – nem alkalmasak a saját közös ügyeik alakítására, mivel a politika olyan szaktudást igénylő terület, amelyet szakemberekre (elitre) kell bízni. A formális demokrácia rendszere a vezető elitet függetleníti a dolgozó tömegek tevékenységétől, illetve akaratától; létrehozza a specialisták kasztját, a politikai szakszerűség „népélettől elszakadt bürokratizmusát"; („az emberek ötévenként egyszer leszavaznak valamiről, s attól fogva a sorsuk a bürokrácia kezében van"). Megjegyzendő, hogy a liberális demokrácia ilyen formális jogosultságot nem alkalmaz a gazdaság területén. A gazdaságot a liberális rendszer kivonja a demokrácia – mindenfajta demokrácia – hatálya alól. (A liberális gazdaság nem ismer és nem tűr demokráciát.) Törvényi szabályozását a politikai képviselőkre bízza.

A rendszer politikai gyakorlatában a közhatalom specialistái a konkrét szereplők: ők gyakorolják a tényleges hatalmat. (A politikából „sajátos hivatásspecialitás lesz, amelybe kívülálló nem »szakember« nem szólhat bele és ne is szóljon bele; hiszen ez is éppen úgy »szakkérdés«, mint teszem az elektronika".) A közhatalmat mint az emberek fölött álló államhatalmat bürokratikus irányítással működtetik. A citoyen-idealizmusnak a képviseleti rendszer, a képviseleti politikának pedig a politikai bürokrácia, politikai bürokratizmus az adekvát megfelelője.

4. A liberális arisztokratizmustól a liberális elitizmusig

A felvilágosodás által meghirdetett – és a liberális rendszerben hivatalosan deklarált – eszmék válsága Lukács szerint már a francia forradalom győzelmével elkezdődik. „Azért, mert a modern polgári társadalom gazdasági alapját, a kapitalizmust, a maga kibontakozott ellentmondásaival, konkrét történeti feltételeivel és az angol ipari forradalommal való korántsem véletlen párhuzamosságával épp ez a győzelem juttatta kifejezésre. Ennek pedig az a világnézeti következménye, hogy az ily módon kialakuló társadalmi helyzet a felvilágosodás eszméinek beteljesedését, ámde ugyanakkor s tőle elválaszthatatlanul cáfolatát is magában rejti." A rendszer gyakorlata ellentmond az egyének tartalmi szabadságának és tartalmi egyenlőségének.

A liberális demokrácia hierarchikusan működő társadalom. A hierarchikus működés kitermeli a neki megfelelő, a hierarchikus működést elméletileg alátámasztó és gyakorlatilag szentesítő ideológiát. Az egyéneknek a társadalmi gyakorlatban megnyilvánuló belső dualitása logikusan vezet az emberek alá-fölé rendelésének szükségességét valló arisztokratikus világnézet kialakulásához. Az arisztokratikus világnézet annak a tapasztalatnak a kinyilvánítása, nyilvánossá tétele, hogy a rendszer működése nem viseli el (ezért nem is akarja elviselni) az egyének tartalmi szabadságát és tartalmi egyenlőségét.

A liberális rendszerben a politika (közhatalom) területén hierarchikus viszony mutatkozik a hozzáértő irányítók és a közügyekben dilettánsnak minősített irányítottak, a vezetők és a vezetettek, egyszóval a politikusok és az egyszerű választópolgárok között. Ennek megfelelően a „szabadság és egyenlőség" eszméje átfordul „a kétféle emberfajta tanába". A társadalmi gyakorlatban tapasztaltaknak megfelelően végbemegy a csak magánemberként aktív és a közemberként is aktív (azaz politikai hatalommal bíró) egyéneknek az elméleti megkülönböztetése, szétválasztása, rangsorolása is.

Tapasztalati alátámasztást nyer az a nézet, hogy az állampolgárok nem egyenértékűek, tehát nem is lehetnek egyenlők. Tapasztalati megalapozást (ezért megindoklást) kap az az ideológia, hogy különbséget kell tenni az értékes, a szakember elit és az arctalan, értéktelen tömeg között. A tapasztalt egyenlőtlenségek igazolására különböző, az embereket antropológiai sajátosságaik szerint rangsoroló elitelméletek is születnek.

Az antropológiai vagy társadalmi pesszimizmust kifejező arisztokratikus világnézetek megjelenése és térhódítása elsődlegesen nem tudati kérdés, nem ismeretelméleti probléma. Felvilágosítással, elméleti kritikával nem szüntethetők meg. Ezek „korunk társadalmi létéből fakadnak"; „tényleges problémákat, tényleges szenvedéseket, tényleges szükségleteket tükröznek gondolatilag". „Minthogy a társadalmi létben gyökereznek, megvan a maguk jogosultsága".

Az arisztokratikus világnézet végső társadalmi és antropológiai gyökere az egyének – liberális rendszerben bekövetkező – gyakorlati mozgásterének, ezért személyiségének kettészakítottsága.

5. A liberális demokrácia hatása az egyénre: a személyiség megcsonkítása

A liberális rendszer működése megkülönbözteti az egyént mint magánembert és az egyént mint állampolgárt. Ezt a kettéválasztást az individuumok többsége megsínyli: személyiségük kibontakozása féloldalassá válik. A rendszer az egyének társadalmi-közéleti képességeit elsorvasztja, („a személyiségnek mindazokat a lehetőségeit és képességeit, amelyek csupán a közéleti tevékenységben bontakozhatnak ki, mesterségesen és erőszakosan kiirtja"). De „a közéletben részt nem vevő, állampolgári életet nem élő ember [...] mint egyén, mint magánember is – nem teljes ember, hanem meg van csonkítva". („A liberális, formális demokrácia privatizálja az embert. A citoyen-lét az életből eltűnik; ennek a folyamatnak eredményeként pedig […] az ember, éppen mint individuum, mint személyiség is megcsonkul.") Lukács szerint a polgári rendszer minden jelentős konfliktusának alapforrása: a csonkává vált privát egyén és a megcsonkított társadalmi lény közötti hasadás, konfliktus.

6. A liberális demokrácia hatása a társadalmi rendszerre: közömbösség és fasizmus

Lukács célzatosságot állapít meg abban, hogy a liberális hatalomgyakorlás az egyének aktivitását a magánszférára korlátozza. A „tömegeknek a közéletben való részvételétől rettegő, lényeges beállítottságában antidemokratikus liberalizmus" az egyéni öntudat privatizálására törekszik: száműzi az individuumból az állampolgári tudatot. Az egyének „a tisztán privátba menekülnek", és nem érdeklik őket a társadalmi kérdések. A társadalmi gyakorlat kitermeli azt az objektív látszatot, mintha „az elszigetelt egyes ember – a társadalom izolált atomja, »ablak nélküli monádja« – állana szemben a tisztán tárgyi, dologi jellegű, összefüggéseiben embertelen társadalommal. A közélet, tehát az egyének életének társadalmi, politikai oldala egyre jobban »eldologiasodik«, fetisizálódik."

A sajtó is a liberális hatalmat szolgálja. Feladata a tömegek apolitikussá nevelése. Az eredmény nem marad el: terjed a társadalmi-politikai kérdések iránti közömbösség. Az állam vezetőinek az a szándéka, amely a tömegek depolitizálására irányul, megerősítést kap az állampolgárok oldaláról.

Bizonyos történelmi válsághelyzetekben a liberális rendszer demokratikus formákat követő működése nyílt összeütközésbe kerül a rendszer hierarchikus alapszerkezetével és tartalmával. A rendszer tartalmának és formájának konfliktusában a tartalom az erősebb, és felfüggesztésre kerülnek a demokratikus formák. Ez történt a fasizmus esetében is. (A tömegek közömbössé nevelődése miatt a formális demokrácia „kiszolgáltatottan, védelmezők nélkül maradt".)

A hitleri korszakban – úgymond – bebizonyosodott, hogy a jogi és parlamentáris elvek betartása csak addig fontos, amíg annak játékszabályai „békésen, súrlódás nélkül alárendelik a dolgozó tömegeket". Ennek hiányában minden eszköz alkalmas a rendszer védelmére. A liberális (azaz liberális antropológiai alapon működő) rendszer demokratikus változata szervesen torkollik bele a liberális rendszer fasiszta változatába. („A fasizmus mint világnézet […] arisztokratikus elméletek minőségi kiteljesedése".)

Liberális demokrácia és fasizmus közös társadalmi-antropológiai gyökere az egyének belső kettészakítása – mivel a rendszer védelme megköveteli, hogy a néptömegek távol maradjanak a közös ügyektől, ki legyenek zárva a politika közvetlen alakításából. A „tömegektől való félelem, a valóságos, szervezett és tudatos tömegek megvetése volt és marad is a fasizmus legfőbb ideológiai hídfőállása". A liberális demokrácia újratermeli a fasizmust.

7. Túl a fasizmuson = túl a liberalizmuson

Hogyan szüntethető meg a fasizmustól való fenyegetettség? Miként lehet biztosan elejét venni a fasizmus kiújulásának? Lukács a történelmi

tapasztalatokból azt a következtetést vonja le, hogy a „hídfőállás" lerombolásával: az állampolgárok demokratává válásával. Mit jelent, és miként érhető el a tömegek demokratává válása?

Ez a demokrácia – úgymond – „eredeti tartalmi gazdagságának" visszahozását jelenti. Így érhető el a tömegeknek cselekvő demokratává válása a társadalmi gyakorlatban. Ebben az esetben a demokrácia nem pusztán törvényi-jogi forma, hanem az egyének egész tevékenységét átható életforma. Személyes részvételen nyugvó közvetlen demokrácia, amely biztosítja valamennyi állampolgár (Lukács szóhasználatával a „tömegek", az „egész nép") közvetlen beavatkozási lehetőségét a közös ügyek alakításába. E felfogás (illetve történelmi gyakorlat) szerint mindenki részt vehet azokban a döntésekben, amelyek róla is szólnak, „az ő bőrére mennek".

A közvetlen demokráciában az állampolgárnak tartalmi beleszólása van a közügyekbe, aktivitásával a közhatalom részévé válik. A tartalmi, érdemi beavatkozás jogával a formális demokráciát tartalmi demokrácia válthatja fel. „A népi demokrácia – írja Lukács – mindenütt tudatosan kifejleszti a tömegek állandó, szerves és szervezett részvételét a társadalmi lét minden területén, amely a tömegek életérdekeit érinti. Tehát azok között a határok között, amelyeket egy modern kisebb-nagyobb állam igazgatásának folytonossága parancsolóan előír – a maximumig fejleszti ki újból a közvetlen demokráciát, mint gyakorlati életelvet."

A társadalmi gyakorlat közvetlen demokratikus szerveződése túllép a liberális (vagyis duális) alapstruktúrán. A közvetlen demokrácia ellenszere az arisztokratizmusnak, és ellenszere a bürokráciának. Ezáltal elejét veszi a fasizmusnak.

8. A tartalmi demokrácia hatása a társadalomra és az egyénre

A demokrácia – Lukács értelmezésében – minden egyénnek lehetővé teszi, hogy ráhatása legyen a közügyekre. Lehetővé teszi, hogy közvetlenül részt vegyen a közfeladatok (közös feladatok) meghatározásában. A demokratikus közélet kialakulása és folyamatos működése ténylegesen „a demokratikus életre ébredt nép hatalma". Egy ilyen társadalmi gyakorlat elősegíti a „citoyen szellem felébredését" az egyénben. A közvetlen demokrácia „a citoyen feltámasztása". Elősegíti annak tudatosodását, hogy a közügyekben „a te dolgodról van szó", ezáltal hozzájárul a közös problémák (közügyek) személyes problémákká, személyes ügyekké való alakulásához.

A közvetlen demokratikus szerveződés megnyitja az utat a szabadság és egyenlőség pusztán formális jellegének a meghaladásához. A közélet birtokba vétele mellett a gazdaság demokratikus szervezését (vagyis a gazdálkodás területén tartalmi demokratizmus megvalósulását) is lehetővé teszi. („a demokratikus átalakulás éppen azért, mert legelsősorban igazán gyökeres gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás,

egyszersmind az egész ember felszabadulása”.) Mit jelent konkrétan az egyének tartalmi szabadsága és egyenlősége? Elsődleges fontosságú közügy, közfeladat annak garantálása, hogy valamennyi állampolgár – munkavégzés révén – gondoskodhasson a megélhetéséről. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az egyes individuumok maguk dönthetik el, hogy milyen közvetlen fogyasztói igényeik kielégítését akarják biztosítani, és milyen termelő munkával. Másrészt beleszólást jelent abba, hogy milyen közös szükségletek kielégítését (ezért feladatok ellátását) tartják szükségesnek, és ennek fedezetét milyen többletmunkával (illetve adófizetéssel) tudják biztosítani. Vagyis a közvetlen demokrácia mindenki számára lehetőséget teremt, hogy közvetlenül, az eredményt befolyásoló módon részt vegyen mind a saját (privát és társadalmi) szükségleteinek meghatározásában, kialakításában, mind a kielégítésük feltételeinek megteremtésében.

A közvetlen demokrácia gyakorlatának a liberális rendszerétől eltérő antropológia felel meg. A közvetlen demokrácia elősegíti az aktív magánember és az elvont, eszmei közember (társadalmi lény) közötti szakadás felszámolását. Ez a gyakorlat nem választja külön az egyén személyes és társadalmi oldalát, hanem az egyének mint egységes szubjektumok számára biztosít fokozatosan bővülő mozgásteret. (A „demokratikus életformák következtében a benne résztvevő emberek szemléleti, átélési, gondolkodási stb. köre minőségileg megváltozik; amennyiben így az ember egyéni élete szervesen magában foglalja a közéletet is”.)

Lukács hangsúlyozza, hogy az individuális és a társadalmi átalakulás nem külön úton halad, hanem – végeredményben – ugyanaz a folyamat. „A népi demokrácia új formáit csak a tömegek, tehát az emberek cselekvése teremtheti meg, s ha ezek a formák megszületéshez segítik az új, immár nem megcsonkított embert, úgy ez az ember is önmagát teremtette meg.”

Az emberek közvetlen demokratikus együttélésében és együttműködésében megteremtődik a társadalmi lehetősége annak, hogy az individuumok belsőleg egységes (belső kompromisszumok nélküli) személyiségekké váljanak, és – tendenciájában – ilyenekként cselekedjenek.

***

A liberalizmus empirikusan nem azonos a fasizmussal. Fogalmilag azonos vele. Az antropológiai gyökérzetük közös. A liberális rendszer termeli ki folyamatosan azt a belsőleg és külsőleg duális embert, aki adott esetben az arisztokratikus szélsőségek nyersanyagává válik. A liberális arisztokratizmus minőségi kiteljesedése a fasizmus. Liberalizmus és fasizmus egy tőről fakad: az egységes személyiség hiányából.

A liberalizmus lukácsi fogalmának történelmi lényege: a korábbinál nagyobb szabadság a magánegyénnek – a személyiség kettévágása árán. A magánszabadság megnövelése a létbiztonság társadalmi feltételeinek csökkentésével. Ennek – történelmileg megvalósítható – ellenpontja a magán- és társadalmi lényként egynemű individuum. Más szavakkal:

az egységes személyiség nevében fellépő gyakorlati humanizmus, embervédelem.

Visszajutottunk a lukácsi kiindulóponthoz: a belsőleg harmonikus egyén esélyeinek kérdéséhez. Lukács tehát nem adja fel a személyes individualitás iránti ifjúkori elköteleződését, de mivel – következtetése szerint – ennek kialakíthatósága döntően a társadalmi körülményektől függ, ez utóbbit helyezi előtérbe az elemzéseiben. A „harmonikus emberi egyéniség", „teljes, sokoldalú és kiteljesedett emberi egyéniség" történelmi lehetőségének megteremtését akarja, ezért arra a kérdésre koncentrál, hogy melyek „az emberi egyéniség harmonikus kiteljesülésének gazdasági és társadalmi alapjai". A lukácsi értelemben harmonikus személyiség a társadalomalakulat közvetlen demokratikus szerveződésének a terméke.

NAPVILÁG KIADÓ BUDAPEST

A *Napvilág Kiadó* **20 év után** sorozatában megjelent:

Ferge Zsuzsa: **Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek**

A tanulmány adalékokkal szolgál a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra elmúlt húsz évben bekövetkezett átalakulásának dinamikájához. A szerző szerint a magyar gazdaság jelenleg sikertelenebb, mint a kelet-európai gazdaságok többsége. A magyar politika talán nem silányabb, mint másutt, de a politikai kultúra szinte az egész blokkban szánalmas, az előzményektől függetlenül. Vajon azt a következtetést kell ebből levonni, hogy a cselekvők szerepe valóban jelentéktelen, hogy az áldozatok és erőfeszítések értelmetlenek voltak? Az intézmények nélkülük, az ő cselekvéseik és döntéseik nélkül változtak nagyobb léptékű, alkalmasint globális mozgások hatására? Ferge azt vizsgálja, hogy milyen volt az államszocialista rendszerstruktúra és társadalmi struktúra, milyen erők, milyen cselekvők hatottak ezek „leváltására", és miben különböznek az új struktúrák az előzőktől.

Eszmélet – Társadalomkritikai Szabadegyetem

Az Eszmélet folyóirat új rendezvénysorozata

Budapest, Kossuth Klub

Két évtized hosszú időszak egy közösség életében. Ilyenkor mindenki számot vett azzal, hogy honnan indult és hová érkezett, milyen eredményeket ért el, de azzal is szembe kell nézni, hogy hol voltak esetleg hibák, és mely területeken kell előrelépni.

Mindezekkel együtt az Eszmélet Baráti Kör életében is eljött e pillanat, amikor a számvetés mellett el kell gondolkozni azon, hogy az új társadalmi és politikai kihívások környezetében hogyan tovább. Ma már minden a létező kapitalizmussal szemben kritikusan gondolkozó ember számára világos, hogy a kelet-európai rendszerváltás sok mindent megvalósított ugyan, de a társadalmi szolidaritást, a közösségi élet lehetőségeit, a tőkeviszonyokon kívüli társadalmi kísérleteket kiszorította a mindennapi életből, mondhatni megsemmisítette. De azt is el kell ismerni, hogy a rendszerváltás elhozta a személyi szabadságot és megszüntette azt a kényszert, hogy a közösségeket felülről, állami- vagy pártakaratból hozzák létre. Ma már mindenkinek lehetősége van a fennálló rendszer legitimációs ideológiájával és a létező (figyelmen kívül nem hagyható) kapitalista gazdasági berendezkedéssel szemben az alternatív megoldások keresésére, ha tetszik, a másként gondolkodásra. Az Eszmélet folyóirat és a Baráti Kör e gondolat jegyében tevékenykedik immár 20 éve, de ha a jelenlegi magyarországi közéletet, az emberek gondolkodásmódját közelebbről megnézzük, akkor sajnos önkritikusan be kell látni, hogy korábbi kezdeményezéseink csupán egy szűk kört érintettek meg. Világos, hogy felnőtt egy új generáció. Rajtuk dől el, hogy Magyarország milyen utat választ maga előtt. A tekintélyelvű, antiszociális és antiszolidáris „nemzeti kapitalizmus” útját, ahol egy kiválasztott nemzeti elit és az őket kiszolgáló nacionalista, soviniszta, nemzeti felsőbbrendűséget hirdetők táborát fogják erősíteni; vagy egy egymással

szolidáris, sorsközösséget vállaló, közösségben (akár nemzeti közösségben) gondolkodó, kapitalizmuskritikus, sok tekintetben öntevékeny utat részesítenek előnyben. A társadalmi szolidaritás alapja az egyéni szabadság és az emberi méltóság tisztelete. Szolidárisak csak tudatos állampolgárok lehetnek egymással, akik tisztában vannak a saját értékeikkel, de azzal is, hogy önmagukat kizárólag egy közösségben tudják megvalósítani. Olyan emberek, akik tudják, hogy igazán csak akkor sikeresek, ha az amit tesznek, az nem csupán önmaguknak, hanem egy közösség számára is hasznosak.

Az Eszmélet folyóirat a Társadalomkritikai Szabadegyetemmel ez utóbbi utat választotta és erősíti. Szeretnénk, ha a fiatal generációnak nem csak elméleti, hanem gyakorlati példákkal is tudnánk illusztrálni, hogy van más választás. Be tudjuk bizonyítani, hogy nem igaz az a liberális állítás, hogy a tőkén túl nincs élet. Nem igaz az a liberális állítás, hogy az önszerveződésen alapuló mozgalmak nem életképesek. Éppen ezért a most induló szabadegyetem, új alapokra helyezve a korábbi rendezvényeket, nagy hangsúly fog fektetni arra, hogy olyan történészeket, szociológusokat, közgazdászokat, filozófusokat és civileket hívjon meg, akik nem csupán elméleti tudásukat adják tovább, hanem számos, a világ különböző részein már megvalósult példával tudnak szolgálni.

A Szabadegyetem szervezői bíznak abban, hogy az érdeklődök száma folyamatosan növekedni fog, és Magyarország követni fogja Lengyelország vagy Németország példáját, ahol az efféle gondolatokra éhes fiatalok tömegeit látni hasonló rendezvényeken.

2010. március 1-jétől várunk mindenkit szeretettel a Kossuth Klubban az első előadásra. A rendezvények természetesen továbbra is ingyenesek! Programjaink elérhetőek a www.eszmelet.hu weboldalon és a Facebook közösségi portálon!

A Szabadegyetem szervezői
(Bózsó Péter, Mitrovits Miklós, Nagy Éva)

Az előfizetési címen, 400 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; **3:** Kié legyen a tulajdon? Hogyan lopjunk gyárat? **4:** Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; **5:** Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; **6:** Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; **7:** Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; **21–22:** Szociálpolitika, szegénység, haladás, posztmodern; **23:** Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; **24:** Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; **25:** Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; **27:** Információs társadalom, média, alapítványok; **28:** A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; **29:** NATO. A demokrácia mint uralom. Rasszizmus; **30:** Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; **31:** Ökológia, Kína, alkotmányozás; **32:** Osztályok, nemek, etnikumok; **35:** Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; **36:** Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; **37:** A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; **38:** Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; **39:** Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; **40:** Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; **42:** Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; **43**: 10 éves az Eszmélet és a rendszerváltozás; **44:** A felzárkózás délibábja. Háború – határok nélkül; **45:** Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; **46:** Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; **47:** A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; **49:** Gyermekek nyomora, NATO-bűnök Európában; **50:** Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csalatkozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? Osztály nélküli kapitalizmus; **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína alternatívái; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot. Wass Albert; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi. Migráció; **75:** Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet, önkritika; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámának megjelölésével.

Document

Michael Löwy: **Death of Communism? Eight Theses on the Crisis of „Really Existing Socialism"** (1990)..... 5

Variations on a theme

Geoff Mulgan: **After Capitalism**

The question 'what can come after capitalism' is still an open question, because after the present crisis – it is certain – nothing can be the same as it used to be. Trends are open. It is possible that status quo could be restored in the short run but it is likely that conditions prevailing before the crisis or similar ones will reappear only transitorily..... 8

Leo Panitch: **Thoroughly Modern Marx**

After decades of intellectual desolation Marx tops the bestseller lists again, at least this is what thousands of sold copies of his *Capital* indicate. After the grand narratives of the recent past suggested infallibility, the correct, deep, historical and dialectical – or simply Marxian – analysis of capitalism and globalisation earns respect again..... 21

David Harvey: **Organizing for the Anti-Capitalist Transition**

Contemporary attempts to revive the communist hypothesis look to other forms of collective social organization to displace market forces and capital accumulation as the basis for organizing production and distribution. Horizontally networked as opposed to hierarchically commanded systems of coordination between autonomously organized and self-governing collectives of producers and consumers are envisaged. Contemporary technologies of communication make such a system seem feasible. It could be that 2009 marks the beginning of a prolonged shake out in which the question of grand and far-reaching alternatives to capitalism will step-by-step bubble up to the surface in one part of the world or another..... 26

Andreas Bieler: **Globalisation, Neo-liberal Restructuring and Rising Inequality: the Response of European Labour**

What does neoliberalism mean to the European labour movement and labour representation? To which extent is this labour able to limit capital or at least effectively represent workers? The study disproves the common belief that unions in West-Europe supported neoliberal policies without any critique, betraying workers. This belief arose from the weakness of the unions. The European labour movement was organised on the national level and its bargaining positions were weakened by outsourcing, the penetration of IT in

work, and the fact that the economy needs less jobs than in the Fordist period of capitalism. Nevertheless, the author still sees positive signs for European cooperation in the labour world 48

History

Victory, the 65th anniversary of the Great Patriotic War..... 71

Bálint Mezei: **The 1968 invasion in Czechoslovakia in forming the borders and principles of Eurocommunism**
At the 40th anniversary of the 1968 events, the aftermath of the reforms launched by the Prague Spring and consequences of the Soviet intervention were discussed rightly in detail. The study presents a less frequently examined field: the reaction of West-European – mainly French and Italian – communist parties, the road of their gradual disaffection with the Soviet Union. The program and politics of the Czechoslovak Communist Party lead by Dubček announcing "socialism with a human face" feed the hope of Western comrades that the "Eastern Block" can be changed..... 74

Culture

István Feitl: **A World Trend in Culture: Museum Development**
Visiting museums is trendy again. The number of visitors is growing even though it seems surprising in the age of being 'uncultured'. Museums on the one hand are part of the cultural industry but on the other hand – by images, theatricality and entertainment in focus – they are getting closer to their audience who are now not passive visitors any more as they used to be..... 103

Analysis

Svetlana P. Glinkina: **Corruption as Symptom: Theory and Russian Evidence**
The article describes the historical and theoretical grounds of the concept, mostly based on Russian experience and literature. Actual forms of corruption are grabbed in the frame of the systemic change and its consequences, regarding corruption the immanent character of the capitalist world economy, which cannot be eliminated. During the era of the systemic change, the Russian state was itself the main vehicle of corruption, aiming the private acquisition of state property. The author also depicts the apathy of the present Russian society towards corruption..... 116

Hugo Radice: **Halfway to Paradise. Making Sense of the Semi-Periphery**
While modernity theory promised a break-out from poverty, dependency theories described the history of polarisations. The semi-periphery concept of the world systems analysis has been established as partial denial of both, characterising areas of labour division in between the capital and labour intense regions. According to the author, the world systems analysis is underestimating the importance of class struggle in production. Socialists are unable to step up with a feasible alternative to capitalism, because they have accepted that politics and the state exist separately from the material existence of the society. Critical analysis should focus on class struggle, and have to leave the illusion that relationships

between the centre and periphery are determining the fundamental dynamism of global capitalism 159

Trump

Péter Szigeti: **The Significance of the Semi-periphery Debate**
What is the reason behind the fact that attempts to overcome capitalism almost exclusively originated in the semi-periphery, neither in the centre nor in the periphery, asks the author adding this important aspect to the semi-periphery debate. The answer hides in the unequal development. However, transcending capitalism, so far, was proven to be unresolved without equal development 175

Bookmark

Mihály Koltai on Erzsébet Szalai (ed.): **Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája** [Present Diagnose. Anthology of Young Social Researchers] Budapest, 2009, MTA Politikai Tudományok Intézete 188

Flipside – a different view

László Tütő: **Liberalism is Fascism (on the Concept of György Lukács)**
"He is writing his plebeian demagogy on an abstract Ubbi Dubbi language" said one of the critics of György Lukács. The present article is an attempt to make clear the "demagogy" of Lukács 196

85. szám (2010. tavasz)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Kállai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mezei Bálint, Nagy Éva, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Az Eszmélet Baráti Kör elnöke: Dömény János

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:
Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.
Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György
Nyomdai előkészítés: **indigo**line, Budapest
Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány
Kuratórium: Andor László (elnök), Harsányi László, Krausz Tamás
Felelős kiadó: Andor László

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:
Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,
tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu
Előfizetés könyvtárak számára:
Könyvtárellátó Vállalat, 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 15 euró (postaköltséggel)
IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000
Swift: OKHB HUHB
K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vígadó tér 1.

Előfizetési díj egy évre: 1800,– Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).
Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.
Csekkszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000